

Bilişsel Eksilti -Tunyukuk Yazıtı Bağlamında-

İsmail EKİCİ

Doktora Tezi

Eskişehir, 2025

**BİLİŞSEL EKSİLTİ -TUNYUKUK YAZITI
BAĞLAMINDA-**

İsmail EKİCİ

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2025

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İsmail EKİCİ tarafından hazırlanan **Bilişsel Eksilti -Tunyukuk Yazıtı** **Bağlamında-** başlıklı bu çalışma 16/01/2025 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR	
Üye (Danışman) Prof. Dr. Bülent GÜL	
Üye Prof. Dr. Ferruh AĞCA	
Üye Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŐ	
Üye Dr. Öğr. Üyesi Esin AĞCA	

ONAY

.../... /202..

Doç. Dr. Şafak AĞDENİZ

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

İsmail EKİCİ

ÖZ

BİLİŞSEL EKSİLTİ -TUNYUKUK YAZITI BAĞLAMINDA-

EKİCİ, İsmail

Doktora, 2025

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Bülent GÜL

Dil, taşıdığı olduğu somut ve soyut zenginliklerle dilbilim araştırmalarının başat ögesidir. Dil verilerinin çeşitli dilbilim alanlarıyla açıklanmaya çalışılmasıyla dil sisteminin parçaları ve bunların işleyişi de açığa çıkarılmak istenmektedir. Bu çalışma özelinde de dilin eksiltme durumu, bilişsel dilbilim penceresinden ele alınmaya çalışılmıştır. Eksilti konusunun daha çok sentaktik ve gramatik olarak ele alınması, konunun semantik tarafının zayıf kalmasına ve dil sisteminin eksilti durumu belirlenen ve tekrara düşen bazı kurallarla açıklanmasına neden olduğu için bu çalışmada eksilti, bilişsel dilbilim unsurlarıyla ilişkilendirilerek semantik olarak değerlendirilmiştir. Eksilti konusu kavramsallaştırma, metafor, metonimi ile ilişkilendirilmiş; insanların algısına göre oluşan kişi, zaman ve mekân imajlarının dil kullanımı bakımından ne şekilde eksiltiyle ilişkilendirilebileceği açıklanmış ve aynı dil konuşurları arasında kalıplaşan sözlerin öz ve yoğun yapısının kavramsallaştırma durumuyla birlikte ele alınarak bilişsel anlamda yapılan eksiltelerin izahı yapılmaya çalışılmıştır. Bu izahlar; kültürel ve bilişsel anlamda yapılan varsayımlara, belirlenen semantik alanlara ve sağlanan bağlama göre yapılmıştır.

Çalışma, Tunyukuk metni çerçevesinde yapılan tespitler ve değerlendirmeler neticesinde dilin zihinsel düzeyinde yapılan eksiltelerin bilişsel eksilti olarak kabul edilebileceğini ve nedeninin dilin retorik eksenli estetik olabileceği üzerine neticelendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Bilişsel Dilbilim, Bilişsel Eksilti, Semantik, Eski Türkçe, Tunyukuk.

ABSTRACT

COGNITIVE ELLIPSIS -IN THE CONTEX OF TUNYUKUK INSCRIPTION-

EKİCİ, İsmail

Doctoral Degree, 2025

Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Bülent GÜL

Language, with its rich array of concrete and abstract dimensions, serves as the central focus of linguistic studies. Efforts to explain linguistic data through various linguistic fields aim to uncover the components of the language system and their functioning. Specifically, this study examines the phenomenon of ellipsis in language from the perspective of cognitive linguistics. Since ellipsis has often been addressed syntactically and grammatically, the semantic dimension of the topic has been overshadowed, leading to explanations of ellipsis through established and repetitive rules. This study, therefore, evaluates ellipsis semantically by linking it with cognitive linguistic elements. The issue of ellipsis was associated with conceptualization, metaphor, metonymy; it was explained how the images of person, time and place formed according to people's perception can be associated with ellipsis in terms of language use, and the explanation of the cognitive ellipsis was tried to be made by considering the essence and intensive structure of the words stereotyped among the speakers of the same language together with the conceptualization situation. These explanations were made according to the assumptions made in cultural and cognitive terms, the semantic fields identified and the context provided.

The study concludes, based on findings and analyses within the context of the Tunyukuk inscription, that ellipsis at the mental level of language can be regarded as cognitive ellipsis. It suggests that the reason for this phenomenon may lie in the rhetorical and aesthetic nature of the language.

Keywords: Cognitive Linguistics, Cognitive Ellipsis, Semantic, Old Turkish, Tunyukuk.

TEŞEKKÜR

Akademik olarak ilerlememi sağlayan birçok unsur ve durum olmasının yanında her geçen gün beni daha iyiye, doğruya ve bilimsel olana yönlendiren kişiler de hep var oldu. Bu süreçte teşekkür etmeyi borç bildiğim, tanışmaktan ve öğrencileri olmaktan onur ve gurur duyduğum hocalarım, varlıklarını her daim hissettiğim arkadaşlarım ve dostlarım oldu.

Öğrencilerini daima etik ve doğru olana yönlendiren; onların her şeyden önce dürüst bir insan olmaları gerektiğinin altını çizen ve onlara özgür çalışma imkânı sunan danışmanım Prof. Dr. Bülent GÜL'e bu süreçte bana gösterdiği her türlü destekten ve ilgiden dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Doktora programı boyunca gerek derslerde gerek toplantılarda kendisinden çok şey öğrendiğim hocam Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya; yapılan tüm toplantılarda çalışmama göstermiş olduğu ilgiden ve her defasında yaptığı geri bildirimlerle çalışmanın isabetli şekilde ilerlemesini sağlamasından dolayı hocam Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR'e; doktora sürecinin her aşamasında gösterdiği dostluktan ötürü İsmail ILGIN'a; ders döneminde ders aldığım ve bana katkısı olan tüm hocalarıma; çalışma boyunca yolladığım e-postalara cevap veren tüm akademisyenlere; beni bu süreçte destekleyen, yalnız bırakmayan ve kahrımı çeken aile üyelerime ve sevdiklerime teşekkür ederim.

İTHAF

Karşılaştıkları onca zorluğa ve acıya rağmen mücadeleyi asla bırakmamış; aileleri için emek vermiş ve çocuklarını bağrına basmış çakır gözlü babam Ali EKİCİ ve al yazmalı annem Güler EKİCİ'ye...

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İTHAF	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1
0.1. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÇERÇEVESİ VE METODOLOJİSİ	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	24
BİLİŞSEL EKSİLTİNİN TEMELİ VE YORUMU	24
1.1. Varsayım	24
1.1.1. Varsayım Semantiği	25
1.1.1.1. Eklektik Varsayım.....	26
1.1.1.2. Kurala Dayalı Varsayım.....	30
1.1.1.3. Bilişsel Varsayım	32
1.1.1.4. Sosyal ve Kültürel Varsayım.....	32
1.1.2. Değerlendirme	33
1.2. Bilişsel Dilbilim ve Konuyla İlgili Semantik Alanlar	37
1.2.1. Bilişsel Semantik.....	40
1.2.2. Ansiklopedik Semantik	43
1.2.3. Çerçeve Semantik.....	46
1.2.4. Değerlendirme	48

İKİNCİ BÖLÜM.....	51
BİLİŞSEL DİL BİLİM KONUSU BAŞLIKLARININ EKSİLTİYLE İLİŞKİLİNDİRİLMESİ VE TUNYUKUK METNİNDEN ÖRNEKLER.....	51
2.1. Temel Konuların Bilişsel Eksiltiyle İlişkilendirilme Çerçevesi.....	51
2.1.1. Kavram ve Kavramsallaştırma.....	51
2.1.1.1. Soyut Sözcükler	52
2.1.2. Kategorizasyon.....	71
2.1.3. Metafor.....	72
2.1.4. Metonimi.....	85
2.2. Eksiltelerin Dolaylı Olarak İlişkilendirme Çerçevesi.....	92
2.2.1. Kişi Algısı ve İmajı	93
2.2.1.1. bilge tuñukuk.....	94
2.2.1.2. tenri ve İnanç Algısı	106
2.2.1.3. kagan	110
2.2.2. Mekânın Bilişsel Eksiltisi	119
2.2.2.1. Birincil Mekân	120
2.2.2.2. İkincil Mekân	127
2.2.3. Zaman Algısı ve Zamansal Eksilti	128
2.2.3.1. Sözde Zaman.....	131
2.2.4. Miktar Algısı ve Miktarın Bilişsel Eksiltisi	144
2.2.5. Durumsal Eksilti.....	149
2.3. Kalıp Sözlerde Eksilti	153
2.3.1. Atasözleri	153
2.3.2. Deyimler.....	167
SONUÇ	175
KAYNAKÇA.....	180

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1	Bilişin Diğer İnsan Sistemleriyle Etkileşimi	39
Şekil 2	Bilgi Türlerinin Etkileşimi.....	46
Şekil 3	Metafor.....	73
Şekil 4	Bağlamsal Faktörlerin Ortak İşleyişi	74
Şekil 5	Metonimi.....	86
Şekil 6	Tunyukuk İsminin Semantik Şeması	105
Şekil 7	Tanrı İsminin Semantik Şeması	109
Şekil 8	Kağan Sözcüğünün Semantik Şeması.....	119
Şekil 9	Bilişsel Eksilti Ögeleri	172

KISALTMALAR LİSTESİ

AÖ: Ad Öbeği

Akt: Aktaran

B: Batı

D: Doğu

G: Güney

K: Kuzey

KB: Kutadgu Bilig

T: Taş

GİRİŞ

Dil, bünyesinde barındırmış olduğu zenginliklerle araştırmacılara çeşitli konularda çeşitli araştırma olanakları sağlar. Dilin semantik, sentaktik, morfolojik, etimolojik ve fonetik gibi belli başlı inceleme alanlarına ilave olarak son zamanlarda bilişsel anlamda yapılan çalışmalarda da artış gözlenmektedir. İnsan, dil ve zihin odaklı olarak dilin işlenme süreci bilişsel dilbilim (cognitive linguistics) altında ele alınmaktadır. İletişimin olduğu ortamda gerek yazılı gerek sözel yapıdaki dil malzemelerinin insan bilişindeki görünümü ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Literatürde genel olarak cümle tipleri içerisinde ve daha çok sözdizimsel olarak ele alınan, cümle kurgusu içerisinde cümle öğelerinin varlığı ve yokluğu ile ilgili olarak değerlendirilen eksilti, farklı bir bakış açısıyla bu çalışmanın konusunu oluşturur. Eksilti, alan yazında incelenen şekliinden ve klasik metotlardan farklı olarak varsayım temelinde bilişsel dilbilim alanı içerisinde incelenmiştir. Dil konuşurlarının edindikleri ansiklopedik bilgilerin; yaşayışa, görgüye, etkileşime, edinime ve tecrübeye bağlı olarak edinilen bilgilerin zaman içerisinde *ortak kabul* olarak zihinlerde varsayım oluşturmaları hem sözel hem de yazılı olarak gerekli zamanda ve sıklıkla bilişsel varsayıma bağlı olarak soyut bir eksiltinin varlığını sağlar. Bu nedenle sayılan unsurlarla meydana gelen yapılar *bilişsel eksilti* olarak tanımlanmıştır.

Bu çalışma, aşağıda sıralanan bölümler ve başlıklar altında incelenmiş ve sonuca bağlanmıştır. Tezin teorik, metodolojik yapısı ve muhtevası üç bölümden oluşur:

Giriş'te çalışmanın konusu, çerçevesi ve metodolojisi hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın konusu olan eksiltinin bilişsel anlamda nasıl ele alınacağını ve bilişsel dilbilimin hangi konu alanına dâhil edilebileceğini içeren rehber bölüm niteliğindedir.

Birinci bölüm, eksiltinin dayandırıldığı temel konuyu ve eksiltilerin değerlendirilmesinde etkili olan semantik alanları barındırmaktadır.

İkinci bölüm, Tunyukuk yazıtında tespit edilen eksiltiiler veya eksilti sağladığı düşünülen ifadeler, bilişsel dilbilimin konu başlıkları altında açıklanmıştır. Konu başlıkları, çalışmanın konusuyla olan bağlantılarının ortaya konması için öz şekilde açıklanmıştır. Konu açıklaması ve örnekler bütünleşik bir yapıda sunulmuştur.

Çalışmanın konusu, elde edilen veriler ve kurulan hipotezlerle belirlenen korpus bağlamında incelenmiş, değerlendirilmiş ve sonuçlandırılmıştır.

0.1. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÇERÇEVESİ VE METODOLOJİSİ

Bu bölümde, araştırma konusu olan eksiltinin tanımı, sınırı ve incelenme şekli; bilişsel dilbilim bakış açısıyla ele alınmasının gerekçeleri ve bir bakımdan eksiltinin bilişsel yönünün hangi konu başlıklarına dâhil edilebileceği açıklanmaktadır. Başka bir ifadeyle, bir metinde veya cümlede hangi unsurların bilişsel eksilti sayılacağı, eksiltinin sentaktik ve morfolojik özelliklerinden ziyade semantik görünümünün nasıl yorumlanabileceği bilişsel dilbilimin konuyla ilgili inceleme alanları çerçevesinde açıklanır. Ayrıca konunun inceleme alanının neden bilişsel dilbilim olduğunun cevabı verilir. Son olarak ise eksiltinin bilişsel anlamda değerlendirilmesinde nasıl bir metot izleneceği ortaya konur. Bu bölüm, sözü edilen konuların izahını kapsaması yönünden *nedenlerin* açıklandığı bir rehber bölüm özelliğindedir.

Bu çalışmada irdelenmek istenen şey; zihinsel bir olgu olduğu açık olan eksilti konusunun yüzey yapıda olması gereken şekilsel bir eksiltiden ziyade bilişsel özelliklerin sağlamış olduğu eksiltelerin var olup olamayacağıdır. Bir sözcüğün veya dilsel işaretleyicinin varlığının aynı zamanda diğer sözcük ve dilsel işaretleyicilerinin gösterilmesini veya gösterilmemesini etkileyip etkilemediği de incelenmektedir. Konu bilişsellik veya zihinsellik üzerine temelleneceği için bu konu kapsamına hangi konu başlıklarının dâhil edilebileceği de önem taşır. Bu konu başlıklarına geçmeden evvel eksiltinin literatürdeki araştırılma çerçevesine değinilecek ve ardından bu çalışma için hangi bakış açısının esas alınacağı belirtilecektir.

- *Eksilti ve Bilişsel Eksilti*

Eksilti¹, bir cümlede veya metinde gerek sözdizimsel gerekse de morfolojik olarak söylenmesi ya da yazılması gereken bir dilsel unsurun, yazılmamasının herhangi bir eksikliğe neden olmayacağı veya muhatabın bu dilsel unsuru zihinsel olarak tamamlayacağı varsayımıyla herhangi gösterge ile gösterilmemesidir. Eksilti için literatürde de benzer tanımlamalar yapılmış ve ekseriyetle sözdizimsel ve yapısal olarak incelenmiştir.

Çalışmanın incelenme başlığı olan eksilti, genel olarak yargı bildiren bir ifadede en az bir unsurun eksiltilmesine rağmen anlamın veya mesajın aksamamasına

¹Literatürde eksiltinin adlandırılması *hazf* (*hazf u takdir*), *eksiltim*, *eksilti*, *düşüm* veya *düşürme* (Gümüşatam, 2013, s. 1540); *sıfır tekrar* (Üstünova, 1998, s. 162; 1999, s. 95); sözcükler için *sıfır birim* (Ø) ekler için *sıfır biçimbirim* (-Ø) (Aydın H. , 2012, s. 170) olarak çeşitli şekillerde yapılmıştır. Bu nedenle bu çalışmada, kullanılan *eksilti* terimi sözü geçen terimlerin tümünü kapsamaktadır.

odaklıdır. Yani olması gereken ama olmaması durumunda da herhangi bir kaybın olmayacağı düşünülen bir dilsel formun şekilsel olarak var olup olmamasına göre bir değerlendirme söz konusudur. Bu çalışmalardan farklı olarak Türkçede eksilti sonucu sözlükselleşen birimlerin ele alınması (Akalin, 2014); atasözlerinin kısalığı durumunun eksiltiyle ilgisinin irdelenmesi (Uzun, 1990); eksiltinin dolaylı anlamaya imkân veren yapı figürleri arasında sayılması ve bir retorik terimi olduğunun belirtilmesi (Akdeniz, 2004) ve Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış eksiltili yapılar ele alınırken duygu durumuna da değinilmesi (Çakır, 2007, s. 73) konunun çeşitli dil durumları ile genişletilebilir ve aynı zamanda konunun araştırmacılar tarafından dikkat çeken yönünün olduğunu göstermektedir.

Eksiltilen bir ögenin veya gramer işaretleyicisinin cümlede verilmek istenen iletiye doğal olarak da anlama engel olmaması anlamsal ve zihinsel bir durumun varlığını doğrulamaktadır. Sesin, sözcenin, cümle veya metinlerin yani en küçük anlamlı dilsel birimden en büyük anlamlı dilsel birime kadar her yapının anlamla yüklü olması ya da olabilmesi, cümle içerisinde gösterilmesine veya gösterilmemesine bakılmaksızın semantik olarak incelenme değeri taşır. Sayılan nedenlerden dolayı dildeki eksilti durumunun zihinsel yapısı önem kazanmakta ve bu durumun nedenlerinin ortaya çıkmasına yönelik çalışmaların yapılması gerekli hâle gelmektedir. Sözü edilen durumun ortaya çıkarılmasına yönelik çalışmaları ancak Türk dili araştırmaları dışından göstermek mümkün olabilmektedir. Yabancı alan yazınında gramer ve sözdizimin bilişsel yapısına yönelik yapılan çalışmalarda eksilti gerek sözdizimsel gerek pragmatik ve gerekse de semantik olarak incelenme değeriyle görülerek yerini almıştır. Araştırmaların önemli noktası, bu çalışmada öne sürülen fikirlere dayanak olarak gösterilebilmeleri ve eksilti konusuna farklı bir bakış açısı kazandırabilecek nitelikte olmalarıdır. Ayrıca çeşitli semantik alanlarla ilgili açıklamalar, kuramlar: metindilbilim ve pragmatik gibi dilbilim alanlarının konuyla ilişkilendirilebilecek unsurları bu çalışmadaki bir diğer dayanak noktaları olmuştur. Sözdizimsel ve yapısal çalışmalar, eksilti konusu için temel araştırmalar olsa da *bilişsel semantik* (cognitive semantics) pencereden konunun açıklığa kavuşturulmak istenmesiyle yapılan çalışmalar bu çalışmanın Türk dili ve belirlenen metin sınırları içerisindeki amacı ile örtüşmektedir.

Eksiltinin semantik izahı farklı araştırmacılar tarafından farklı dilbilim dalları içerisinde yapılmıştır. Dilbilgisel olarak ele alınan eksilti konusu son zamanlarda

Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisi teorisi, metin dilbilim, söylem dilbilim ve işlevsel dilbilgisi gibi alanların gelişmesiyle eksilti üzerine yapılan çalışmalarda artış olmuştur. Eksilti konusunun sözdizimsel olarak incelendiği çalışmalarda genel olarak bir tutarlılığın ve ortak görüşün olduğu söylenebilse de eksiltinin pragmatik ve semantik yorumunda belirli bir anlayıştan veya metottan söz etmek mümkün değildir. Araştırmacılar konuyu kendi görüşleri ile ispatlamaya çalışarak düşüncelerinin aksi olan diğer çalışmaların kabul edilemeyeceğini çeşitli argümanlarla öne sürerler. Bu çalışmada ise eksilti konusunu düşünülen yaklaşım tarzına yakın ve destek olabilecek çalışmalar dikkate alınmıştır.

Roland Langacker ve Jason Merchant başta olmak üzere birçok araştırmacı eksilti konusunu derinlemesine ele almıştır. Özellikle Langacker'ın çalışmaları eksilti konusunun bilişsel yapısı hakkında önemli veriler sağlar. Bu araştırmacılarından biri de Robert J. Stainton'dur. Cümlelerin aksine tek başına kullanılan kelimelerin² düşünceleri tam olarak ifade etmek için kullanılıp kullanılamayacağını ve bu durumun sonucunda nasıl bir dil ve düşünce ilişkisinin olduğunu ortaya koymak isteyen Stainton (2006, s. 4), eksilti konusunu açıklamaya çalışırken cümlenin sentaktik, semantik ve pragmatik olarak üç anlamının olduğunu belirtir³ ve eksilti konusunu da *sentaktik eksilti* (syntactic ellipsis), *semantik eksilti* (semantic ellipsis) ve *pragmatik eksilti* (pragmatic ellipsis) çerçevesinde ele alır (s. 31). Her bir cümle anlamını açıklayan Stainton, semantik eksilti hipotezi için geniş açıklamalarda bulunur ve semantik eksiltinin sıradan bir cümle formundan uzak olduğunu belirtir. Aynı zamanda semantik eksiltinin var olduğu yapının yine de içerik/anlam yapısını karşıladığını başka bir ifadeyle bir cümle gibi prototipik mesaj yapısına sahip olduğunu vurgular. Ayrıca eksiltili yapının bağlamın sağlanması durumunda hem bir nesneyi hem de bir özelliği

²Stainton'ın dikkate aldığı sözcükler, tek sözcüklü veya cümle formunda olmayan sözcük öbeklerinin (durum ekleri almış, edatla kullanılmış sözcükler; sıfatlar, isimler, zarflar vs.) olduğu konuşmalarda veya cümlelerde (sub-sentential speech) geçen sözcüklerdir. Sözdizimin kısaltılması olarak kabul edilsin veya edilmesin, yalnızca bir sözcüğün önerme taşıması ve kullanılan bağlamda doğru şekilde anlam kazanması, bu yapıların (sub-sentential) dışında olan diğer sözcükler için de aynı durumun geçerli olabileceğini düşündürür. Kısaca ifade edilirse; belli bir göndergesel anlama sahip her sözcük bu anlamda kullanılabilir ve semantik eksilti kapsamında incelenebilir. Semantik eksiltinin genişletilebilir olan bu sınırı bilişsel eksilti için de zemin oluşturur. Semantik durumların aynı zamanda bilişsel olgulardan kaynaklı olması yani zihnin ürünü olması iki konuyu doğrudan birbirine bağlar. Bu bakımdan bilişsel eksilti terimi, semantik eksilti terimini de kapsamakta ve yansıtmaktadır, denebilir.

³Wei Chen bazı araştırmacıların eksilti konusunu dilbilgisel, semantik ve pragmatik şekilde sınıflandırdığını belirterek; anlam atlamasının semantik, yapısal atlamasının sözdizim kapsamında olduğu için dilbilgisel eksilti ve iletişimsel atlamaların pragmatik eksilti olduğu ve anlam karmaşası yaşanmaması için farklı seviyelerdeki bu eksilti türlerinin ayırt edilmesi gerektiğini ifade eder (2016, s. 2135).

kodladığını aktarır (s. 34). Bir barda söylendiği varsayımıyla incelenecek olunursa “Şerefe!” ifadesinde bilinen sözlük anlamlarının dışında bir kullanımın olduğu, biçim ve içerik arasında bir uyumsuzluk olduğunu, gösterilenden farklı olarak bir mesajın kodlandığını ifade eder.

Semantik eksilti, sözdiziminden bağımsız olarak anlam taşıdığı için eksilti sayılır. Stainton, semantik eksiltinin nominal bir türetme olduğunu “Dikkat!” ifadesiyle açıklar. Bu ifadede sözdizimsel bir yapıdan söz edilemeyeceğini, bu ifadenin eksilti sayılmasında biçimin arkasındaki içerik yapısının olduğunu vurgular (1995, s. 35). Stainton’ın bu konudaki bir diğer önemli izahı da semantik eksiltinin olduğu ifadelerde söz konusu ifadelerin önermesel içeriğinin bütünüyle ne olduğunun ortaya konması gerektiği yönündedir (s. 35) ve semantik eksilti durumunu bir önermenin ileri sürülmesi için kullanılan sözcük veya cümle anlamı taşıyan dilsel ibarelerin kullanımı olarak gösterir (s. 37). Daha önceki bir çalışmada Stainton, tek kelimelik cümlelerin konuşulduğu bağlamın önemli olduğunu ve belirsiz bağlamda cümle hakkında çeşitli durumların ve doğal olarak önermelerin bulunabileceği için semantik eksilti konusuna mesafeli yaklaşmak gerektiğini söyler (Stainton , 1995, s. 289-293). Bu nedenle bir cümlenin veya cümle formuna sahip olmadan cümle gibi önerme barındıran veya herhangi bir iddiada bulunan tek sözcüklü yapıların veya sözcük gruplarının yorumu yapılırken bağlamın önemli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Semantik eksiltinin ayrıca tam bir cümle ile aynı önerme karakteri kodlayan ve sözdizim durumunun tamamen sözcüksel olduğunun vurgulanması (Stainton, 2006, s. 36), bu çalışmanın sözcüklerin *gösteren-gösterilen* ilişkisi içerisinde *gösterenlerin* derin yapıda zengin anlamlara ve önermelere sahip olmasıyla, bu anlamların veya önermelerin cümlenin yüzey yapısında kullanılmayıp zihinsel olarak kodlandığı için eksilti sağladığı görüşünü desteklemektedir. Eksiltinin kod taşıması ve olağan bir cümlenin mesaj yapısına sahip olması, sözcük temelli eksiltinin başka bir deyişle sözcüğün kavramsal çerçevesinin ve ansiklopedik anlamının etkisiyle bilinen ve ileri sürülen bir önerme veya deneyime bağlı bir eksiltinin varlığını mümkün kılar. Bu durum sözcüklerin kavramsallaştırma yapısını, o dil konuşurlarının tecrübe ve kültür dünyasının ortaya çıkarılması için de önem kazanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken unsur, bilişsel eksiltinin varlığının sentaktik yapıyla açıklanmaya çalışılmasıdır. Bir önermenin tam ifadesinin bir cümle ve doğal olarak bir anlam olarak

görülmesi ve zihinde işlenmesi, konunun birbiriyle bağlantılı olduğunu ve birbirinden kesin çizgilerle bağımsız olarak ele alınamayacağını göstermektedir.

Eksilti konusunda ufuk açıcı çalışmalardan bir tanesi de Wei Chen tarafından yapılmıştır. Chen, eksiliyi *zayıf eksilti* (weak ellipsis) ve *güçlü eksilti* (strong ellipsis) şeklinde ve tanımlarının araştırmacılar arasında farklı olabileceğini de belirterek güçlü eksiltideki varsayılan bilgilerin söylemde bulunabileceğini fakat zayıf eksiltideki eksik sözcüklerin ve varsayılan bilgilerin bağlam içinde bulunamayacağını ifade eder (2016, s. 2134). Çalışmada zayıf eksiltinin bilişsel semantik alanının gelişmesiyle ortaya çıktığı vurgulanır. Zayıf eksiltinin tanımını, varsayılan bilgileri sıfır biçime dönüştüren bir algoritma olarak görülen sözcüksel bileşen olarak aktaran Chen, eksiltinin kullanımını da *ortak akıl* (common sense) veya *arka plan bilgisine* (background information) dayanan varsayılan bilgilere özetleyici bir şekilde atıfta bulunmak olarak açıklar (2016, s. 2134). Söz konusu eksilti türünün yalnızca bilgiye göre türetilebileceği ve daha sonra atlanan içeriğin tamamlanabileceği belirtilerek eksiltinin bu yönünün *anlamsal ilişkilendirme* (semantic association) ve *kültürel biliş eksiltisini* (cultural cognition ellipsis) içerdiği vurgulanır (Chen, 2016, s. 2135).

Wasserscheidt (2020) bir durum veya olayla ilgili dilsel bir ifadenin doğru şekilde yorumlanabilmesi için bağlam, tonlama, vurgulama ve jest gibi birçok unsurun olduğunu ve bu nedenle iletebilecek ve dilsel yapılarda kodlanmış birçok bilginin var olduğunu da belirterek her dilsel yapının eliptik olduğunu öne sürer. Günlük ve kültürel rutin durumlar içerisinde söylenen ve durumsal eksilti olarak kabul edilen bazı sözcüklerin anlamlarının insan davranışına ve bilişine dayandığını ifade eden Wasserscheidt (2020), bu durumu belli bir bağlamda söylenen “*Kahve?*” sorusuyla açıklamaya çalışır. Wasserscheidt (2020), böyle bir soru sorulduğunda bu dilsel yapının her şeyden önce, birinin ev sahibi rolünü üstlendiğini ve başka bir katılımcının misafir olarak hareket ettiği belli bir ortam varlığının söz konusu olduğunu; kahve pişirmek için gerekli malzemelere ve imkânlara sahip olunduğu için kahvenin sağlanabileceğini ve ev sahibi kahvenin hazırlanmasıyla ilgilenmeye ve kahve hazırlandıktan sonra konuğuna teslim etmeye istekli olduğunu ifade ettiğini savunur. Bu nedenle kullanılan yapılar, semantik çerçeveleri hareket ettiren, çağrıştıran ve yönlendiren yapılar olarak kabul edilebilir.

Bilişsel dilbilimde eksilti yapılarının sadece birer eksik sözcük olarak görülmediği ve arka plan bilgilerine ve ortak akla dayandığı açıklanır ve

karıştırılmaması gereken üç kavram *dilsel bağlam* (linguistic context), *bilişsel çevre* (cognitive environment) ve *bilişsel bağlam* (cognitive context) olarak gösterilir. *Dilsel bağlam*, aynı metinde belirli bir sözcükten önce gelen veya sonra gelen kelimeler; *bilişsel çevre*, konuşanın ve dinleyenin algılayabildiği olgular; *bilişsel bağlam*, konuşanın ve dinleyenin yorumlamasına ve ifadeleri açık veya örtük olarak dile getirmesi ve algılamasıyla bağlantılı olan bilişsel bilgi şeklinde tanımlanır. Söylemdeki bazı deyimlerin atlanmasını kültürel biliş eksiltisi ve bilişsel eksilti olarak açıklayan Chen, bu eksiltelerin insanların bilgi yapısından kaynaklandığını, söz konusu olan ifadelerdeki varsayımların insanların bilgi havuzundan çıkarılabileceğini ve bunun nedenini bilginin daha önce içselleştirilmiş olması olarak gösterir (2016, s. 2136).

Eksiltelerin bilişsel anlamda Lakoff'un İdealleştirilmiş Bilişsel Model (Idealized Cognitive Model/ICM) ile açıklanabileceği düşünülmektedir (ZhiShang, 2017). İnsanların bilgi edinmesinin özel bir yolu olarak açıklanan model, bilgilerin organize edildiği ve belirli bir kültür bağlamında bilgi ve deneyimleri soyut, birleşik ve idealist olarak ifade eden bir alan olarak tanımlanmaktadır (s. 719). Cümlelerde bazı bilgilerin atlanmasında ve tutarlılık oluşturmada bilişsel dünyadaki bilgileri kullanma eğiliminin olduğu ifade edilir. Ayrıca cümlede verilen bilgilerin yardımıyla kavramlar arasındaki anaförük ilişkiler etkinleştirilebilir, sözcüklerin semantik ilişkileri kurulabilir ve daha sonra da bilişsel dünyanın ortak bir alanı oluşturulabilir. İnsanların söylemek istediklerini tam olarak ne kadar söylediği ve bunu dile getirirken bazı tercihlerde bulunduğu ve bu tercihlerin genellikle genel bilgiler arasından yapıldığı için söylenmek istenen şeyin gerçek anlamından daha fazla bilgi taşıdığı ve bu durumun da dilin ekonomiklik ilkesiyle bağlantılı olduğu öne sürülür (s. 720). Varsayılan bilginin bağlamdan sağlanamadığı durumlarda anlamsal ilişkilendirmenin bunun bir çözümü olarak görülebileceği ve bunun da ICM ile arka plan bilgisine dayanarak bir bilişsel dünya modelinin inşasıyla mümkün olacağı belirtilir. Konuşanların ve dinleyenlerin oluşturulan modelde söylemin genel anlamını elde etmek ve varsayılan bilgiyi doldurmak için uygun bilgiyi seçerek, ilişkilendirerek cümlelerde bazı bileşenler tarafından sağlanan bilgiyi elde edebilir (ZhiShang, 2017, s. 720).

Eksilti, metindilbilim temelli çalışmalarda cümle düzeyinde *bağlıklık* metin düzeyinde ise *bağdaşıklık* unsuru olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle çeşitli eserler

üzerinden yapılan metindilbilim çalışmaları bu çalışmanın düşünce zeminine de katkıda bulunacağı düşünülmüştür. Subaşı Uzun (1995) eksiltinin incelenmesindeki temel sorunun bütüncül yapının belirlenmesi olduğunu düşünür ve bu yapı için bir çerçeve⁴ sunar (s. 65). Bu çerçeve eksiltelen ögenin cümlede sözdizimsel olarak varlığının sağlanmasına yöneliktir. Subaşı Uzun'un aynı çalışmasındaki (1995) tümleş eksiltisi için Tunyukuk yazıtından alınan bir örnek ve örneğin izahı (s. 92), bu çalışmanın eksiltiye yaklaşım tarzını yansıttığı için dikkate değerdir:

a. ança olurur erkli oguzduntan küreg kelti. (1T G1)

Böylece oturur iken Oğuzlardan bir kaçak geldi.

b. anta ötrü oguz kopın kelti. (1T G9)

Ondan sonra Oğuzların hepsi geldi.

a ve b'de *gel-* eyleminin gerektirdiği yer belirlemesini yapacak AÖ, yüzey yapıda eksiltiştir. Burada anlatıcının kendisinin bildiği ve metin çözümünün de bildiğini varsaydığı eylemle ilgili bir bilgiyi eksiltişi örneklenmektedir. Eyleyenin gerçekleştirdiği *gel-* eylemi, aynı zamanda anlatıcının içinde bulunduğu yeri belirtmektedir. Yani anlatıcı için belirlidir. Bu nedenle, anlatıcı tarafından kolaylıkla eksiltilebilmektedir.

Örneğin açıklamasında verildiği gibi *gel-* fiili anlatıcının oturduğu veya yaşadığı yere atıfta bulunmuş; okuyanın veya dinleyeninin bu yer bilgisini dolaylı olarak anlamasını ve bu bilgiyi varsaymasını sağlamıştır. Bunun neticesinde ise cümlelerin yüzey yapısındaki eksiltmeye rağmen verilmek istenen ileti aksamamıştır. Bu örneği ve açıklamayı destekleyen bir başka çalışmada da eksilti için farklı görüşler yer almaktadır. Metinlerde eksiltinin yapılmamasını ve yoğun şekilde yapılmasını da zaman kaybı olarak gören Parlak (2009), “*Okuyucuların dünya bilgisi ve kültürel birikimi ile tamamladığı eksilteli yüklemeler*” başlığı altında eksiltinin sezdirim ile ne şekilde işlendiğini Kutadgu Bilig’den (KB) verdiği örneklerle açıklar (s. 280):

Mening kılıkım ol kör emitmez köni

Köni egri bolsa könilik küni (KB 808)

“Bak, benim tabiatım da yana yatmaz, doğrudur, eğer doğru eğrilirse kıyamet kopar.”

⁴ Subaşı Uzun, çerçeveyi Uzun (1990, s. 142)’un çalışmasından uyarlamıştır:

a. Yüklemcil öge, yani yüklemi kuracak çekimli eylem özne gerektir.

b. İyelik ögesi tamlayan öge gerektirir.

c. Özne ve tamlayan ögenin sözcüksel olarak gerçekleşmediği yapılarda sırasıyla yüklemcil öge kişi-sayı belirleyicileriyle özneyi, iyelik ögesi de iyelik belirleyicileri ile tamlayan ögeyi biçimbilimsel olarak belirler.

ç. Geçişli çatıdaki yüklemcil öge nesne gerektirir.

d. Belirteç yüklemcil öge gerektirir.

e. Nesne ya da yüklemcil ögenin sözcüksel olarak gerçekleşmediği yapılarda sırasıyla yüklemcil öge ve belirtecin kendisi, her ikisini sözdizimsel olarak belirler.

Könilik küni sözcük grubu kıyamet gününe gönderim yapmak amacı ile kullanılmıştır. Şartlı cümle yapısının ana cümlesinde yer alan bu sözcük grubu yüklem eksiltisi yapılarak beyite yerleştirilmiştir. Ana dili Türkçe olanlar kıyamet sözcüğünün kop-yardımcı fiiline bağlanacağını bildikleri için bu yardımcı fiil okuyucuların zihinlerinde tamamlanır.

Örnek her ne kadar yüklem eksiltisi için verilmiş olsa da metinlerde kullanılan bu tür yapıların yazarlar tarafından hangi amaçla oluşturulduğunu “Yazar, kimi zaman bazı bilgileri okuyucunun sezmesini isteyerek yüzey yapıya çıkarmadan kullanır. Yüzey yapıya çıkarmadığı bilgilere, okuyucunun sahip olduğunu varsaydığı kültürel ve ansiklopedik birikiminden yola çıkarak, söylenmemiş yeni bir bilgiye, çıkarım yolu ile ulaşmasını ister.” şeklinde açıklar (Parlak, 2009, s. 280). Cümle yapısında olmayan bir dilsel birimin cümlelerin anlamında yer almasını sağlayan diğer durumlar içerisinde örtük anlamı da dâhil eden Parlak (2009, s. 281), cümlede kullanılan sıfatların (ör. ugan/kadir ve bir olan) okuyucunun zihninde geniş anlamda yorumlanmasını da eksilti ile açıklamaktadır (s. 291).

Balyemez (2011) de bu yaklaşıma benzer açıklamaları Dede Korkut eseriyle örneklendirir. Metin üreticinin eksilti sırasında alıcının bazı şeyleri varsaydığını ve bunun da eksilti oluşturduğunu eserde geçen “Ol Kur’anı yazdı düzdi ‘ulemâlar öğrenince küydi bahdı” cümlesini “İslam toplumunda yaşayan bir kişi, Kuran’ın gökten indiğini ve Hz. Osman tarafından bir araya getirildiğini bilir. Bu nedenle eksik bilgi, öncelikle okuyucunun bilgisi ile tamamlanmış [...]” şeklinde açıklayarak gösterir (Balyemez, 2011, s. 135).

Eksilti genel olarak sözdizimsel ve morfolojik olarak ele alınan ve söylenmesi gerekli görülmeyen öge veya öğelerin bilinçli veya bilinçsiz şekilde kullanılmamasına dayandırılan bir görüş ile ele alınmaktadır. Türk dilinin gramer ve sözdizimsel yapısının bir ögenin cümlede kullanılmaması durumunda hangi şartların olması gerektiği ile ilgi olarak bazı esaslar da belirlenmiştir.

Verilen eksilti açıklamalarından hareketle bilişsel eksiltinin anlam çerçevesini belirlemek mümkündür. Bilişsel eksilti; dilsel, kültürel ve bilişsel bağlamın ve insanın bilişsel yeteneklerinin etkisiyle ortak kabul hâline gelmiş, varsayım, çıkarım ve bazı yönleriyle semantik ilişkilendirmeye dayanan bilgilerin cümlelerin yüzey yapısından ziyade derin yapısında bulunmasıyla oluşan; gramatik ve sentaktik yapıyla da ilişkilendirilebilen eksilti tanımını karşılar. Bu tanım sınırları içerisinde çalışmanın irdedelediği konular şunlar olmaktadır:

- Bilişsel eksilti kavramsallaştırmaya dayanıyor mu? Nasıl ilişkilendirilebilir?
- Bilişsel eksiltinin algı ve imaj ile nasıl ilişkilendirilebilir?
- Bilişsel eksilti, gramatik ve sentaktik yapıdan bağımsız mı?
- Sözcüklerin ve gramer işaretleyicilerinin süreçteki görevi nedir?
- Bilişsel eksilti, retorik ve estetik ile nasıl ilişkilendirilebilir?
- Bilişsel eksilti, yeni bir yorumlama ve anlamlandırma biçimi olarak kabul edilebilir mi?
- *Neden Bilişsel Dilbilim?*

İnsanlar arası iletişimin başat aracı olan dil, yapısı itibarıyla insanlık tarihiyle paralel olarak çeşitli şekillerde işlenmiş ve araştırmacılar tarafından tüm yönleriyle ortaya konmaya çalışılmıştır. Dilin çift taraflı yapısı başka bir ifadeyle söz ve anlam yapısı, dilbilimsel olarak farklı başlıklar altında fakat bir zincirin tüm halkaları gibi birbirine bağlı şekilde fonetik, semantik, morfolojik ve etimolojik eksende araştırmacılar tarafından çalışılmaktadır. Dilin gösteren tarafının ses veya yazı gibi somut olarak bir göstergeye sahip olmasıyla takip edilebilen dönemlerden son dönemlere kadar hem artzamanlı hem de eşzamanlı çalışmaların yapılması mümkün olagelmıştır. Her gösterenin bir gösterileni olma ve gösteren ile gösterilenin ayrılmaz durumu dilin soyut değerinin de bir şekilde yapılan çalışmalara konu olduğu söylenebilir. Sadece şekil olarak değil anlam olarak da değişebilen ve gelişebilen dil bu yönüyle araştırmacılara zengin bir alan sağlar. Diller sahip oldukları yapı ve anlam özelliklerine bağlı olarak leksikal ve yapısal anlamda türetime, sentaktik olarak dizime ve semantik olarak bir anlam çerçevesine göre şekillenir. Bir bütün olarak bu özelliklerle harmanlanan dilin ana dil konuşurları tarafından dil, düşünce ve zihin sınırları içerisindeki konstrüksiyonu da bilişsel dilbilim⁵ ışığında ele alınır. Bilişsel dilbilim, temelde insanların kavramsal organizasyonunun dildeki işlenme sürecini hem dilin biçimsel özellikleriyle hem de bulgularını psikolojik yaklaşımlara dayandırarak bilişsel yapılarla açıklamaya çalışır (Talmy, 2000). Bilişsel dilbilim dilsel

⁵Dilbilim kategorisi içerisinde yeni bir inceleme dalı olarak yer alması tam anlamıyla XX. yüzyılda olur. Bu yüzyılın ikinci yarısında bilişsel bilim alanında artan çalışmalardan sonra dilin de bilişsel yapısı açıklanmak istenmiştir. 1970'lerde ve 1980'lerde George Lakoff, Ronald W. Langacker ve Leonard Talmy'nin dilin organizasyonu hakkında bilgi almak için dil üzerine yapmış oldukları analizler bilişsel dilbilimin temelini atmıştır. Bu nedenle 1990'ların başında bu çalışmaların artmasıyla beraber Uluslararası Bilişsel Dilbilim Derneği (International Cognitive Linguistics Society) kurulmuştur (Evans ve Green, 2006, s. 3). Bilişsel dilbilim çerçevesinde çalışan insanlar arasındaki iletişimi kolaylaştıran, yerel ve bölgesel anlamda birçok şubesi olan bu dernekte yıl içerisinde konferanslar düzenlenmektedir (Geeraerts ve Cuyckens, 2007, s. 7). Bu dernek ve konferanslar dışında birçok ülkede gerek ulusal ve uluslararası konferanslar gerekse münferit olarak yapılan çalışmalar son yıllarda artış göstermektedir.

yeteneklerimizin bilişsel yeteneklerimize bağlı olduğu, anlamın kavramsallaştırma olduğu ve gramerin kullanıma bağlı olarak şekillendiği gibi varsayımlara dayanır (Dabrowska ve Divjak, 2015, s. 1).

Çalışmanın konusu olan eksiltinin incelendiği çalışmalarda eksilti için kullanılan tanımların birçoğunda “Eksiltilem öge, zihinsel olarak tamamlanır.” önermesine yer verilmiş olması, bu çalışmanın zihinsel düzeyde incelenmesinin temel sebepleri arasındadır. Dil ile ilgili herhangi bir durumun zihinsellik göstermesi bu dil durumunu esas araştırma alanı zihinsel faaliyetlerin dildeki yansımalarını araştırmak olan bilişsel dilbilimin kapsamı alanına doğrudan girmesini sağlamaktadır. Gerek dil gerekse de herhangi bir ifade aracının ürünü olan bir göstergede olmayan bir şeyin görsel/işitsel veya semantik olarak var kabul edilmesi insan beyninin bu durumu nasıl gerçekleştirdiğiyle ilgili soruların cevabını bulması için bu konuda zihinsel araştırmaların yapılmasını gerekli kılar.

Bilişsel dilbilimin seçilmesindeki bir diğer sebep ise eksiltinin semantik olarak yeterince ele alınamamış olmasıdır. Bu konuda yapılan araştırmalara dikkat edildiğinde eksilti *en az çaba ilkesi* (least effort) ile ilişkilendirilir. Eksiltinin sebebi ise insanoğlunun fiziksel efordan tasarruf ederek önemsiz ve gereksiz gördüğü ses, sözcük, sözcük grubu ve cümle gibi dil yapılarını kullanmaması olarak gösterilir. Bu noktada ilkenin sözü edilen yapılarda eksilti daha çok şekilsel bir metotla ele alınır. Bu çalışmada ise eksiltinin bilişsel yönünün bilişsel semantik bakımdan ele alınması esas kılınmıştır. Bu nedenle eksilti *kavramsallaştırma* (conceptualization), *kategorizasyon* (categorization), *bilişsel semantik* (cognitive semantic), *ansiklopedik semantik* (encyclopedic semantic) ve *çerçeve semantik* (frame semantic) gibi durumlarla ilişkilendirilerek ve bu semantik perspektiflerin dildeki tezahürü olan *metafor* ve *metonimi* gibi zihinsel süreç odaklı kavramlar üzerinden açıklanmaya ve edimlerin mantıksal gerekliliklerine uygun olduğu düşünülen *yer, zaman, miktar, kişi imajı* gibi algıya yönelik bilişsel unsurlar temelinde eksiltinin görünümü ortaya konmaya çalışılmıştır. Zihinsel birer olgu olduğu açık olan *atasözleri* ve *deyimler* gibi kalıp sözlerin yanında *soyut sözcükler* ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bu sözlerin ya da sözcüklerin seçilme nedeni olarak deneyimleri ve aynı dil konuşurlarının ortak aklını özetleyici bir şekilde semantik olarak ortaya koymalarıdır.

Bilişsel dilbilimin inceleme alanının oldukça geniş olmasından dolayı konunun doğru kavram veya kavramlar üzerine sınırlandırılması önem taşır. Bu nedenle

çalışmanın düşünsel anlamda temelleneceği temel kavram *varsayım* (default) olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada öne sürülen eksilti yaklaşımının merkezinde bulunan varsayım gerek felsefede gerekse de diğer bilim alanlarında üzerinde durulduğu gibi dilbilim alanında da giderek ilgi çeken bir konu hâline gelmiştir. Dil göstergelerinin sözdizimsel, semantik veya morfolojik anlamda ne şekilde varsayım oluşturduğu araştırmalara konu olmakta fakat henüz tatmin edici bir izah yapılamamaktadır. Bu durum sadece dil-dilbilim ile ilgili bir durum olmamakla beraber birçok bilim alanı için de geçerlidir. Ancak varsayımın tekrar edilen, bilinen veya kolay şekilde tahmin edilebileceği düşünülen durumlardan, olgulardan ve şeylerden kaynaklandığı düşünülebilir. İnsanlar bildiği veya olan bir şeyi varsayabileceği gibi bilmediği ve olmayan bir şeyi de varsayabilir. Bu durum insanların bilme veya anlama isteğinin çeşitli nedenlerle bir sonuca ulaşmak istemesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Varsayımlar insanların duyuşsal yeteneklerine göre çeşitlilik gösterebilir. Örneğin, bir kimsenin görsel anlamda bir şeyi varsayması ile işitsel olarak bir şeyi varsayması arasında farklar bulunur. Bu durumu heykel, resim ve baskı sanatlarında etkili olan Wassily Kandinsky'nin öncüsü olduğu *soyut sanat akımı* (abstract art) ile açıklamak mümkün görünmektedir. Bir nesnenin veya gerçekliğin belirgin gerçeklikle göstermek yerine çağrışım ve imgelerle resme bakan kimsenin de hem sanatsal hem de hayat deneyimine uygun olarak resmi yorumlaması ve bazı yargılara ulaşması, kendi zihin havuzunda bulunan gerçekliliklerle ve deneyimlerle mümkün olmaktadır. Bu sanat akımıyla oluşturulan eserlerin kompozisyonu temelde tinsel bir özellik gösterse de bütünüyle gerçeklerden uzak değildir. Soyutlama sonucu oluşan eser, mutlak manada dış dünya ile iletişim ağı sağlamaktadır. Sanatsal bir eserin zihinsel şeması ile sözlü veya yazılı dilsel bir unsurun zihinsel şeması varsayım konusunda hem benzerlik hem de farklılık gösterebilir. Örneğin herhangi bir tuvalin veya yaprağın bilinçli şekilde boş bırakılması, tıpkı üzeri boyalı, çizili bir tuval veya üzeri yazılı bir yaprak gibi yorumlanabilir ve ortaya konan ürünler üzerinden çıkarımlar sağlanabilir. Buradaki kritik nokta, kültürel ve sosyal varsayımların başka bir ifadeyle bilişsel varsayımların insanların çıkarım yapmasını ve yorum yapmasını mümkün kılmasıdır. Hem yazının hem de çizgilerin ya da boyaların görsel olarak yorumlanması mümkün olsa da renkler veya çizgiler yazı gibi seslenebilme özelliği taşımaz; ancak yorumlama kısmında cümlelerle betimlendiği zaman dilsel ve işitsel değer kazanabilir. Bu nedenle yazı, görsel sanatlar içerisinde işitsellik yönünden farklılık gösterir. Dilin ve yazının

tarihsel seyrine uygun olarak eksiltinin somut şekilde ilk olarak sözlü konuşmada meydana geldiği ve daha sonra yazıya uygulandığı; soyut olarak ise başlangıç noktasının dilin de doğal yapısına uygun olarak zihinde gerçekleştiği söylenebilir.

Varsayımın dildeki görünümü eksilti olarak ele değerlendirilebilecek niteliktedir. Bilinen, tahmin edilmesi kolay olan; yeteri kadar önemli olmayan veya önemini yitirmiş bilgilerin cümleden çıkarılması varsayım ile mümkün hâle gelerek cümle veya söylem noktasında eksilti oluşturulabilir. Bu durum *sözcüksel eksilti* (lexical ellipsis) sağlarken semantik anlamda cümleye değer ve yorum gücü katabildiği gibi estetik bir görünüm veya algı da sağlar. Bağlamdan bağımsız olarak ele alınabilecek bir örnekle sözcüksel varsayım⁶ ve varsayım sonucu olarak ele alınabilecek çıkarımlar şöyle açıklanabilir:

a) Ali'nin hâlini görüyordum.

Örnek cümle için sözcük kadrosu ve gramatik özellikleri yönüyle farklı çıkarımlar yapılabilir. İlk olarak, bir kişi başka bir kişinin mevcut durumu hakkındaki kendi duygularını yansıtmak için; ikinci olarak bir kişinin diğer kişi hakkındaki geçmişteki durumunu anlatmak için ve üçüncü olarak bir kişinin diğer kişi hakkındaki gelecekteki durumunu anlatmak için sözcükleri bir araya getirmiş olabilir. Bu şekilde bakıldığı vakit bir *zaman* varsayımından veya eksiltiden söz edilebilir. Cümledeki anlamın, mesajın yani asıl söylenmek istenen şeyin eksiksiz bir şekilde aktarılması için olması gereken öğelerle cümle farklı senaryolarla tekrar kurulabilir:

1. İlk senaryo için sıfat türündeki sözcükler eklenerek cümleye mekân ve zaman yönünden anlam aktarılabilir.
 - i. Ali'nin [geçmişteki, şimdiki, gelecekteki...] hâlini görüyordum. (Zaman)
 - ii. Ali'nin [ameliyattaki, sahadaki, bahçedeki...] hâlini görüyordum. (Mekân)
 - iii. Ali'nin [ameliyattaki, sahadaki, bahçedeki...] hâlini [dün, bugün, yarın...] görüyordum. (Zaman ve Mekân)
2. İkinci senaryo için; birinci tekil kişi zamiri eklenerek karşılaştırma anlamı eklenebilir.

⁶ Bu çalışmada örneklerdeki ve üçüncü bölümde değerlendirilecek olan korpus metinlerindeki varsayım, çıkarım ve eksilti ifadeleri [] ile gösterilecektir.

- i. [Ben] Ali'nin [geçmişteki, şimdiki, gelecekteki...] hâlini görüyordum.
 - ii. Ali'nin [geçmişteki, şimdiki, gelecekteki...] hâlini [ben] görüyordum.
3. Üçüncü senaryo ise her iki senaryonun birleşimi olabilir. Zaman ve mekân bilgisinin yanında bir de karşılaştırma anlamı verilebilir.
- i. [Ben] Ali'nin [ameliyattaki, sahadaki, bahçedeki...] hâlini [dün, bugün, yarın...] görüyordum.
 - ii. Ali'nin [ameliyattaki, sahadaki, bahçedeki...] hâlini [dün, bugün, yarın...] [ben] görüyordum.

(a) örneğinin çeşitli senaryolardaki anlam görünümü zaman, mekân ve karşılaştırma işlevinde kullanılan zamirlerin kullanımıyla bağlam dikkate alınmaksızın ortaya konmuştur. Fakat bağlamdan kopuk olarak ele alınan örnekteki cümle için zaman ifadeleri, sıfat ifadeleri ve zarf ifadeleri miktarınca senaryolar artabilir ve bir noktada dil sisteminin oluşturabileceği kadar senaryo üretilebilir. Bu durum bağlam bilgisinin varsayım; varsayımın da cümle kurulumunda eksilti oluşturabileceğini göstermektedir. Elbette ki bu durum bağlam bilgisinin olmadığı, şekilsel anlamda kullanılmayan ama çeşitli mantık ve dil kurallarına göre şekilsel olarak eklenebilecek bir varsayım durumu için örnektir.

Varsayımın eksilti sağlayabileceği bir başka durum ise zihinsel anlamdaki varsayımlardır. Bu varsayımlar herhangi bir topluluğun veya milletin yaşamsal, kültürel, sosyal ve inanç gibi sistemlerinin yıllar veya yüzyıllar boyunca oluşmuş ve o topluluğun ya da milletin zihninde yer edinmesiyle varlığını zihinsel faaliyetin olduğu her insan edimiyle gösterebilmektedir. İnsanların yetişmiş olduğu veya güncel olarak yaşadığı coğrafya temelinde ekonomik geçim kaynağı, iklim yapısı, toprak yapısı, hayvan türleri; komşu milletler, kültürler ve bunlarla ilgili sosyal ve siyasi ilişkiler; inanç sistemleri gibi durumlar zihinde depolanan ve işlenen ögeler olarak gösterilebilir. Zikredilen unsurlar esas olarak bilişsel dilbilimin üzerinde yoğunlaştığı kavramsallaştırma için geçerli olup; elde edilen verinin kavramsallaştırıldıktan sonra işlenmesi, işlenen verinin toplumda kabul görmesi ve zamanla ortak kabul, ortak bilgi, ortak kültür ve ortak akıl hâline gelmesiyle zihinsel anlamda varsayımın oluşmasını da beraberinde getirmektedir. Sözü edilen durumların dildeki temsili Türk dilinin çeşitli dönemlerdeki eserlerinden alınan örneklerle şöyle gösterilebilir:

1. Eski Türkçe: *Tengri teg tengride bolmuş.*

Bu cümlede tanrı söz konusu olduğu için bir tanrının varlığı; tanrının varlığından dolayı inanç sisteminin varlığı ve var olan tanrı ile benzer niteliklerin tanrı dışındaki bir şeyde olduğunun var kabul edilmesi açıkça görülmektedir. Cümledeki inanç sisteminin ve hiyerarşisinin toplum nezdindeki yansıması da açıkça görülmektedir. Bu durum sonraki bölümde (2. Bölüm) ele alınacak olan Levinson'un varsayım ilkeleriyle de örtüşmektedir. *Tengri* sözcüğünün ve *teg* edatının kullanımı bu çıkarımları olanaklı kılan birer sözlüksel öğeler olarak kabul edilebilir. Ancak tanrının ve tanrıya dayalı inanç sisteminin varlığı sözlüksel bilgiden ziyade ansiklopedik bilginin varlığından kaynaklanmaktadır. *Tanrı gibi* denirken kastedilmek istenen nitelik, olay veya durum nedir? Bu sorunun cevabı herhangi bir nitelik, olay veya durum için (X) olması ve cümledeki durum için (X)'in kullanılmamış olması, başta yazar/söyleyen olmak üzere okuyan ve dinleyen için ortak bilgi (common knowledge) olduğunu göstermektedir. Konuşur ve dinleyen kişi temelinde (X) bilgisi varsayılarak eksiltiştir denebilir.

2. Orta Türkçe: [KB/226] - *Apang iki ajun kolur erse sen*

Otu edgülük ol kılur erse sen

Kutadgu Bilig metninden alınan beyitte iki dünyadan söz edilerek İslam dinine atıfta bulunulmuştur ve bu durum bir inanç varsayımını doğrulamaktadır. İslam dininde belirtildiği gibi ve insanların arzu ettiği gibi bir ahiret hayatının elde edilmesi için yapılması gereken şeyin ne olduğu da açıklanmıştır. Bu beyit için söylenebilecek ikinci bir varsayım da yazar ile okuyucu arasında her iki dünya için arzu edilen şeyin ne olduğunun bilinmesidir. *Kişi her iki dünyada da neyi arzulayabilir?* sorusunun cevabı Allah'ın İslam dininin gereklerine uyulduğu taktirde insanlara vadettikleriyle açıklanabilir. Bu vadedilen şeylerden bir tanesi de kişinin iyilik ile hayatını sürdürmesi ve iyi olana yönelmesidir. Bu noktada *iki ajun*, *kol-* ve *edgülük* sözcükleri İslam dinine inanan insanların yapması gerekenleri ve yaptığı taktirde elde edeceği şeyleri okuyucunun bu noktada yeterli bilgiye sahip olduğuna yönelik bir varsayım oluşturmuş ve cümle kurulumunda bilgilerin kullanılması engellenerek sözcüksel anlamda tasarruf sağlanmıştır. Bu durum yazarın bilinçli tutumundan ziyade konuşulan dilin anlam evreninin ve doğal olarak zihnin bilgi deposunun ortak ürünü olarak değerlendirilmelidir.

Eksiltinin dâhil edilebileceği bir diğer bilişsel dilbilim konu başlığı da kavramsallaştırmadır. Kavramsallaştırma, insanın dış dünyadaki nesneleri ve

gerçekleri duyu organları ile algılayarak zihninde işlemesi sonucunda olur. İnsan zihninde kavram hâline gelen bilgiler veya tecrübeler, çeşitli ifade biçimleri (söz, resim, heykel, müzik gibi.) ile gösterilir. Bilişsel dilbilimin temeli sayılabilecek bu kavram doğrultusunda bilgiler çeşitli dil durumları (metafor ve metonimi gibi.) ile değerlendirilmektedir. Bu durumları eksilti bağlamında ele almadan önce kavramsallaştırmanın eksilti ile nasıl bir ilişki oluşturduğunu izah etmek gerekir. Eksiltili olduğu düşünülen bir cümlemin yorumlanması ve anlaşılması, tıpkı her cümlede veya anlamlandırılması gereken her dil veya dil dışı göstergelerde olduğu gibi insanın bilişsel kavramsallaştırma yeteneği ile mümkündür.

i. Açıkçası, çok mutlu.

(i) cümlesinde semantik bir sezdirim söz konusudur. *Açıkçası* zarfında bir cümlemin olduğu ve bu cümlemin cümledeki verilmek istenen asıl mesaj kadar önemli olmadığı için veya kullanılmamasının okuyucunun zihninde herhangi bir eksiklik meydana getirmeyeceği için kullanılmadığı söylenebilir. Cümle içinde barındırdığı bir başka cümle veya cümlemin verdiği anlamla şöyle kurulabilir:

ii. Açıkçası [[ben] açık konuşurum ve açıkça söylüyorum], [o] çok mutlu.

Örnek hem sözcüksel hem de gramatik işaretleyici bakımından detaylandırılabilir:

iii. Açıkçası [[ben] açık konuşurum ve [bu] [durumu] açıkça söylüyorum] [ki] [o] çok mutlu[dur].

Cümlede kavramsallaştırılan şey konuşan kişinin açık konuştuğu, konuşmanın ve söz konusu üçüncü kişinin durumunun açık olduğu bilgisidir. Cümleye (ii) ve (iii) örneklerinde gösterildiği gibi eklemeler yapılmadan konuşmanın niteliği, kişinin konuşma kimliği ve üçüncü kişinin durumu tek bir zarf ile karşılanmıştır. Bu durumun sadece zarflar için değil cümlemin kurulumunda yer alabilecek diğer cümle unsurları için de geçerli olabilecek kadar geniş bir çerçeveye sahip olduğu söylenebilir.

Kavramsallaştırma ile eksilti arasındaki ilişkiye bağlanabilecek bir dil durumu da *metafordur*. Metaforlar, dil ile düşünce arasındaki bağlantıyı ve zihnin kurduğu bu bağlantıdan hareketle kişinin veya toplumun bağlantı kurduğu şeylere yönelik algıyı ortaya koyabilmesi bakımından önem taşır. Kişi tarafından kurulan her bir metafor arka planında neden-sonuç ilişkisine dayalı bir bağlantıya sahiptir. Ayrıca metaforların amacı sadece bir şeyi başka bir şeyle açıklamak değil; bir şeyi başka bir şeyle daha iyi açıklamaktır.

Salt sözcük temelli ve önerme barındıran yapılarda eksiltinin varlığını inceleyen Stainton, bir konuşmacı tarafından kullanılan sözcüklerin anlamlarının çok ötesine geçebileceği pek çok durum olduğunu ve bunun da *konusma imalarında* (conversational implicatures) meydana geldiğini ifade ederek bu durumun dolaylı söz edimlerinde, ironide ve metafora da aynı şekilde meydana geldiğini aktarır (2006, s. 9-11). *Kullanımdaki metaforları* (metaphor in usage), doğrudan, dolaylı ve örtük metafor (implicit metaphor) olarak sınıflandırıp inceleyen araştırmacılar örtük metaforun daima değiştirime veya eksiltiye dayandığını ifade eder (Steen, Dorst, Herrmann, Kaal ve Krennmayr, 2010, s. 775). Örtük metafor, bilinen iki nesnenin veya şeyin açık karşılaştırmasından ziyade bir nesnenin veya şeyin özelliğine veya kavramsal yapısına yapılan atıf ile mümkün olmaktadır. Uyku ile ilgili örtük metafor kurmak isteyen biri uykunun bilinen ve bilinebilecek özelliklerini kullanarak kullandığı dilsel forma metaforik anlam katabilir. Bu nedenle örtük metafor somut bir gerçeklik karşılaştırmasından veya denkleminde (A, X = B, Y) ziyade soyut ve düşünsel olarak konu olan şeyin özelliklerini sezdirmeye odaklıdır. “SU HAYATTIR.” doğrudan bir metafor olarak kabul edilecekse “Su olmadan nasıl yaşayabileceğimizi düşünemiyorum.” cümlesi örtük bir metafor barındırmaktadır. Buradaki örtük metafor da zihinde kurulan “SU HAYATTIR.” metaforuna dayalıdır. Bu nedenle örtük metafora ima etme durumu ön plandadır.

Metafora bulunan Kaynak Alan ve Hedef Alan için belirlenen eşleme setleri, bir metaforun kurulumunda bulunan neden-sonuç ilişkisini çok yönlü şekilde ortaya koymaktadır. Düşünsel anlamda gerçekleşen bu eşleşme dilde kendini somut olarak değil analiz sonucu ortaya çıkan veriler olmaktadır. Bu nedenle metaforun tezahürü düşünsel malzeme olsa da iki kavram arasında kurulumunu ifade edecek her türlü söz, sözcük veya cümlenin söylem veya daha özel olarak cümle düzeyinde görünmemesi hem sentaktik hem de semantik anlamda eksilti sağlar. Çünkü aynı dil konuşurlarının bilişsel bağlamı ifade edilen metaforun anlamlandırılması için yeterlidir. Anlaşılmaz olan, anlaşılması zor olan ve çeşitli bağlamsal bilgilerden anlamlandırılması zor olan metaforlar daha çok düşünsel eylem gerektirmekte ve belli bir muhakeme gücüyle anlaşılabilir. Genel olarak söylenebilecek şey, metaforun altında yatan kültürel, sosyal, siyasal kısacası her türlü bilgi ve deneyim sözcüklere sığdırılır; bilgiler ve kavramlar arasındaki neden-sonuç bağının gösterilmemesi bilişsel semantik bakımdan eksiltiye neden olur, denebilir. Örneğin, “Bana hayat hikâyeni anlat.” cümlesindeki

HAYAT BİR HİKÂYEDİR metaforu, “herkesin hayatının bir hikâye gibi yapıya kavuşturulduğunu varsayar ve bütün biyografik ve otobiyografik gelenek bu varsayım üzerine temellenir” (Lakoff ve Johnson, 2015, s. 224). Böyle bir metafor, *hayat* ve *hikâye* alanları arasında bazı denkliklerin olmasını gerektirir. Bunlar; söz konusu kişi ve hayatta rol oynayan insanları ifade eden *Katılımcılar*; sahneleri/dekorları, önemli olguları, epizodları ve önemli durumları ifade eden *Uysurlar*; başlangıç bölümü, orta bölüm ve sonuç bölümlerini kapsayan *Aşamalar*; birbirini izleyen epizod ile durumlar arasındaki farklı zamansal veya nedensel ilişkileri ifade eden *Lineer Ardıışıklık*; epizodalar ve durumlar arasındaki farklı nedensel ilişkileri ifade eden *Nedensellik*; arzulanan bir durumu ifade eden *maksat* ve başlatılan ve maksada yönelik nedensel bir ilişkiye sahip epizodlar silsilesini ifade eden *plan* unsurlarını barındıran *Amaç* olarak gösterilir (Lakoff ve Johnson, 2015, s. 225).

Metafor yorumlarının bağlama göre değişebileceğini, metafor ve bağlamın yakından bağlantılı olduğu ifade edilir (Kövecses, 2015, s. 7). Bu durum da sadece dilsel sözcelerin veya metinlerin değil kavramsal yapıların da bağlama göre değerlendirilebilmesini göstermesi bakımından önem taşır.

Metafor kadar ilgi çekmeye başlayan, üzerinde çalışmaların gittikçe arttığı ve eksiltiyle bağlantısı olduğu düşünülen bir diğer dil durumu *metonimidir*. Bilişsel ve dilsel süreç olarak belirtilen metonimi, basit ve somut bir kavramın daha soyut, daha karmaşık ve daha hassas bir şeye güçlü bir şekilde atıfta bulunmak için kullanıldığı ifade edilir (Littlemore, 2015, s. 1). Metonimi ve eksilti arasındaki ilişkinin incelenmesi bilişsel dilbilim için yeni olmasına karşın zaman içerisinde birçok araştırmacının metoniminin eksilti üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu ve eksiltilerin *bütünüün parçası* (part for whole) gibi yorumlanmasında önemli rol oynadığını fark ettiği aktarılmaktadır (Chen, 2016, s. 2135).

- *Hangi kuram, dilbilim ve disiplinlerle ilişkilendirilebilir?*

Eksiltinin gramatik, sentaktik ve semantik olarak üç boyutu bulunmaktadır. Gramatik ve sentaktik anlamda hangi ögenin veya gramer işaretleyicisinin cümlede veya metinde eksiltildiği önceki ve sonraki öğelere veya sözcüğün önceki durumuna bakılarak yapılmaktadır. Bu durum eksiltinin *morfolojik* yönünü ve ayrıca *metindilbilim* bakımından *bağlaışıklık* ve *bağdaışıklık* durumunu göstermektedir. *Anafor*, *katafor*, *değiş-tirir* ve *gönderir* unsurları da yine eksiltiyle bağlantılı birer

metindilbilim konularıdır. Üçüncü değerlendirilme yönü olan semantik ise birçok dilbilim dalı ile yapılabilmektedir. Semantik bakımdan ele alınan eksiltinin bağlam ile sıkı sıkıya bağlı olmasından dolayı eksiltiyi *pragmatik dilbilimi*yle yorumlamayı mümkün kılmaktadır. Ayrıca Sperber ve Wilson'un *Bağıntı Kuramı*'nın (Relevance Theory) iletişimdeki *bilişsel çaba* ve *bilişsel etki* durumlarından ötürü inceleme kümesine eklenebilir. Bir sözcüğün kökeninde yatan kavramsallaştırma sürecinin de eksiltinin değerlendirilmesinde etkili olması, *etimoloji* dalını da bu kümeye dâhil edilmesini sağlar. İnsanın eylemlerini, sözlerini ve ortaya koydukları ürünleri anlama ve yorumlama sanatı olarak belirtilen (Cevizci, 1999, s. 413) *hermeneutik* de eksiltinin değerlendirilme sürecinden ve işleminden bağımsız değildir. Zihinsel bir olgu olduğu açık olan eksiltinin en spesifik incelenme alanını da *bilişsel dilbilim* oluşturur.

Bilişsel dilbilim bilginin zihinsel olarak işlenmesi ve bu işlemin dildeki yansımalarıyla ilgili olması, dil ve zihin bağlamında inceleme yapan ve sunan diğer dilbilim, kuram ve disiplinlerle mutlak bağlantısını ve kapsamını oluşturur. Bu nedenle bilişsel dilbilimin diğer alanları bünyesinde barındırdığı ifade edilebilir. Bilişsel dilbilimdeki kavramsallaştırma, metafor, metonimi; varsayım, bilişsel bağlam konu alanlarının eksiltiyle bağlantısının kurulabilmesi, bu çalışmanın bilişsel semantik yönden ele alınmasının temel nedeni olmuştur. Çalışmada yapılan değerlendirmeler sayılan kuram ve dilbilim dallarından bağımsız olmayıp *bilişsel yorum* (cognitive interpretation) çerçevesinde harmanlanarak yapılmıştır.

- *Neden Tunyukuk Yazıtı?*

II. Köktürk Devletinde birden fazla kağana danışmanlık ve orduya kumandanlık etmiş olan Tunyukuk, içinde yaşadığı Türk coğrafyasında *bilge* kabul edilecek kadar tecrübeli, zeki ve bilgili bir insan olarak tanımlanır. Nitekim spesifik olarak Tunyukuk ve Tunyukuk yazıtı hakkında yazılan çalışmalardan bu bilgilere erişilebilmektedir. Tunyukuk'un sayılan özelliklerinden yola çıkarak diplomasiyi, sosyal ve siyasi hayatı bilen bir bürokratin ve akil insanın iletişim konusunda da farklılık gösterebileceği çıkarılabilmektedir. Kendi üslubu ile yazdırmış olduğu yazıtta gerek kullandığı sözcükler gerekse de anlattığı olaylar bu durumu desteklemektedir. Bu denli tecrübeli ve bilgili bir kişinin anlatacağı şeyler o tarihte yaşayan Türklerin sosyal, siyasi, ekonomik ve kültür hayatı hakkında önemli veriler sağlasa da dilbilim araştırmaları için asıl malzeme ve önem noktası dil verileri olmaktadır. Tunyukuk'un da bu noktada yoğun anlatımlı, veciz ve bünyesinde insan düşüncesinin sınırlarını

zorlayan bir üslup benimsediği söylenebilir. Anlatmak istediğini neden-sonuç ilişkisine dayandırarak anlatan ve aynı dönemlerde yazılan yazıtların içerisinde bulunmayan sözcükleri tercih eden -belki de türeten- Tunyukuk'un bir hatıra sayılabilecek metni dil çalışmaları içerisinde geniş anlamda incelenmeyi gerektirmektedir. Bu noktada dikkat çeken unsur hiç şüphesiz metinde geçen yeni sözcüklerdir. Türk dilindeki sözcük türetmeyle pek çok yeni kavramın karşılandığını vurgulayan Akar (2020) bu yapılarla ilgili olarak "[...] dilin, artzamanlı morfolojik tarihinin tespit edilmesine, toplumun, dilsel adlandırmada zihin yapısının ortaya çıkarılmasına yardımcı olmaktadır." şeklinde görüş belirterek yazıttaki ana kökler ve bu köklerle yapılan yeni sözcükleri Köktürklerin dil ve zihin ilişkilerinin ortaya çıkarılmasında önemli veriler olarak gösterir (s. 80).

Türk runik alfabesi ile yazılan metinler içerisinde en kapsamlı ve hacimli metinler olma özelliği gösteren Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk metinleri, birçok araştırmada birlikte ele alınmışsa da her yazıt başlı başına detaylı şekilde incelenmiş ve incelenmeye devam edilmektedir. Güncel olarak Tunyukuk yazıtı ile ilgili çalışmaların devam etmesi (Akar, 2020; Aydın, 2022) bu yazıt ve bu yazıtın dil özellikleri ile ilgili hâlâ söylenmesi gereken şeylerin olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada öne sürülen fikirler Tunyukuk yazıtının dil verileri ile örnekendirilmiştir. Bunu gerekli kılan şey Tunyukuk'un üslubunun çalışmanın konusu ile uyumluluk göstermesi olsa da Türkçenin bilinen ilk yadigârlarının bilişsel anlamda incelenmesinin sağlanmak istenmesidir. Bunun nedeni dil, zihin ve düşünce temelinde araştırmalar yapan bilişsel dilbilimin belirlenen konu başlıklarıyla Türklerin Tunyukuk'un yaşam süresi sınırları içerisindeki veya Türklerin yüzyıllar boyunca sahip olduğu ve geliştirdiği düşünce yapısını Tunyukuk metni özelinde eksilti konusuyla bütünleşik şekilde ortaya koymaktır. Orhun Yazıtlarının metindilbilimsel yapısını inceleyen ve ortaya koyan Subaşı Uzun (1995), Tunyukuk metninde eksiltelerin sıkça kullanıldığını belirtir ve bunun nedeninin ilk olarak "az sözle çok şey söyleyebilme gereksiniminin, taşa yazmada daha çok ortaya çıkmasının doğal bir sonucu olarak" (s. 87) görülebileceğini aktarır. Sayılan nedenlerden ötürü Tunyukuk metni, bilişsel dilbilim bakış açısıyla incelenmeye alınmıştır.

Tunyukuk metni üzerinde çok sayıda okuma ve anlamlandırma çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışma için metin alıntıları ve metin anlamlandırmaları Erhan

Aydın'ın *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*" adlı eserinden alınmıştır.⁷ Bunun yanında metinde geçen bazı ibareler üzerine yapılmış çalışmalardan da faydalanılmış ve gerekli ek açıklamalar yapılmıştır.

- *Ne şekilde ele alınacak?*

Eksilti, dilbilimin farklı alanlarında incelenebilmektedir. Dilbilgisel olarak gramatik, sentaktik; dilbilimsel olarak ise semantik ve pragmatik düzlemde araştırma fırsatı sunar. Bu çalışmada da konunun tek bir yönden ele alınmasının yapılmak istenen anlamlandırılma çalışmasını eksik bırakacağı düşünüldüğünden tek bir anlayış yerine bilişsel dilbilimle bağlantılı olan dilbilim alanları, kuramlar ve semantik alanlarla harmanlanan bütüncül bir inceleme metodu uygulanmak istenmiştir. Yapısal olarak *gramer işaretleyicilerinin* anlama katkısı, metindilbilimsel olarak *sezdirim* ve *gönderimlerin* etkisi, pragmatik olarak *bağlamın* etkisi, bilişsel dilbilim ile ilgili yönleri ve bunun neticesi olarak *bilişsel yorum* çerçevesi ile Tunyukuk metnindeki örneklerle konu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu noktada öne çıkan işlemlerden biri de *çıkartım* (inference) olmuştur. Eksilti konusunda çıkartımın etkisi sıklıkla işlenmiştir. Bilişsel eksilti anlayışında da ifade edilmeyen yapıların dinleyici tarafından çıkarımsal olarak tamamlandığı ve zihinsel anlamda işlendiği görüşü söz konusudur.

Tunyukuk metninde eksilti bağlamında ele alınan ögeler, sözlüksel anlamdan ziyade ansiklopedik anlam çerçevesinde işlenmiştir. Bunun nedeni, bu çalışmanın öne sürdüğü sözcüklerin derin yapısındaki tecrübeye ve edinime dayalı bilgilerin ve önermelerin zihinsel varsayım sonucunda sözcüklerin *gösterenlerinde* eksilti sağladığı düşüncesidir. Bu nedenle, soyut sözcükler, çok anlamlı sözcükler ve kalıp sözler öncelikle dikkate alınmış; sözcüklerin birbiriyle olan ilişkisi ve sözcüklerin bilişsel olarak depoladığı kültürel, sosyal vb. bilgiler ile söz konusu dilsel birimlerin anlamlandırılması yapılmıştır. Sözcükler, sözcük grupları veya cümleler anlamlandırılırken *dilsel bağlam* ve *bilişsel bağlam* dikkate alınmıştır. Bu nedenle aşağıda sıralanan dilsel formların anlamlandırılmasında bağlamın sağlanması için ifadenin geçtiği cümlelerin tamamı veya önceki ve sonraki cümleler bütün olarak gösterilmiştir. Ele alınan bazı sözcükler ve kalıp sözler⁸ şunlardır:

⁷ Bu çalışma için esas alınan kaynakta Tunyukuk ismi Toñukuk şeklinde yazılmıştır. Alıntılar ve çalışmanın bütünü için Tuñukuk biçimi tercih edilmiştir.

⁸ Verilen sözcükler ve kalıp sözler için Akar (2020; s. 78-83)'ın ve deyimler için de Ercilasun (2016, s.417-418)'un tasnifinden de yararlanılmıştır. Verilen sözcükler, sadece "Soyut Sözcükler başlığı

Soyut Sözcükler

teşri “tanrı”, *içik-* “tâbi olmak; bağlanmak”, *alkın-* “mahvolmak; ölmek”, *sakın-* “düşünmek”, *bilig* “bilgi; akıl”, *alp* “kahraman, yiğit; zor, çetin”, *bilge* “bilge”, *öğleş-* “akıl danışmak, istişare etmek”, *bulganç* “kargaşa”, *yæg* “daha iyi; mantıklı”, *yara-* “yaramak; fayda sağlamak”, *buña-* “sıkılmak”, *buñ* “sıkıntı”, *kıyın* “ceza”, *edgüti* “iyice”, *añıg* “kötü”, *üz* “aksi”, *arıg* “temiz”, *kazgan-* “kazanmak, başarmak; emek vermek, elde etmek”, *ıduk* “kutsal”.

Çok Anlamlılar⁹

olor- “tahta geçmek; yaşamak; ikamet etmek”, *sakın-* “düşünmek, bir konuda hüküm vermek”, *yarlıka-* “yardımcı olmak; buyurmak”, *yorı-* “yürümek; ordu sevk edilmek”, *yükün-* “boyun eğmek; tâbi olmak, itaat etmek.”

Kalıp Sözcükler

Atasözleri

toruk bukalı semiz bukalı ırakda böñ<r>eser? semiz buka toruk buka tēyin bilmez ermiş [T1 B5-B6 (5-6)]

yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz <ermiş> yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş [T1 G6-G7 (13-14)]

arıg uwutı yæg [T2 B2 (37)]

Deyimler

kagan kış- “kağan yapmak” [T1 B6 (6)]; *bodun bogzı tok er-* “milletin tok olması” [T1 G1 (8)]; *yok kış-* “yok etmek” [T1 G4 (11)]; *tün udusıkım kelme- küntüz olorsıkım kelme-* “gece uyuyası gelmemek, gündüz oturacağı gelmemek” [T1 G4 (11)]; *ugur kalıt-* “Yolu kısaltmak” [T1 K1 (25)]; *yër yañıl-* “yeri şaşırmak” [T1 K3 (26)]; *ewirü bar-* “dolunarak git-“ [T1 K3 (26)]; *yelü bar-¹⁰* “Dört nal gitmek; hızla gitmek” [T1 K3 (27)]; *uka bas-* “uykuda baskın yapmak” [T1 K3 (27)]; *[usı]n sünügün aç-*

altında incelenen sözcükleri kapsamaktadır. Çalışmada, bağlama göre anlamlandırılması gereken veya bağlamın sağlanması için yorumlanması gereken sözcükler de yer almaktadır.

⁹ Bu sözcükler ayrı başlık hâlinde ele alınmamış; çalışmanın ilgili bölümlerinde değerlendirilmiştir.

¹⁰ Akar (2020), T1 K3 (27); T1 G3 (10)- T1 D4 (21); T1 G5 (12); T1 G6-G7 (13-14) ve T2 D2 (52) satırlarında geçen unsurların birbiriyle paralellik gösterdiğini ve sözlü dönemin şaman anlatıcılarını hatırlattığını ifade eder (s. 83).

“uykularını süngüyle açmak” [T1 K4 (28)]; *kelir eraser körü kelür kelmez eraser* “gelirlerse görüp gelirler (gelirlerse görecekları var)” [T1 K8 (32)]; *sawıg al-* “haber almak” [T1 K8 (32)]; *sawıg ıd-* “Haber göndermek” [T1 K9 (33)]; örtçe kızıp kelti “Ateş gibi kızıp gelmek” [T2 B5 (40)]; *kızıl kan töküüt-* “kızıl kan dökmek” [T2 D2 (52)]; *kara ter yüğüürt-* “kara ter akıtmak; çok emek vermek” [T2 D2 (52)]; *işıg küçüg bert-* “işı gücü vermek; hizmet etmek” [T2 D2 (52)]; *tügünlüg at yüğüürtme-* “kuyruğu düğüümlü at koşturmamak” [T2 D4 (54)]; *karı<g> bol-* “yaşlanmak” [T2 D6 (56)]; *ulug bol-* “kocamak” [T2 D6 (56)]

Tunyukuk metninde geçen sözcüklerin kavramsal görünümünün ne olduğu ve bu görünümünün eksiltiyle bağlantısı hem *dilsel* hem de *bilişsel bağlam* dikkate alınarak yapılmıştır. Metin içinde geçen ve tespit edilen metafor ve metonimi ifadeleri bilişsel dilbilimin konu alanlarının yer aldığı başlıklar altında sıralanacaktır. Sıralanan sözcükler, kalıp sözler, mecaz ifadeler; metafor ve metonimi gibi ifadelerin bilişsel semantik bağlamında estetik ve retorik özellikleriyle birer eksilti olarak ele alınmasıyla Türk dilinin kavramsallaştırma çerçevesi hakkında çıkarımlar yapılacak ve zihnın ürünü olan bu dilsel yapıların cümle düzeyinde nasıl eksilti oluşturdıkları semantik olarak izah edilmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLİŞSEL EKSİLTİNİN TEMELİ VE YORUMU

Bu bölümde *varsayım* konusu bilişsel dilbilimin konu alanlarından önce ele alınmıştır. Bunun nedeni çalışmanın “Zihinsel alandaki bilgiler, deneyimler ve edimler eksilti sağlar.” tezinin temelde varsayıma dayandırılmasıdır. Bilişsel dilbilimin temel alanlarının açıklamaları ve eksiltinin kaynağı varsayım ile doğrudan ilgilidir.

Varsayım konusu açıklandıktan sonra bilişsel dilbilim ile doğrudan bağlantılı bazı semantik alanlar açıklanmıştır. Bu semantik alanlar, eksilti sağlayan öğelerin bilişsel yorumu için temel açıklamalar barındırdığı için esas alınmıştır.

1.1. Varsayım

Varsayım ilk olarak felsefe alanında irdelenmiştir. Bir varlığın, olgunun veya gerçekliğin insan tarafından çeşitli şekillerde var sayıldığı veya var kabul edildiği üzerine fikirler üretilmiş ve 20. yüzyıl içerisinde çeşitli kuramlarla birlikte daha da önem kazanmıştır. Varsayımın felsefi, psikolojik ve sosyolojik yönlerinin yanı sıra dilsel/dilbilimsel yönü de vardır. Bu dilbilimsel taraf gramer odaklı ele alınabildiği gibi semantik veya pragmatik düzlemde de incelenmektedir. Yapısal anlamda gramerin varsayılması durumu, söz konusu olan gramer yapısının işlevinin ve anlamının o dili konuşanlar tarafından daha önce bilinmesi esasına dayalıdır. Bu durum hem gramer yapısının şekli yapısı hem de anlamsal yapısıyla bütünlük göstermekte olup farklı fonksiyonlar hâlinde kategorilendirilebilmektedir. Dilin gramatik ve semantik varsayım özelliklerine ve örneklerine geçmeden önce varsayımın temellendirildiği ve temellendirilebileceği yaklaşımlara değinmek gerekir.

Bu çalışmanın ana inceleme konusu için varsayımın düşünsel altyapısı Kasia M. Jaszczolt’un öne sürdüğü Varsayım Semantiği (*Default Semantics*) üzerine temellendirilmiştir. Bunun yanı sıra varsayımın bilişsel yapısı ile ilgili münferit çalışmalar ve Bağıntı Kuramı’nın bazı esasları da dikkate alınmıştır. Bağıntı Kuramı’nın etki ve çaba faktörlerini iletişim süreci içerisinde odak olarak ele alması ve *bilişsel maliyet* ve *bilişsel kazanım* hakkındaki görüşlerinin tarafımızdan bu çalışmaya katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Varsayımın fiziksel yapısı, anlamsal yapısı, psikolojik yapısı ele alınarak bilişsellik çatısı altında birleştirilmesi ve bu zihinsel art alanın dil ile olan bağlantısının eksilti eksenli bu çalışmaya uygulanması hedeflenmiştir.

1.1.1. Varsayım Semantiği

Varsayım semantiği, iletişim anında ve iletişimin gerçekleştiği yerde konuşmacı ve dinleyici arasındaki etkileşime bağlı olarak konuşmacının niyeti ve dinleyicinin sorumluluğuna bağlı olarak varsayımlar, çıkarımsal bilgiler üzerine temellendirilmiştir. Söylem süreci içerisinde sözcelerin analiz edilmesi için sözcelerin özelliklerine göre bir anlamlandırılma çalışması yapılır. Varsayım semantiği anlayışının hedef noktası da söylem yorumlama çalışmasının bilişsel temellerini ortaya çıkarmaktır (Jaszczolt, 2005, s. xv). Varsayımın kaynağının veya nedenlerinin tam olarak kestirilememesine değinen Jaszczolt, varsayımın dilin yapısı ve biçimi, dünyanın döngüsü, toplumların örgütlenme biçimi ve beynin tüm bunları algılaması ve kavraması sonucu oluştuğunu ifade eder (2000, s. 47). Dünyanın döngüsünden kasıt, yeryüzünde davranışların ya da olayların tipik olarak meydana gelmesidir. Bu, her olayın veya durumun standart şekilde meydana gelmesinden ziyade basit bir akıl yürütmesine veya akıl yürütme dahi olmadan bugüne kadar süregelen olayların veya durumların standart varlığına yöneliktir.

Edimbilimde bağlam temelli yorumlama anlayışının üzerinde bir anlayış ile konuşmacının kastettiği anlama hizmet eden dilsel ve dil dışı iletişim edimlerinin analiz edilmesi için birtakım varsayımlar kabul edilir. Bu varsayımlar içerisindeki “İfade ve söylemlerin anlam teorisi bileşimsel, semantik teoridir.” şeklindeki düşünce dikkat çeker. Bu teori, sözcelerin ve sözce dizilerinin anlam temsiline ilişkindir. Sözcüksel anlam, cümle yapısı, bilinçli pragmatik çıkarımı ve aşağıda sıralanacak olan çeşitli varsayılan yorum türlerindeki bilgiler birleştirildiği için bu tür semantik temsiller *birleşme temsilleri* olarak ifade edilir (Jaszczolt, 2005, s. xvi). Bazı varsayılan yorum türleri şu şekilde gösterilebilir:

- Söylem anlamı teorisi, doğruluk koşullu ve dinamiktir.
- Pragmatik çıkarım veya varsayılanların çıktısı gibi pragmatik bilgiler doğruluk koşullu içeriğe katkıda bulunur.
- Doğruluk koşullu içeriğin temsili, sözcük anlamı ve cümle yapısından, bilinçli pragmatik süreçlerden ve varsayılan anlamlardan gelen bilgilerin birleşmesidir. Bu durum *birleşme temsili* şeklinde tanımlanır.
- Varsayılan anlamlar, insanın düşünme süreci özelliklerinden kaynaklı bilişsel varsayılanlar ve toplumun ve kültürün örgütlenme biçiminden kaynaklanan sosyo-kültürel varsayılanlar olarak düşünülür.

Sözü edilen maddelerde *doğruluk koşullu* (truth conditional) ifadesi dikkat çeker. İletişim sırasında konuşmacının konuşurken mesajında vermek istediği bilgilerin doğrulanabilir veya yanlışlanabilir olması sözcenin *doğruluk koşullu* özelliğiyle açıklanır. Ayrıca son maddedeki ifadeler bu çalışmanın düşünsel zeminini yansıtmaları bakımından önem taşır. Aynı dili konuşan insanların o dilin tarihsel geçmişine ve deneyimsel bilgilerine hâkim olmasından dolayı, zaman içerisinde oluşan kavramsal çerçevelerin toplum düzeyine indirgenip toplum hafızası olmasıyla bazı durum ve olgular iletişim esnasında hem konuşan hem de dinleyen için varsayım hâline gelmektedir.

Varsayımlar niteliklerine göre çeşitli türlere ayrılmaktadır. Jaszczolt (2005) varsayım türlerini temel olarak *eklektik varsayım* (eclectic defaults), *kurala dayalı varsayım* (rule-governed defaults); *bilişsel varsayım* (cognitive defaults); *kültürel ve sosyal varsayım* (cultural and social defaults) olarak kategorilendirmektedir (s. 40-53). Jaszczolt'un bu kategorileştirmesi kesin çizgilerle ayrılmış ve bütün varsayım türlerini kapsayan nitelikte değildir. Varsayımların bilgi kaynağına, konuşurun niyetine ve bağlama göre çeşitlilik göstermesine bağlı olarak varsayım kategorisinin tanımının metodolojik olarak zorlaşması bu durumun nedeni olarak gösterilse de asıl amaç varsayımın bilişsel mantığının veya sisteminin ortaya çıkarılmak istenmesidir.

1.1.1.1. Eklektik Varsayım

Eklektik varsayım, Levinson'ın *öncelikli yorumlar* (preferred interpretations) (2000, s.4) ifadesi esas alınarak açıklanmaktadır. İletişimin gerçekleştiği bağlamda sözcenin herhangi bir bağlamsal ipucu taşımadan sadece ifadenin yapısı ile oluşan varsayımları kapsar. Sözcenin yorumlanma süreci, anlamlı birim daha tamamlanmadan varsayımlarla başlamış olur. Jaszczolt (2005), bu konuda “bazı X’ler” derken “bütün X’lerin” kastedilmediğini daha konuşma devam ederken bile varsayım oluşturduğunu ifade eder (s. 41). Bu varsayım anlayışına dayalı çıkarımlar Levinson'ın buluşsal yöntem (heuristic method) adını verdiği üç iletişim davranışıyla ilişkilendirilir. Bu buluşsal/sezgisel yöntem, bağlamda kullanılan sözcelerin özelliklerine göre bazı çıkarımların yapılmasını mümkün kılar. Levinson'ın üç şekilde (heuristic 1-2-3) gösterdiği bu yöntem küp, piramit ve koniden oluşan bloklar kümesi üzerinden şöyle açıklanabilir:

1. *Söylenmeyen şey, yoktur.* (What isn't said, isn't.)

Birinci ilkeye örnek olarak verilen “*Kırmızı küpün üzerinde mavi bir piramit var.*” cümlesi için yapılacak çıkarımlar şöyle olur:

- Kırmızı küpün üzerinde koni yoktur.
- Kırmızı küpün üzerinde kırmızı bir piramit yoktur.

Levinson, bu gibi çıkarımların belirgin zıtlıklara dayalı olduğunu ifade eder (2000, s. 32). Kırmızı küpün üzerinde bir koninin göz ardı edilmesinin sebebi koni, piramit ve küp blokları arasındaki belirgin karşıtlığından; kırmızı piramidin göz ardı edilmesi ise kırmızı ve mavi rengin belirgin karşıtlığındandır. Bu çıkarımlar birtakım olası durumların elenmesinde yardımcı olsa da bu ilk buluşsal/sezgisel yöntemde bazı eksiklikler bulunur. Çünkü bu tür çıkarımlar belirgin zıtlıklardan oluşturulmuş kümelerde işlevsel olur. Sınırlandırılmadığı takdirde söz konusu kümede sınırlandırılmayan her şey, çıkarım için mümkün olacak ve geçerli olan her şey listelenmek zorunda olacaktır.

2. *Basitçe tanımlanan şey basmakalıp şekilde örneklendirilir.* (What is simply described is stereotypically exemplified.)

Bu ilkeye örnek olarak verilen “*Mavi piramit kırmızı küpün üzerindedir.*” cümlesi için de çıkarımlar şöyle sıralanabilir:

- Piramit, örneğin altıgen bir tabandan ziyade bir kare üzerinde sıradan bir piramittir.
- Piramit, arada herhangi bir şey olmaksızın, doğrudan bir küp tarafından desteklenmektedir.
- Piramit, küpün üzerine merkezi olarak konumlandırılmış veya küp tarafından uygun şekilde desteklenmektedir.
- Piramit, tepesi üzerinde dengesiz şekilde değil doğal pozisyonda duruyor.

Bu ilke için verilen örnekte ve örneğin çıkarımlarından anlaşılabileceği gibi sınırlandırılmış bir dizi durumlar veya şeyler kümesinde kompleks şekilde değil de basit şekilde anlatılan ve bunun için seçilen sözcükler olağan veya doğal durumu göstermektedir. Bir piramidin bir küp üzerinde durabileceği en sağlam ve akla yatkın durum, küpün merkezi esas alınarak tabanı üzerine konumlandırılmış olmasıdır. Bu durumun aksi şekilde anlamlandırılmasına yönelik herhangi bir işaret olmadığı için bu olağan hâlde varsayıma neden olur. Bunu sağlayan en önemli unsur da *üzerinde* zarfıdır. Çünkü bu zarf bir şeyin herhangi bir şeyi desteklediği ve doğal olarak bir şeye

dayanak olduğunu sezdirmektedir. Böylece cümle sarf edildiğinde bu doğal durum da varsayılmaktadır. Bu ilke temelde açıkça söylenmeyen şeylerin her zamanki durumu gösterdiği yani anlatılan şeyin olağan olduğu veya kesin olarak kabul edildiği için söylenmeye gerek olmadığı düşüncesine dayalıdır. Bu buluşsal/sezgisel yöntem, bir yorumlayıcının bir alan hakkında sahip olduğu arka plan bilgisini küçük bir betimlemenin veya çıkarımın zengin bir şekilde yorumlanmasına imkân sağladığı için güçlü bir yöntem olarak nitelendirilir.

3. *Anormal şekilde söylenenler normal değildir veya işaretli ileti, işaretli durumu gösterir.* (What's said in an abnormal way, isn't normal; or Marked message indicates marked situation.)

Bu ilkenin açıklanması için verilen “*Mavi cuboid blok kırmızı küp tarafından desteklenmektedir.*” örneği için yapılan çıkarımlar şunlardır:

- Mavi blok, kesinlikle bir küp değildir.
- Mavi blok, kırmızı küp tarafından doğrudan, merkezi veya dengeli bir şekilde desteklenmemektedir.

Bu örnekteki cümle için yorum yapmak isteyen biri, standart bir küpün diğer bloğun tam ortasında durduğu bir durumun olmadığı varsayımına ulaşması mümkündür. Buradaki önerinin veya çıkarımın sağlanması sürecinde, herhangi bir küpün aynı zamanda bir *cuboid* (dikdörtgen yüzlü bir bütün veya kübik) olduğu göz önüne bulundurulduğunda daha az bilinen bir sözcüğün kullanılması konuşmacının kastettiği şeyin bilindik bir uzantı olmadığını göstermektedir. Çünkü bir küp ile küp gibi veya küpe benzer bir blok arasında şekilsel farklar vardır. Başka bir ifadeyle bir küp kesin olarak kare gibi olmasına rağmen, *kare gibi* ifadesi *küp* anlamına gelmemekte ve *küp* yerine *kare gibi* ifadesinin kullanılması “küp değil” yorumunu da beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu cümlede *üzerinde* zarfının kullanılmaması çıkarım yapmayı etkilemektedir. Örneğin;

- Mavi piramit, kırmızı küpün üzerindedir.
- Mavi piramit, kırmızı küp tarafından desteklenmektedir.

İlk cümlede zarfın kullanılmasıyla, ikinci sezgisel/buluşsal yönteme uygun olarak -küpün dolaylı desteği gibi- çeşitli durumların yorumlanması engellenir. İkinci cümlede ise zarf yerine *desteklenmektedir* ifadesinin kullanılmasıyla, üçüncü sezgisel/buluşsal yöntemin “işaretli ifadenin işaretli durumu betimlemesi” ilkesine uygun olarak tamamlayıcı yorumların yapılmasını mümkün kılar.

Levinson'ın (2000, s. 31-35) her üç yöntemde belirttiği varsayım durumlarından anlaşılacağı üzere kodlanmış mesajlarda veya konuşmacının kullandığı ifadelerde amaçlanan uzantıların veya konuşmacının niyetinin tam olarak anlaşılabilmesinde veya ortaya çıkmasında anlam ve çıkarım alanının çeşitli şekillerde daraltılması önem taşımaktadır. Ayrıca Levinson (2000), bu teorisinin morphem ve sözcüklerden; neyin sözlükselleştirilip neyin sözlükselleştirilemeyeceğine dair kısıtlamalara ve pragmatik çıkarımların da dahil olduğu sözdizimsel kalıplara kadar farklı genelleme seviyelerinde ortaya çıkan varsayım anlamlarını açıkladığını belirtmektedir. Jaszczolt da bu sezgisel yöntemleri yalnızca uygun genellemeler olarak kabul eder (2005, s. 41) ve aşağıda verilen örnekleri bu üç yöntem nazarında açıklamaya çalışır.

- i. Bisküvilerin birkaçını yedim. [Bütün bisküvileri değil.]
- ii. Kahve ılık. [Sıcak değil.]
- iii. Bir kahve kaşığı kullandım. [Kahve karıştırmak için bir kaşık.]
- iv. Gümüş bir kaşık kullandım. [Gümüşten yapılmış bir kaşık.]
- v. Peter'ın kitabı camdan bir kilise hakkındadır. [Peter'ın yazdığı kitap.]

Söz konusu (i) ve (ii) örneklerini birinci sezgisel/buluşsal yöntemde; (iii) ve (v) birinci sezgisel/buluşsal yöntemde gösterirken bazılarının açık bir şekilde göze çarpan yorumlara yol açtığını belirtirken diğerlerinin açmadığını ifade eder. Bu durumun da söz konusu yöntemler aracılığıyla elde edilen varsayılan anlamlar arasında bir statü farklılığını işaret ettiği vurgulanır. Bu nedenle verilen cümlelerde (iii) ve (iv) varsayılan anlamlar için en iyi örnekler olarak gösterilir. *Kahve kaşığı* ve *gümüş kaşık* sözlüksel anlamda birleşik olarak ele alındığı için kaşıkların işlevi dolaylı olarak varsayılmış olur. *Kahve kaşığı* esas olarak “Kahve çekirdeklerini toplamak için kullanılan kaşık.” anlamını taşımaktadır.

(i)'de “Bisküvilerin birkaçını yedim.” cümlesi bütün bisküvilerin yenmediğini aktarır. Bunu sağlayan şey, ilgi eki ile kurulan tamlama ve sözcüklerin dizimidir. Söz konusu cümlede birkaç tane yenilen şey birkaç taneden fazla olan bisküvilerdir ve yeme eyleminden sonra bile bisküvilerin kaldığına yönelik yüksek olasılıklı bir çıkarım yapılabilir. Cümle “Birkaç bisküvi yedim.” şeklinde kurulsaydı bisküvilerin tamamının yenmediği daha az olasılıklı olarak çıkarımlanabilir. Çünkü bir tabakta sadece birkaç bisküvi bulunsa ve tamamı yense de yine aynı cümle kurulabilir. Ama aynı cümle tabakta birkaç taneden fazla olarak bulunan bisküvilerin birkaçının

yenmesi için de kullanılabilir. İki cümle arasındaki fark gramer işaretleyicileri ve cümlelerin sarf edildiği bağlam olarak değerlendirmek mümkündür.

(ii)'de kahvenin ılık olması sıcak olmadığı önermesini doğru kılarsa da amaçlanan anlamın iletildiğini göstermeyebilir. Ilık, soğuktan ziyade sıcak ısıya daha yakın bir ısı ve anlam değeri taşıdığı için kahvenin sıcak olmadığı bilgisi varsayımsal anlam sayılmaz.

(v)'te *Peter'in kitabı* ifadesinde bir varsayımdan söz etmek için camdan bir kilise inşa etmek üzerine yazılmış olan kitabın yazarının Peter olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Bu durumdaki varsayım arka plan bilgisine dayalı bir varsayımdır.

Jaszczolt (2005), söz konusu varsayımlarla ilgili tartışmaların olmasına yönelik olarak varsayım yorum hakkında iki ölçütten söz eder. Birinci ölçütte, eğer varsayımlar bağlamdan ve konuşmacının niyetinden önce ortaya çıkıyorsa tek tip örnekler olarak değerlendirilemez. İkinci ölçütte ise varsayımlar eğer sözcük veya cümle anlamının dünya bilgisine göre yeniden şekillenmesi sonucu ortaya çıkıyorsa o hâlde yukarıda verilen örnekler için fazla genel özelliklidir. Ve bu nedenle bu tür varsayımsal yorumların gerçek kaynağı gramer, sözlük ve çağdaş kurgu bilgisi olacaktır. Ayrıca, anafor çözümlemelerinde, atıflarda ve eksilti yapıların açılımındaki varsayımların kendi başlarına konu olmaktan ziyade birtakım sözdizimsel ve anlamsal ilkeler tarafından yönetildiğini belirtmektedir (s. 42).

Eklektik varsayım anlayışında herhangi bir dilsel yapının anlamlandırılması noktasında anlamın kaynağının ve işaretleyicisinin durumuna göre çıkarım sağlanır. Çıkarım anındalık ve otomatik özellik gösterir. Kullanılan sözcükler, gramer yapısı ve sözlüksel anlamlar çıkarım yapılırken dikkat edilmesi gereken başlıca unsurlar olmaktadır.

1.1.1.2. Kurala Dayalı Varsayım

Jaszczolt, kurala dayalı varsayımı açıklamak için belirli mantık kurallarından yola çıkar. Cümle yapısındaki belirli gramer işaretleyicileri ve akıl yürütme kuralları aracılığıyla varsayımsal yorumlar yapılır. Başka bir ifadeyle; gramer işaretleyicilerinin, cümleler arası anlamsal ilişkilerin ve bağlamdan sağlanan bilgilerin mantık kuralları içerisinde sarf edilen cümleye dair varsayım oluşturduğunu vurgular (2000, s. 44).

Bu anlayışla sözünü ettiği durum için *epistemik kiplik*¹¹ (epistemic modality) vurgusu yapar. Dildeki epistemik kiplik durumunu, sözünü ettiği varsayım kurallarının tam karşılığı olarak gösterir.

Cümleler kümesini oluşturan metnin inşasındaki en önemli unsur olan söylem, mantık yönünden statik değil dinamik özellik gösterir. Cümlelerin mantıksal biçimlerinin yanında bu mantıksal biçimlerle ilişkili olasılıklar arasında da ilişki söz konusudur. Olasılık ilişkileri kesinlikten ziyade kendi içinde akıl yürütmeye dayalı olarak devingen olması söylem içerisindeki olasılık durumlarının varsayımı üzerine etkisi vardır. İletişim sırasında muhatapların söylemin tutarlı olduğu varsayımına sahip olması, ifadeler arasındaki anlamlı bağlantılarla ilgili olarak birtakım kurallar olabilir. Bu duruma örnek olarak s1 ve s2 cümleleri meydana gelen herhangi bir olayı temsil etmesi durumuna karşılık olarak şu kurallar aktarılır:

- Anlatımda s1'deki olay s2'deki olaydan önce gelir.
- Ayrıca s2 bir durum hakkındaysa o zaman s2'deki durum s1'deki bir olayın arka planıdır.
- s2'deki bir olay s1'deki bir olaya açıklama sağlayabilir veya s2'deki olay s1'deki olayın bir parçasıysa s1'in ayrıntısı olabilir.
- s1'deki olay aynı zamanda s2'deki olay ya da duruma neden olabilir ve bu durum da sonuç ilişkisini bağlar.

Söz konusu örnek bir metindeki cümleler arasındaki mantıksal anlam ilişkisinin basit olasılıklar içerisinde oluşturulabilecek varsayımları göstermektedir. Bu nedenle hem cümlelerin mantıksal biçimleri hem de mantıksal biçimlerin olasılık değerleri arasında ilişki vardır. Bu ilişkinin doğruluk veya geçerlilik durumları mantık bakımından ayrıca hesaplanır. Jaszczolt, bu duruma yönelik olarak dinleyicinin dünya bilgisinin iletişimde kullanılan cümlelerin mantıksal biçimini tutarlı bir söyleme bağlamak için bir veya başka bir kuralın uygulamasına izin verdiği için dinleyici bakımından herhangi bir yorumlama belirsizliğinin olmadığını belirtir. Ayrıca çıkarımın monotonik olmadığını ve bilginin artmasıyla birlikte konu veya olay hakkındaki varsayım ilişkisinin geçersiz olabileceğini savunur (2000, s. 44-45).

¹¹ Epistemik kiplik, konuşurun önerme hakkındaki inanç, bilgi ve gerçekle ilişkili olarak ürettiği ifadeye kattığı yorumdur. Bu ifadeler olasılık, zorunluluk, inanç, aktarım, söylenti, çıkarım, görüş, sorumluluk yüklenme, tahmin, alıntılama, şüphe, kanıt ve kesinlik vb. anlamlar taşırlar. Epistemik anlam; sözcüksel işaretleyiciler, kiplik tümceler, deyimsele ifadeler vb. yollarla ifadeye yüklenebilir (Üzüm, 2019, s. 452).

1.1.1.3. Bilişsel Varsayım

Bilişsel varsayım, insanların düşünme biçimiyle ilgili olan varsayımları kapsar. İnsan düşüncesinin çok boyutlu özellik göstermesi ve kaynağının henüz tam olarak ortaya konmamış olması, yalnızca ortaya konmuş veriler üzerinden değerlendirmelerin yapılmasını mümkün kılar. Bu durum dilsel ifadeler ve bunların altında yatan zihinsel durumlar için de geçerlidir. Zihnin işleyişinin dile yansımaları ancak belli başlı zihinsel durumlar üzerinden değerlendirilebilmektedir. Bunlar da ancak bir içeriğe sahip ve bir şey hakkında olan durumlar olmaktadır. Jaszczolt (2000), bu duruma örnek olarak *korkmak* ve *inanmak* fiillerini gösterir. *Korkmak, bir şeyden korkmak* ve *inanmak bir şeye inanmak* durumunu yansıtmaktadır (s.48). Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse bu fiillerin oluşumunda ve barındırdığı anlamda bazı nedenler semantik olarak kolaylıkla kestirilebilmektedir. Bu tür zihinsel durumların özelliği de *amaçlılık* (intentionality) olarak tanımlanmaktadır.

Beynin ve dolaylı olarak dilin bir özelliği olarak gösterilen amaçlılık durumu, ifadelerin altında amaçlı zihinsel durumların olduğu varsayımını içerir. Jaszczolt, dilsel ifadelerin zihinsel durumların amaçlı olması nedeniyle amaçlı olduğunu ifade eder. Bir şey, biri veya en azından bir durum, olay veya süreç hakkında olduğu için kullanılan ifadeler de doğal olarak amaçlılık barındırır, düşüncesini savunmaktadır. *Varsayılan Semantik* anlayışına göre iletişimde; *iletişimsel amaç*, iletişimde örtük olan *bilgilendirici amaç* ve *göndergesel amaç* olmak üzere üç tür amaç vardır. Konuşurların muhatabına herhangi bir şey hakkında bilgi verme niyetiyle iletişim kurması veya belirli bir içeriği iletmesi iletişimsel amaç; muhatabı belirli bir içerik hakkında bilgilendirmesi bilgilendirici amaç; nesnelere ve olasılıklara atıfta bulunması ise göndergesel amaç olarak açıklanır (2000, s. 50-51).

1.1.1.4. Sosyal ve Kültürel Varsayım

İnsanların içinde yaşamış olduğu toplumun ve kültürün hem evrensellik gösteren hem de kendine özgü özellikleri bulunur. Bu özellikleri yansıtan en önemli araç da dil olmaktadır. Aynı dili konuşanların sahip olduğu ortak bellek, sözcüklerin, cümlelerin ve en temelde anlamların kurgusunu da şekillendirmektedir. Ortak bellekte yer alan kimi özelliklerin diğer toplum ve kültürlerle benzerlik göstermesi de olağan bir durum olup kendini kullanılan ifadelerde gösterir. Bu durum nesnelerin fiziksel dış dünya gerçekliği üzerinden aktarılabilir.

Jaszczolt, edatların da aktif rol oynadığı bazı cümlelerle bu konuyu açıklamaya çalışır. Örneğin, *kahvenin bir fincanın içinde* olmasıyla *bir kaşığın fincan içinde* olması durumu arasında farklar bulunur. Edatların bu tür varsayılanlar içerisinde işlendiğini ifade eden Jaszczolt, örnekte yer alan durumların ilgili olarak bir sıvının yapısı gereği bir kabın içinde olması gerektiği için fiziksel; bir fincanın içindeki kaşığın da karıştırma amaçlı olarak yer aldığı için işlevsel ve insanların *içinde* edatının anlamlarını geçerli olduğu senaryoları deneyimlediği için bilişsel bir yaklaşımla ele alınabileceğini belirtir. Bu durumun *fiziksel varsayım* oluşturduğunu fakat anlamın kurgulanmasında çok da önemli bir durum olmadığını ifade eder. Böyle bir çerçevede asıl önemli olan şeyin dilbilgisi yönünden belirginlik göstermeyen ifadelerin semantik gerekçelerle verilebilmesi gerçeği ortaya çıkar. Bunu *bir köprü altında yüzen şamandıra* ve *bir köprü altında yüzen tekne* örnekleriyle göstermek isteyen araştırmacı, bir teknenin yüzmesinin ileriye dönük bir hareket olduğunu bir şamandıranın yüzmesinin ise yerinde gerçekleşen, sabit bir hareket olduğunu belirterek aynı edat ve fiilin *durumsal bağlam* söz konusu olduğunda farklı anlamlara yol açtığını savunur. İki nesnenin yüzmesi arasındaki farkın arka plan bilgisinde yer aldığını ve bunun da içinde yaşanan kültürün etkisi sonucu oluştuğunu öne sürerek bu tür varsayımları *kültürel varsayım* olarak tanımlar (Jaszczolt, 2000, s. 53-54).

Kültürel varsayımların arka plan bilgisine dayalı olması, varsayılan unsurların varsayımın gerçekleştiği bilişsel ve kültürel bağlamın dilsel ifadelerin anlaşılmasında önemli bir noktada olduğunu göstermektedir. İnsan zihni, içinde bulunduğu toplumun kültürel değerlerinden beslendiği için kullanılan ifadelerde sözü edilen kültürel değerlerin olduğu ve kimi durumlarda varsayıldığı söylenebilir. Varsayılan unsurlar pragmatik ve semantik anlamda kendiliğinden gelişen bir işlemle insanın bilişsel yeteneğine dayalı olarak çıkarım yapılmasını sağlar. Örneğin, “Yaş otuz beş yolun yarısı eder, demiyor mu şair?” gibi bir cümlede konuşan, muhatabın toplumun hafızasında yer edinen bu şiiri ve şiirin yazarı olan Cahit Sıtkı Tarancı’yı bildiğini varsayarak cümleyi bu bilgiye ve varsayıma dayandırarak oluşturmuştur. Leksikal anlamda işlenen bu varsayım aynı zamanda dilbilgisel anlamda da işlenebilmektedir.

1.1.2. Değerlendirme

Çalışmanın konusu olan eksiltinin ele alınış biçiminin temelini oluşturan varsayım, yukarıda sıralanan başlıklar ile açıklanmaya çalışılmıştır. Varsayımın zihinsel bir işlem sonucu gerçekleştiğini gösteren ifadeler ve örnekler, bilişsel anlamda

yapılan eksilteleri de doğrulamaktadır. Herhangi bir durum için ifade edilen cümlelerin içeriğindeki sözcüklerin gerçek dünya bilgisi çerçevesindeki nitelikleri ve taşımış oldukları anlamlar, anlık ve otomatik olarak varsayıma uğrayabilmektedir. Ortak dil, ortak kültür, ortak bağlam kısacası bir toplumun ortak belleği bu durumu sağlayan en önemli unsur olmaktadır. Anlık ve otomatik olarak varsayıma uğrayan bilgiler, muhatap tarafından çıkarım sonucu ortaya konabilmektedir. Bu nedenle varsayım ve çıkarım birbirini tamamlayan zihinsel işlemler olarak gösterilebilir. Çıkarım işleminin çaba yönü de Bağntı Kuramı'nın *bilişsel maliyet* görüşüyle desteklenebilir. Bilişsel maliyet, “mevcut ve ileriye dönük durumlara ilişkin zihinsel canlandırmalar oluşturmak, bellekteki bilgilere erişip kullanmak ve gereken çıkarımlarda bulunmak için sarfedilmesi gereken fizyokimyasal enerji toplamıdır” şeklinde tanımlanır (Doğan, 2022, s. 73). Bunun yanında kuramın *bağıntı*¹² ilkesinin de varsayımla ilgili yönleri bulunmaktadır. Kurama göre iletişim sağlamak için kullanılan her sözce dinleyen tarafından sorgulanmaksızın bağıntılı olarak kabul edilir (Doğan, 2022, s. 67). Ön kabule dayanan bu ilkede dinleyenin varsayımları ile konuşanın kastettiği anlamların örtüşmesi durumunda iletişim başarılı olarak sonuçlanır, tezi vardır (2022, s. 70).

Bir konu, bir nesne veya bir şey hakkında kullanılan sözcükler, konu olan şeyin anlam evrenini sayılan ortak nedenlerden dolayı bünyesinde bulundurur. Bu durum sadece Türkçe için değil hiç şüphesiz diğer diller için de geçerli olabilecek kadar genel bir özelliğe sahiptir. Söz gelimi Türkçede kullanılan *su* sözcüğü, nasıl ki sıvı, renksiz ve kokusuz gibi bir niteliklere sahipse diğer diller için de genel olarak aynı özellikleri taşır. Suyun herhangi bir iletişim durumunda kullanılması, muhatap için hiçbir bilinçli çıkarıma gerek duyulmadan ve otomatik olarak zihninde sayılan özellikler işlenir ve anlam aksamadan oluşur. Suyun kavramsal yapısında bulunan ve kodlanan bu özelliklerin doğal olarak zihin tarafından *artık* varsayıldığı söylenebilir. Zihnin bu işleminden sonra *artık* bilinen ve varsayılan özellikleri arka planda işleyip yüzey yapıda kullanmaması dilin ve iletişimin estetik tarafını oluşturmaktadır.

¹² Bağıntı ilkesi, Bağıntı Kuramı'nda “Bir karar verme mekanizması olan insan aklının işleyişini tek bir bilişsel ilke düzenler: Bağıntı” ve “‘Bağıntı’, hangi girdileri (sözcükler, eylemler vb. somut girdiler; düşünceler, anılar, soyut zihinsel canlandırmalar, vb.) işleme alacağımızı ve işleme aldığımız girdileri nasıl kullanacağımızı belirleyen insan zihnine özgü bilişsel bir özelliktir.” şeklinde kavramsallaştırılmıştır (Sperber ve Wilson, 1995; akt: Doğan, 2022, s. 67).

Mantıksal ilişkilerden yola çıkarak birçok varsayım ortaya konabilmektedir. Tunyukuk metninde *kurala dayalı varsayım* olarak tanımlanabilecek bazı ifadeler ve bunların açıklaması örnek olması açısından şöyle gösterilebilir:

- *türk sir bodun yerinte* [T1 B3 (3)] *bod kalmadı...* [T1 B4 (4)]

Bu cümlede Köktürklerin yaşamış olduğu topraklardan söz edilmektedir. Söylem bağlamında, bu toprakların sınırları ve net konumu ancak o dönem veya o döneme yakın yaşayan insanların bildiği bir bilgidir. Belirlenen zaman aralığında, mutlak anlamda bilinen bu bilginin ifade edilmesine gerek duyulmamış, varsayılmıştır.

- *ayıgması ben ertim...* [T1 B5 (5)]

Tunyukuk bu satırda önceki satırda zikrettiği şad ünvanlı liderin danışmanı olduğunu ifade ederek, şadların bir danışmanı olduğunu aktarmaktadır. Benzer durumun kağanlar için de geçerli olduğunu gösteren *bilgesi çawış ben ök ertim* (T1 B7), *kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş* (T1 G3) gibi ifadeler bulunmaktadır.

- *ol sawın eşidip...* [T1 D5 (22)]

Tunyukuk T1 D3 ve T1 D4 satırlarından başlayıp T1 D5 satırına kadar düşmanlarının kendileri hakkında yaptığı planlardan söz etmektedir. T1 D5 satırında düşmanların yaptığı planları işittiğini belirtmektedir ancak kim tarafından kendisine iletildiğini ifade etmemektedir. Böyle bir durumda her ne kadar ifade edilmese de haberi getiren bir casusun ve kaçağın varlığı söz konusudur.

Bilişsel varsayım üzerinden örneklendirecek olunursa; Tunyukuk yazıtının ilk satırındaki *kılın-* fiili, birtakım varsayımlar taşır. Bir kişinin veya şeyin yaratılması, bir yaratıcının varlığını, yaratıcının yarattığı şeyi belli bir yerde ve bir zamanda yarattığını gösterir. Aynı şekilde T1 B2 satırında geçen *bul-* fiili de bir şeyin aranması gerektiğini belirtir. Bu sözcüklerdeki çıkarımlar dilbilgisel değil pragmatik-semantik değerdedir. Sözcüklerin anlamlarının arka plan bilgisinde yer alması; bunların ifade edilmesine gerek duyulmaması fakat anlamın oluşmasında etkili olmasından dolayı bu tür varsayımsal çıkarımların bilişsel eksilti olarak değerlendirilmesi mümkün olmaktadır. Metinde yer alan diğer sözcükler için de bu tür açıklamalar yapılabilir. Kavramsal yapıdaki bu varsayım durumunu birçok sözcük için irdelemek ve sonuç olarak eksiltiye bağlamak belli ölçütlerde mümkündür. Ancak her sözcüğün muhakkak en az bir şeyle ilgili olmasından dolayı bu ilgililik durumunu spesifik olarak eksiltiyle ilişkilendirmek bu çalışmanın üzerinde durduğu temel nokta değildir.

Bu çalışmada genel anlamda mantıksal ilişki yönünden ele alınan *kurala dayalı varsayımların* yanında *bilişsel varsayımlar* da ön plana çıkmaktadır. Ele alınan

varsayımlar gerek bilişsel gerekse de kültürel bağlamın sağladığı bilgilere dayanır. Bilişsel çerçeve içerisinde bilişsel eksilti barındıran dilsel verilerin incelenmesi, bilişsellik gösterme esasına dayalıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse; çalışmada çıkarım yapılan unsurlar, bilişsel varsayıma dâhil edilebilecek unsurlardır. Bu varsayımların yoğun olarak işlendiği ögeler de metafor ve metonimi olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle metafor ve metoniminin kaynak alanını oluşturan bilgilerin varsayılması söz konusudur. Bu bilgilerin arka planda var olması, anlamın inşasında etkili olması fakat zihinsellik göstererek yüzey yapıda gösterilmemesi, bilişsel/semantik eksilti olarak değerlendirilebilecek bir işlem olarak görülerek, konu olan olgular bu perspektife dayalı olarak incelenmiştir. Metinde, zamanın hareket eden bir nesne; uykunun kapalı bir nesne; öfkenin ısı ve bilginin güç olarak kavramsallaştırıldığının tespit edilmesi; bütün yerine parça; parça yerine bütün veya iç-dış karşıtlığı üzerine kurulan metonimik ifadelerin kullanılması ortada söz konusu kavramsal bilgilerin ortak olduğunu göstermesinin yanında bu tür ifadelerin kullanılmasında ayrıca anlaşmanın/anlaşılmanın sağlanacağı üzerine varsayımların da olduğunu göstermektedir. Örneğin; *...tün akıtdımız* ifadesinde zaman hareket eden bir nesne olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu ifadenin kullanılması, söz konusu kavramsallaştırmanın anlaşılacağına varsayımını da doğrular. Konuşur, ortak bellekte yer alan bilgiler ve sahip olunan ortak değerlere dayanarak anlaşılma kaygısından uzak bir şekilde söylemini oluşturur. Aynı şey metonimi için de geçerlidir. Örneğin; *kéyik yéyü tawışgan yéyü olurur ertimiz* ifadesinde yenen şey yabani hayvanların veya tavşanların bütününden ziyade bir parçası yani etidir. Bu bilgi konuşur ve dinleyen arasında bilindiği ve varsayıldığı için yüzey yapıda kullanılmamıştır. Kısaca denebilir ki, metaforik ve metonimik anlamda kullanılan ifadelerde *deneyimler* varsayılmaktadır. Atasözlerinin ve deyimlerin de deneyimlere dayalı olması, onların da incelenme kümesine dâhil edilmesini sağlamıştır.

Varsayım ve eksilti arasındaki illiyetin bir başka ögesi de kültürdür. Kültür de bilgiyi etkileyen ve onu besleyen bir kaynaktır. Aynı dili konuşan bir toplumun sahip olduğu kültürel değerler de varsayıma uğrayabilmektedir. Tunyukuk metninde, kağanın sefer sırasında olmasına rağmen eşinin cenaze törenine katılmak istemesi, kağanın eşine verdiği değer ve gösterdiği vefa bakımından Türk toplumundaki kadının yeri hakkında çıkarım yapmayı sağlar. Ayrıca toplumda tören kültürünün olduğunu aktarır. Bir başka örnekte Tunyukuk, ülkesi için yaptığı şeyleri sıralarken *tügünlüg atıg yügürtmedim* şeklindeki ifadesinde de kültürel varsayımlardan söz edilebilir. *Düğümlü at*

taamlamasında anlatılmak istenen şeyin kuyruğu düğümlü atlardır. Bu bilgiden yola çıkarak, atlar arasında farklar olduğunu, tehlike arz eden at türünün kuyruğu düğümlü olanlar olduğu ve savaş durumunda atların önemli noktada yer aldığını söylemek mümkündür. Toplumların yapısında önemli bir önemli yerde bulunan inanç olgusu da kültürel değerler arasına dâhil edilebilmektedir. Metinde Tunyukuk'un *teñri bilig bértök üçün* şeklindeki ifadesinde güç olarak kavramsallaştırılan bilginin kaynağını ilahi bir nedene dayandırması söz konusudur. Bu nedenle kültürel anlamda bir inancın varsayımı söz konusu olmaktadır.

Çalışmada ele alınan varsayımsal unsurlar ister kurala dayalı ister bilişsel veya kültürel varsayım olsun, varsayım işleminin bütünüyle zihinsel bir faaliyetin sonucu olduğundan bütün varsayımlar ve bunlara yönelik yapılan değerlendirmeler bilişsellik çizgisinde yapılmıştır. Bu nedenle varsayımlar kesin çizgilerle ayrılmamış, genel anlamda *bilişsel varsayım* olarak görülmüş ve bu bağlamda çıkarımlar yapılmıştır.

1.2. Bilişsel Dilbilim ve Konuyla İlgili Semantik Alanlar

Bilişsel dilbilim, dil ve zihin ilişkini ele alması bakımından psikoloji, kültürbilim, antropoloji ve diğer bilim alanlarından bağımsız; kendi kuram ve metotlarını kesin çizgilerle oluşturma hususunda belli bir çerçeveye günümüz itibarıyla sahip değildir. Dünya üzerinde konuşulan bütün ana dillerin edinimi genel olarak benzerlik gösterse de insanların bu dili işleme ve yansıtma biçimi farklılık gösterir. İnsanlığın var edilmesinden bu yana dilin iletişim aracı olma özelliği takip edilebilen dönemlerin verileriyle kanıtlanabilmektedir. İletişimin insanlar için elzem olmasıyla beraber işlenen ve gelişen dil, iptidai durumundan ve amacından çağlar boyunca sıyrılmış ve zaman içerisinde estetik bir yapı kazanmıştır. Dilin bu gelişimi insanların zihinsel yapısıyla ve zihinsel gelişimiyle bağlantılı olup bilişsel bir kurgu ve süreklilik içerisinde. Ortak bir yaşayış, geçmiş ve tecrübe kümesinde bulunan ana dil konuşurları yüzyıllar boyunca edindikleri bilgileri dil vasıtasıyla aktarırlar. Doğadan, diğer canlılardan ve insanlar arası etkileşim sonucu kültürlerden etkilenen dil de bütün yönleriyle bu özelliklerin harmanı olur. Tecrübeye, bilgiye ve ortak geçmişe dayalı dilin kültür taşıyıcı işlevi sadece bir dilin kendi konuşurları için geçerli olmamakla birlikte aynı zamanda etkileşim hâlindeki diğer toplumların dil ve kültür özelliklerini kapsar. Bünyesinde farklı dillerden ve kültürlerden özellikler taşıyan diller sözcük ve anlam noktasında da ilerleme kaydeder. Türkçenin tarihsel zaman içerisinde sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlerle diğer kültürlerle sıkı bir etkileşim

içinde olması dilsel özelliklerin çeşitlenmesine ve zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Bütün bu özellikler ana dil konuşurlarının bilişsel anlamda da gelişme ve genişleme sağlamasına katkıda bulunmuştur denebilir.

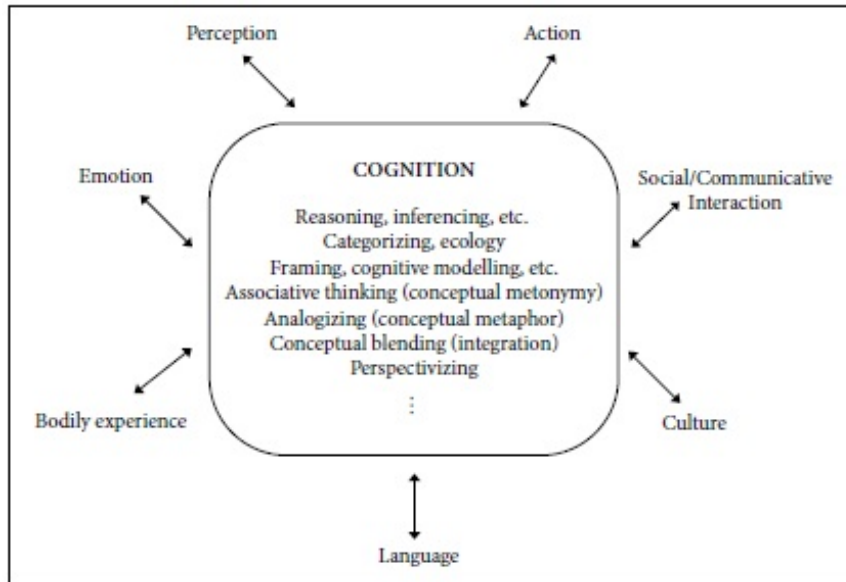
Bilgiye ve esas olarak haberleşmeye dayalı dilin kadim işlevi geçirmiş olduğu semantik modifikasyonlarla da çeşitli kategorilendirilmelere neden olmuştur. Bu nedenlerden dolayı insan zihninin yapısının henüz bütünüyle açıklanamamış olması, bir dil ailesi içerisindeki konuşurların hem genel hem de öznel dilsel değişkenlerine sahip olması bilişsel dilbilime metot ve kuram bakımından statik değil dinamik bir özellik kazandırmaktadır. Bilişsel dilbilimin dayandığı temel hipotezlerden olan “Dil, bağımsız bir bilişsel yeti değildir. Gramer, kavramsallaştırmadır. Gramer kullanımdan doğar.” (Croft ve Cruse, 2004, s. 1) şeklindeki ifadeler bilişsel dilbilim çizgisinde geniş olarak incelenmekte ve dilin bilişsel yapısının ortaya çıkması için yapılan çalışmaların temelini oluşturmaktadır.

Bilişsel dilbilimi karşılaştırmalı olarak açıklamaya çalışan Talmy (2000), dilin içerikle olan kısımları için biçimsel, psikolojik ve kavramsal olmak üzere üç yaklaşımı benimser: 1. Biçimsel yaklaşım, morfolojik, sözdizimsel ve sözcüksel yapı gibi dilbilimsel yapıların yapısal kalıplarını ele alır. Üretici Dilbilgisi geleneğinin biçimsel yaklaşıma bağlı ve dilbilgisel bileşenlerin anlam yönlerine yönelik çalışma yapan fakat psikolojik ve dilin kavramsal organizasyonuna yeterince değinmeyen bir çaba gösterdikleri ifade edilir. 2. Psikolojik yaklaşım, dile bilişsel sistemler olan algı, hafıza, dikkat ve akıl yürütme penceresinden bakar. Semantik hafıza, kavramların ilişkiselliği, kategorilerin yapısı, çıkarsama ve bağlamsal bilginin analizlerine yönelik çalışmalar olsa da bunlar yapısal kategori türlerinin ortaya çıkarılmasında sınırlı alanlarda ve yetersiz kalmıştır. 3. Dilin kavramsal içeriği nasıl yapılandırıldığını ele alan ve bilişsel dilbilimin yeni gelenekte merkezileştiği kavramsal yaklaşım ise, kavramsal içeriğin dilde hangi kalıplar ve hangi süreçlerle organize edildiğiyle ilgilenir. Uzam ve zaman, sahne ve olay, varlıklar ve süreçler, hareket ve yer, kaynak ve nedensellik gibi temel kavramsal kategorilerin yanında dikkat ve perspektif, irade ve niyet, olasılık ve etki gibi bilişsel, düşünsel ve duyuşsal kategorilerin dil içindeki yapılanmasını da ele alır. Ayrıca morfolojik ve leksikal formları ve sentaktik yapıları; metaforik haritalama, semantik çerçeve, metin ve bağlam gibi kavramsal kategorilerin karşılıklı ilişkilerini ele alır. Bütün bunların yanında bilişsel dilbilim, dildeki kavramsal yapılanmanın küresel entegre sistemini tespit etmeye çalışır. Ayrıca bilişsel dilbilim, dilin biçimsel

özelliklerini kavramsal yapının temsilindeki işlevlerini ortaya koymayı ve bulgularını psikolojik yaklaşımla ilişkili bilişsel yapılarla ilişkilendirmeyi amaçlayarak dilin bunları nasıl gerçekleştirdiğine yönelik detaylı olarak bilişsel yapıları belirlemeye çalışır (s. 1-3).

Bilişsel dilbilim üzerine yapılacak çalışmaların taşınması gereken bazı özellikler bulunmaktadır. Ele alınan konunun her şeyden evvel bilişsel ve incelenbilir nitelikte olması gerekir. Panther ve Radden (2011)'e göre biliş, insanın deneyimsel, algısal, duygusal ve dilsel işleme çevrelerini içerir, bu çevresel sistemlere anlam katar ve sistemler arasında bir aracı görevi görür. Ayrıca bilişin kategorizasyon, metonimik çıkarım, ekoloji ve ekonomik kodlama gibi insanın üst düzey zihinsel süreçlerinin ürünlerini içerdiği aktarılır (s. 2-3).

Şekil 1 Bilişin Diğer İnsan Sistemleriyle Etkileşimi

Kaynak: Panther ve Radden (2011)

Şekilde insan bilişinin duygu, bedensel deneyim, dil, kültür, sosyal ve iletişimsel etkileşim, hareket ve algı gibi olgularla etkileşim içinde olduğu ve içerisinde muhakeme etme, çıkarım yapma, kategorize etme, ekoloji çerçeveleme, bilişsel modelleme ve çağrışımsal düşünme gibi zihinsel süreçleri barındırdığı gösterilmektedir.

Bilgi ve anlam transferi sağlayan göstergelerin analiz edilmesi için sadece dilsel olarak yazılı veya sözel değil hiyegrofi vb. durumlar için görsel anlamda da insan zihninin ürünü olması gerekir. İletişimin sağlanması için zihnin ortaya koyduğu çabanın sonucu ister soyut ister somut dilsel verilere dayansın zihnin yapısıyla ilgili

kuralların açığa çıkması için incelenmeye değer olarak görülür. Bilişsel dilbilim içerisinde ele alınan konular dilin sadece semantik yönünü değil aynı zamanda fonetik, sentaktik ve morfolojik yönleriyle de ilgilenir. Dil yetisinin zihnin ürünü olması, dil ile bağlantılı tüm dilsel edimlerin insan deneyiminin ve insanın dili kullanmasının sonucu gelişmesi ve bunların birer kavramsallaştırma sayılması bilişsel dilbilimin sınırlarını genişletir. Bu bakımdan dilin gösteren ve gösterilen ilişkisinden meydana gelen her türlü dilsel gösterge bilişsel dilbilim nazarıyla ele alınabilmektedir. Kavramsallaştırma, anlamlandırma, metafor, metonimi, kategorizasyon, yorumlama, soyutlama ve depolama gibi dilin bilişsel temellerinin yanında fonoloji, leksikal semantik, edime dayalı gramer yapısı, söylem, odak, tarihsel dilbilim, dil edinimi, ikinci dil edinimi, semantik tipoloji, çokanlamlılık, dilde zamansallık ve durumsallık gibi konular sayılabilir (Dabrowska ve Divjak, 2015). Sayılan konular dikkate alındığında dilin bileşenlerini oluşturan hem anlam hem de anlamın göstereni olan şekilsel unsurların bilişsellik bağlamında bütünleşik şekilde ele alındığını görmek mümkündür.

Bilişsel dilbilimin konu alanının daha iyi kavranması ve çalışmanın konusu olan eksiltinin hangi semantik yaklaşımlarla ele alındığını göstermek için bazı semantik alanlar başlıklar hâlinde açıklamak gerekmektedir. Bu nedenle seçilen konular hem bilişsel dilbilimin çerçevesini hem de çalışmanın konusunu da kapsayacak şekilde seçilmiştir. Bu başlıklar şu şekildedir:

1.2.1. Bilişsel Semantik

Bilişsel semantik, bilişsel dilbilimle iç içe ve bilişsel dilbilime bağımlı olarak anlamın inşasına yöneliktir. Bilişsel dilbilim içerisinde ele alınan metafor, metonimi, kavramsallaştırma gibi temel olgular bilişsel semantik alanını da kapsar. Dil yapısı içerisindeki biçim ve anlamın genel dil bilgisi metotlarından farklı olarak bilişsel niteliklerin göz önünde bulundurulmasıyla anlamı ortaya çıkaran her türlü çalışma ve olgu “bilişsel semantik” çerçevesinde ele alınır. Bilişsel semantik kavramını “bilişsel dilbilim” ile aynı yapıyı ifade etmek için kullanan Talmy, semantiğin de kavramsal yapıyı gösterdiğini ve dilin kavramsal içeriğiyle ilgili olduğunu belirtir. Ayrıca kavramsal içeriğin sadece düşünsel içeriği değil, duygu ve algı da dahil olmak üzere herhangi bir deneyimsel içeriği kapsadığını da ifade eder (2000, s. 4). Dili bilişsel yapının bir parçası olarak gören Gärdenfors, bilişsel semantikte vurgulanan şeyin cümle anlamından ziyade sözcüksel anlam olduğunu söyler (1999, s. 20). Gärdenfors

bilişsel semantikle ilgili olarak: 1. Anlamanın bilişsel bir modelde kavramsallaştırma olduğu; 2. Anlamanın algıdan bağımsız olmadığını ve bilişsel modellerin algısal olarak belirlendiğini; 3. Semantik öğelerin uzamsal veya topolojik nesnelere dayandığını; 4. Bilişsel modellerin aslında imge şemaları olduğunu ve bu şemaların metaforik ve metonimik işlemlerle dönüştürüldüğünü; 5. Söz diziminin semantikten bağımsız olmadığını, semantiğin söz dizimi için temel olduğunu ve onu kısmen de olsa belirlediğini; 6. Kavramların imge şeması eksenindeki gösteriminde prototip (öntür) etkiler gösterdiğini ifade eden altı ilke belirler (1999, s. 21-25). Bilişsel semantik yaklaşımla ilgili karakteristik ilkeleri ise Evans ve Green (2006) şöyle sıralar:

- Kavramsal yapı bedenleştirilmiştir.
- Semantik yapı, kavramsal yapıdır.
- Anlamanın gösterimi, ansiklopediktir.
- Anlamanın inşası, kavramsallaştırmadır.

Bu ilkelere açıklık getirmek gerekirse;

“*Kavramsal yapı, bedenleştirilmiştir.*” ilkesi insanın dış dünyayı duyusal olarak deneyimledikten sonra deneyim biçiminin ve dış dünya ile etkileşiminin kavramsal organizasyonunu oluşturduğuna yöneliktir. Başka bir deyişle, kavramsal yapılanmanın insanın bedensel deneyiminden meydana geldiği ile ilgilidir. Bilişsel dilbilim veya bilişsel semantik ile ilgili yapılacak her türlü tanımlama ve açıklama, kavramsallaştırmanın esas noktası olarak ifade edilen *bedenleştirme teorisine* dayanır. Bu teori, insanın kavram sisteminin beden deneyimine dayalı olduğu üzerine temellenmiştir. Bu konuda bilişsel dilbilim kaynağını, 17. yüzyılda Descartes’ın zihnin ve bedenin ayrı varlıklar olduğuna, zihnin bedene ihtiyaç duymadan çalışabildiğine ilave olarak; Chomsky’nin ve Richard Montague’un dilin insanın beden deneyiminin dışında incelenebileceğini savunan biçimsel rasyonalist yaklaşımın aksine insan deneyimini, insan vücudunun merkeziliğini, insana özgü bilişsel yapı ve organizasyonunu ön planda tutan psikoloji ve felsefe oluşturur (Evans ve Green, 2006, s. 44). Bu yaklaşıma göre insan zihni ve dil bedenleştirmeden ayrı olarak incelenemez. Nitekim Lakoff (1987, s. xvi) da kavramsal sistemleri bir araya getiren yapıların bedensel deneyim ile geliştiğini ve anlam kazandığını; kavram sisteminin özünün doğrudan algıyla, beden hareketiyle, sosyal ve fiziksel özellikteki deneyime bağlı olduğunu ifade eder.

“Mutlu olan yukarıda; kederli olan aşağıdadır.” ve “Sağlık ve hayat yukarıda; hastalık ve ölüm aşağıdadır.” şeklindeki yönelim metaforlarını yukarı-aşağı, içeri-dışarı, ön-arka, beri-öte, derin-satın ve merkez-çevre gibi uzay/mekân istikameti ile ilişkilendiren Lakoff ve Johnson (2015), bu yönelimlerin “sahip olduğumuz türde bedenlere sahip olmamızdan ve bedenlerimizin fiziksel çevrede fonksiyon icra ettiği gibi fonksiyon icra etmesinden” (s. 40) doğduğunu ileri sürer. Dili hem zihinsel hem de bedensel bir olgu olarak tanımlayan Bergen (2015), bedensel hareketlerin *adalet* ve *hakikat* gibi bazı soyut kavramlarla ilişkilerinin net olmadığı için bütün kavramları bedensel hareketlere dayandırmanın doğru olamayacağını belirtir (s. 10) ve zihin ile beden arasındaki ilişkiye dair bazı özellikler aktarır (s. 13):

- Beyin ve bedendeki bireysel farklılıklar zihinde de bireysel farklılıklar üretir.
- Zihnin işleyebilmesi için beyin de dâhil olmak üzere organizmanın bir bedeni olmalıdır.
- Bir bireyin büyük olasılıktaki beyindeki ve vücudundaki deneyimi, bireyin zihni için kritik öneme sahiptir.
- Zihin, beynin işleyişiyle ilgili sınırlı değildir, bedenin diğer bölümleriyle ilgili kullanımını da kapsar.
- Zihin, beynin ve bedenin işleyişiyle sınırlı değildir, aynı zamanda diğer bireyler ve yapılar da dâhil olmak üzere kişinin bulunduğu ortama kadar uzanır.

“*Semantik yapı, kavramsal yapıdır.*” ilkesi dilin dış dünyadaki nesnelerden ziyade konuşurun zihnindeki kavramlara göndermede bulunduğunu ve anlamsal yapının kavramsal yapıya denk olabileceğini ifade eder. Bu denkliğin özdeşlik oluşturmadığı, sözcüksel kavramlar veya anlamlar kümesinin konuşurun zihnindeki kavramlar kümesinin sadece bir alt kümesi oluşturduğu savunulur. İnsanın dilde kodlanabilecek olandan daha fazla düşünceye ve duyguya sahip olması bu duruma neden olarak gösterilir.

“*Anlamanın gösterimi, ansiklopediktir.*” ilkesi sözcüklerin hazır anlam demetlerini temsil etmediklerini, kavramsal alanla ilgili olarak bilgi havuzlarına erişim sağladıklarını; bağlamın, kültürün ve uzlaşımın anlamın ve bilginin etkisiyle anlam kazandığını içerir. Birbiriyle çelişkili görünen cümlelerin kuruluşunda yer alan

sözcüklerin verilmek istenen anlamı aktarmak ve alıcının da bunu doğru şekilde anlamak için ansiklopedik bilgilerden yararlanması gerektiği öne sürülür.

Dördüncü ilke olan “*Anlamanın inşası, kavramsallaştırmadır.*” ilkesi anlamanın kavramsal düzeyde inşa edildiğini, sözcüklerin ve diğer dilsel birimlerin kavramsal işlemleri ve arka plan bilgilerini yönlendirdiğini ve bunların kavramsallaştırmaya denk olduğunu; anlamanın hazır bir şeyden ziyade bir süreç gerektirdiğiyle ilgilidir. Herhangi bir bağlamda kurulan cümlelerden hareketle bir kültüre, topluluğa ya da bir millete ait değerlerin ve bilgilerin harmanıyla farklı senaryo çıkarımları ve gerçeklik alanı oluşturularak anlam aktarılır (s. 157-163).

Bilişsel semantiğin konu alanına yalnızca soyut olarak ele alınan kavramlar değil aynı zamanda sözdizim, morfoloji ve diğer dilsel yapılar da dâhildir. Sözü edilen dilsel durumlar, bilişsel semantik içerisinde dil kullanımının anlam üzerindeki etkisi noktasında değerlendirilir. Bir dil biriminin biçim ve kavram bakımından devamlılık göstermesi de iki unsurun birbirinden ayrılamayacağını göstermektedir. Nitekim Glynn de sözdizim, morfoloji ve bürün gibi dil yapılarının anlamanın oluşmasına ve değişmesine olan katkısından söz ederek bilişsel semantik için dört araştırma alanı belirler:

- İnsanlar hangi sözcükleri seçer?
- İnsanlar hangi gramer yapılarını seçer?
- İnsanlar bir sözcüğü nasıl kullanır?
- İnsanlar gramer yapısını nasıl kullanır?

Glynn, belirlediği dört alanın kültürel olarak belirlenmiş olan kavramlar, semantik çerçeveler, bilişsel modeller ve metaforlar gibi tüm bilişsel semantik araştırmalarını kategorize etmek için kullanılabileceğinin de altını çizer (2010, s. 19).

1.2.2. Ansiklopedik Semantik

İnsanın sözcük bilgisi ile dünya bilgisi birbirinden farklılık gösterir. Sözlükten yararlanarak bir sözcüğün temel ve mecaz anlamlarına bakılabilir. Fakat sözcüğün dış dünya ile olan bağlantısını yani o kavramla ilgili tarihî, kültürel ve bilimsel bilgileri öğrenmek için ansiklopedik bilgilere ihtiyaç duyulur. Anlamanın ansiklopedik olarak ele alınmasında, ansiklopedik bakışın insanın kavramsal bilgi sisteminin modelini temsil etmesi (Evans ve Green, 2006, s. 215) etkili olmuştur. Zihnin dilsel yetenekle ilgili bir bileşenin ve ansiklopedik, bilimsel ve tarihsel olarak da başka bileşenlerinin

olduğunu aktaran John Taylor, bu durumu *muz* örneği ile açıklar. Olgunlaşmış muzların sarı olmasının, *muz* sözcüğünün anlamının bir parçası olmadığını, bu gerçeğe aşina olunduğu için muzun sarı ya da yeşil olmasının ansiklopedik bilginin parçası olduğunu ifade eder (2018, s. 99-100). Ayrıca “*Bu bir karedir.*” örneğinin sözcüklerin anlamlarından dolayı da olsa cümlelerin doğru olabileceğini fakat cümlelerin bilinmeyen bir şeyi ifade etmediği için yani totolojik olduğu için bilgilendirici olmadığını; fakat “*Bu kare sarıdır.*” dendiğinde kare hakkında nitelik bilgisi verildiği için bilgilendirici olduğunu ileri sürer. Taylor, ikinci cümlede dilin kendisi dışındaki bir şeye gönderme yaptığını ve bunun da doğru ya da yanlış olabileceğini gösterir (2018, s. 101).

Ansiklopedik semantiği insan deneyiminin ve bu deneyimi gösterme sürecinin merkezine yerleştiren Glynn, bir dil çalışmasının morfolojik, sentaktik, bürünsel, sözcüksel ve söylem yapısından dünya bilgisi, kültürel bilgi ve hatta sosyal beklentilere kadar açıklaması gerektiğini belirterek bu kompleks anlam arayışı için ansiklopedik semantiğe vurgu yapmaktadır (2010, s. 7). Ansiklopedik semantiğin analitik yaklaşımını, “Kategorizasyon, benzerlik ve farklılık arasındaki sembolik ayrımdır.” tanımına dayandırarak, benzer olarak algılanan şeylerin benzer olmayan şeylerden farklı olarak birlikte gruplandırıldığını; benzer olarak algılanan şeylerin oluşturduğu kümeye kavramlar denildiğini ve insanın bilişsel anlamda devamlı olarak benzerlikler ve farklılıklar üzerine muhakeme ettiği için farklı bağlamlarda olayların, metaforların ve metonimilerin doğru olarak anlaşılmasının kategorizasyona bağlanabileceği şeklinde ileri sürer (Glynn, 2010, s. 7).

Bir sözcüğün insanın içinde yetişmiş olduğu toplum ve kültüre bağlı olarak anlamlar kazanabilmesi, sözcüklerin doğal olarak da anlamın sözlük bilgisiyle sınırlandırılmayacağını da göstermektedir. Bu nedenle anlamın inşası için temel ögeler olan sözcükler barındırmış oldukları bilgi özellikleri bakımından sınıflandırılmaları konu olmuştur. Kiefer, sözcüksel ögelerin temel anlamıyla ilgili olarak *dilsel bilgi*, temel anlamın farklı bağlamlarda tahmin edilebilir değişiklik göstermesine bağlı olarak *kavramsal bilgi* ve bir sözcükle ilişkili olan ama doğrudan doğruya dilsel yapıyla ilgili olmaması durumuna bağlı olarak *ansiklopedik bilgi* şeklinde bir ayrım yapmıştır (1988, s. 1). Langacker ise ansiklopedik ağı oluşturan bilgi türlerini dörde ayırır: *uzlaşım*sal, *genel*, *içsel* ve *karakteristik* (1987, s. 159). Bu bilgi türlerine Evans ve Green (2006, s. 217-220) açıklık getirir:

Uzlaşımsal bilgi, bir dil topluluğunun üyeleri arasında yaygın olarak bilinen, kullanılan ve paylaşılan bilgidir. Bu dil topluluğunda sağlıklı şekilde iletişim sağlanması için var olan uzlaşımsal bilgi, seçmeye dayalı olmaktan ziyade öğrenmeye dayalıdır. Bu bilgi türünde sadece sözcüksel anlam aktarılmaz; aynı zamanda kullanılan sözcüğün toplumdaki genel kavramsal yapısı da aktarılmış olur.

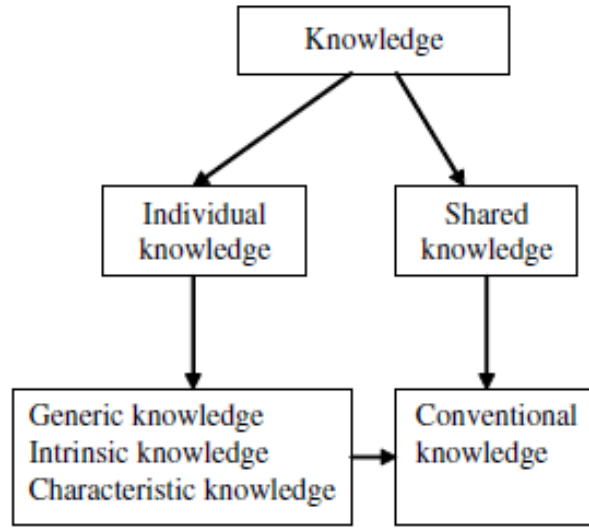
Genel bilgi, herhangi bir kategoride yer alan bir sözcüğün kavramsal yapısında bulunan belirgin özelliklerinin genellenebilirliğiyle ilgilidir. Bu noktada genel bilgi ile özel bilgi ayrımı söz konusu olur. Toplumda sarı muzun tadının yeşil muzdan daha iyi olduğu genel bir bilgi olmasına ve uzlaşımsal değer kazanmasına karşın herhangi bir zamanda soyulan bir muzun olgunlaşmamış olması sadece o muza özgü olduğu için özel bilgi olarak kabul edilir. Ancak bazen özel bir bilgi genel bir bilgiyi, genel bir bilgi ise özel bir bilgiyi yansıtmaması bakımından uzlaşımsal bilgi değeri kazanabilir. Genel olarak ABD başkanlarının dört yıl görev yaptığının bilindiği için böyle bir bilgi genel bir bilgi olarak kabul edilir. Fakat John Kennedy'nin üç yıldan az görev yapması ve sadece bir kişi için geçerli olması özel bir bilgi olsa da herkes tarafından bilinmesi onu uzlaşımsal bilgi kılar. Bu durumun tam tersi de mümkündür. Atomun yapısının bilim adamlarınca ortaya çıkarılmış olması herkes tarafından bilinen genel bir bilgi olsa da genel nüfusun atom yapısının detaylarını bilmiyor olması bu durumun uzlaşımsal bilgi olmasını engellemektedir.

İçsel bilgi, bir varlığın dış etkilere kaynaklanmayan ve kendine has olan özellikleriyle ilgilidir. Şekil özellikleri bakımından muzların kavisli olması bir içsel bilgidir. İçsel bilgi, herkes tarafından bilindiğinden uzlaşımsal olma eğiliminde olsa da bazı durumlarda bu durum gerçekleşmeyebilir. Muzların içsel özelliklerinin tümünün bilinmemesi veya kolayca tanımlanmaması bu duruma örnektir.

Karakteristik bilgi, bir bilginin belirli varlık sınıfına ait olmasına dayalıdır. Bir varlığın karakteristiği renk ve şekil özelliği bakımından değerlendirilebilir. Sarı renk, kırmızı renkteki domateslerden ziyade muzların karakteristiğini yansıtır. Çünkü sarı renkteki meyve türü kırmızı renkteki meyve türlerinden daha az sayıdadır. Ayrıca muzun yenebilir özellikte olması ve başka pek çok meyvede de bu durumun geçerli olması bir karakteristik sayılmaz. Dört bilgi türünü yine muz örneği üzerinden özetlemek gerekirse: Muzların ayırt edici bir özellik olarak kavisli şekilde olduğu bilgisi uzlaşımsal, genel, içsel ve karakteristiktir; bunun dışında muzlarla ilgili

herhangi bir durum özel ve dışsal olarak kabul edilir. Ansiklopedik anlam, bu dört bilgi türünün etkileşiminden doğar.

şekil 2 *Bilgi Türlerinin Etkileşimi*

Kaynak: Evans ve Green (2006)

Bilgilerin eşitlilik göstermesi herhangi bir bağlamda kullanılan bir sözcüğün cümleye kazandırmış olduğu anlamın da konuşur tarafından bilinçli şekilde tercih edildiğini göstermektedir. Bu bağlamda ansikpodik semantiğin bir sözcük ile bir kavram arasındaki farka yönelik olduğu söylenebilir. Bir sözcük bir veya daha fazla anlama sahip olabilir ancak o sözcüğün söylemde hedeflenen anlamı sağlaması ansiklopedik bilgiyle mümkün olur. Örneğin; Romalılarda *bir avukata zaman vermek* anlamını karşılayan *su bahşetmek* (aquam dare) veya *vakit harcamak* anlamında olan *su kaybetmek* (aquam perdere) terimlerinin karşılığı (Levine, 2022, s. 83) Romalılar için açık ve herhangi bir anlam aksamasına neden olmazken bu deyimlerin Türkçe konuşanlar için geçerli olması beklenemez. Çünkü bu deyimler su saatinin geçerli olduğu toplumda anlam kazanmış ve o kavramsal bilgiye dayalı olarak oluşmuştur. Böylelikle alıcı ve konuşur arasındaki kültürel veya dilsel deneyim tercih edilen sözcüklerin anlam saptamasını da kolaylaştırmaktadır. Bir sözcüğün sözlüksel ve ansiklopedik anlamıyla ilgili olarak çalışan bir alan da ereve semantiktir. Bu nedenle söz konusu alan ayrı bir başlık adı altında açıklanacaktır.

1.2.3. ereve Semantik

ereve kuramı, dilin bir kavramsallaştırmayı yansıtıırken nasıl kullanılabildiğiyle ilgilenir (Greeraerts, 2015, s. 283). İnsanın dış dünya ile olan etkileşim ve deneyim sonucu kavramsallaştırılan ögelerin altında yatan özellikler ve

bunun sözcük düzeyinde dilde işlenmesi konu edilir. Sözcüklerin insan deneyiminin kategorizasyonlarını temsil ettiğini, bu kategorilerin her birinin temelinde bilgi ve deneyimin yattığını ifade eden Fillmore, çerçeve semantik araştırmasını; bir konuşur topluluğunun sözcüğün temsil ettiği kategoriye oluşturmak için hangi nedenleri bulmuş olabileceğini anlama ve nedenlerle beraber sözcüğün anlamını açıklama çabası olarak tanımlar (2006, s. 373-374). Ayrıca Fillmore, *çerçeve* terimini alan yazında *şema*, *senaryo*, *düşünsel iskele*, *bilişsel model* ve *halk kuramı* olarak bilinen kavramlar kümesi için bir kapak terim olması amacıyla kullandığını belirtir (2006, s. 373). Bu bakımdan çerçeveyi, kavramsal olarak temsil edilen ve insan belleğinde yer edinen bir deneyim kategorizasyonu olarak görmek ve çerçevenin Langacker'ın *bilişsel alanlar* ve Lakoff'un *idealize edilmiş bilişsel model* kavramlarına denk olduğunu söylemek mümkündür.

Fillmore'a göre sözcükler ve gramer yapıları çerçevelerle ilişkilidir. Bir kelime veya gramer yapısıyla ilişkili olan anlamın da çerçeveden bağımsız şekilde anlaşılması mümkün değildir (Evans ve Green, 2006, s. 222). Dış dünyanın algılanması sonucu oluşan ve dünya hakkında anlamlı düşünme biçimleri olan bir kavram modelinin ifade edilmesinde kullanılan her farklı yol, aynı zamanda ifade edilen yapıya farklı bir anlam katmanı da ekler (Greeraerts, 2015, s. 283). Sözcüksel öğelerin anlam kazanmasıyla ilgili bir inceleme yapıldığında sözcenin bağlamı ve ansiklopedik bilgilerin dikkate alınması başka bir deyişle arka plan bilgilerinin de sürece dahil edilmesi gerekmektedir. Bu konuda verilen örneklerden bir tanesi de “*Ticari İşlem*” çerçevesidir (Dabrowska ve Divjak, 2015). Bu çerçeve *al* ve *sat* sözcüklerini barındırır ve ticari işlemin kişiler arasındaki karşılıklı anlaşmanın bir senaryosunu karakterize eder. Bu senaryodaki arka plan bilgisi *mülkiyet ilişkisi*, *para ekonomisi* ve *ticari ilişkiler* olarak gösterilir. Ayrıca *al* ve *sat* fiillerinin anlamlarını aktarmak için *alıcı*, *satıcı*, *mal* ve *para* gibi temel kategorilere ihtiyaç duyulduğu ifade edilir (s. 283-284).

İnsanın düşünme sınırının olmaması ve birbirinden farklılık göstermesi, dilin de bu durumdan anlamın oluşması ve zenginleşmesi noktasında etkilendiği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, düşünülen ve zihin tarafından algılanan şeylerin tamamının dil tarafından yansıtılacağını göstermese de yansıtılan öğelerden yola çıkarak bir düşünme mekanizmasının sistematikliğini göstermesi bakımından önem taşır. Sosyal, coğrafik, ekonomik ve kültürel yapı gibi durumların bir toplumun algı sistemini etkileyen özellikler olması, sayılan nitelikler noktasında birbirinden

farklılaşan toplumların dile ve sergilenen bazı davranışlara yüklenen anlamları da farklılaştırmaktadır. Nitekim bir toplumda geçerli olan veya yapılmasında herhangi bir sakınca görülmeyen bir davranış başka bir toplumda suç olarak görülebilir. Örneğin, “Bizim kültürümüzde sırt sıvazlama olarak algılanabilecek bir hareket Amerika’da, *iş yerinde*, bir erkek tarafından bir hanıma yapılırsa ya da bir hanım tarafından bir erkeğe yapılırsa, cinsel taciz olarak yorumlanabilir” (Çakır Ö. , 2005, s. 81). Sözcüklerin ve genel anlamda deneyimlerin sayılan unsurların etkisiyle farklı şekillerde anlamlandırılmaya uygun olması, bu deneyimler ve sözcükler hakkında çeşitli yorumların yapılmasını da mümkün kılar.

1.2.4. Değerlendirme

Ele alınan semantik alanlar, bu çalışmanın bilişsel eksilti anlayışına uygun bakış açılarını yansıtması bakımından ele alınmıştır. Bilişsel yapıların temelini oluşturan beynin kavramsallaştırma yeteneği ve durumu, her üç semantik alanda da merkezde yer almaktadır. Bilişsel eksilti yaklaşımının da semantik olarak açıklanmak istenmesi başka bir ifadeyle bilişsel eksilti kapsamında yorumlanan unsurların aynı zamanda semantik değer taşıması, bu üç alanın seçimini etkileyen temel unsur olmuştur.

Bilişsel semantik, bilişsel dilbilimin temel konuları olan metafor, metonimi, kavramsallaştırma vb. konuları inceleyerek anlamın algıdan bağımsız olmadığı ve kavramsallaştırma üzerine kurulu olduğu gibi temel ilkelere sahiptir. Bilişsel eksilti anlayışında; sözcüklerin kavramsallaştırılma sürecinde etkili olan deneyimlerin ifade edilmesine gerek kalmadan zihnin bir yeteneği olarak varsayımına uğraması tezi vardır. Bilgilerin derin yapıda yer alıp yüzey yapıda sözcükler aracılığıyla anlamın içerisinde bulunması bu tezin alt yapısını oluşturur. Metafor ve metonimi gibi bilişsel olguların kaynak alanını oluşturan bu bilgiler, ancak tespit edilip yorumlanarak açığa çıkabilmektedir. Örneğin; Tunyukuk metninde tespit edilen “Emek Sıvıdır.” metaforu metindeki dilsel ifadelerden yola çıkarak elde edilmiş ve Türk düşünce sisteminde emeğin kavramsallaştırma yapısının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu ifadenin önerme olarak aynı dil konuşurları tarafından deneyimlenmiş olması, bilinmesi veya kolayca ve otomatik olarak çıkarıma uygun olması gibi nedenler kavramsallaştırma hakkında yorum yapmasını kolaylaştırmakta ve konunun bu açıdan irdelenmesini mümkün kılmaktadır.

Ansiklopedik semantik, sözcüklerin dış dünya gerçekliğiyle olan bağlantısı üzerine temellenmiştir. Bir dil konuşuru topluluğunun kavramsallaştırma sonucu kullanmış olduğu sözcüklerde aynı zamanda dünya bilgisinin, tarihî ve kültürel bilgilerin de olduğu tezi üzerine çalışan bu semantik alan, bu açıdan sözcüklerin yorumlanmasında ve arka planlarının semantik olarak ortaya çıkmasında katkıda bulunmaktadır. Bu anlayışa göre, sözcükler bilgi transferi sağlar. Bu bilgiler tek tek yansıtılmaktan ziyade zihinde, soyut olarak, işlenmektedir. Örneğin; Tunyukuk metninde *düğümlü atlardan* söz edilmektedir. Ancak günümüz yaşantısında düğümlü atların şemasını oluşturmak ancak tarihî kayıtlarla ve öteki yazılı belgelerle olanaklıdır. Kuyruğu düğümlü atların kastedildiği bu sözcük öbeğinde, atların kuyruklarının neden düğümlü olduğu bilgisi ansiklopedik değerdedir. “Neden?” sorusunun cevabı olan her cümle zihinlerde yer alan/bilinen deneyime ait olduğu için ifade edilmesine gerek kalmadan varsayım hâline gelmiştir. Bu durum, Tunyukuk metninde örneklenebilmektedir. Tunyukuk’un metinde sıkça kendini ön planda tutması ve cümlelerde bunu vurgulaması karakterinin ve bürokrat kimliğinin bir yansıması olsa da söylem bakımından söyledikleri için kanıtı ihtiyaç duyulmaması gerektiğini sezdirmektedir. “Bizzat benim söylemem yeterlidir. Siz beni ve yaptıklarımı biliyorsunuz. Size bundan daha fazla şey söylemek gerekmez.” düşüncesi ile çalışmanın varsayım yaklaşımı birbiriyle uyumluluk göstermektedir. Şahsi özelliği, yaptıkları, bilgeliği ve tecrübesiyle bilinen ve tanınan Tunyukuk’un bu gönderimleri birer ansiklopedik bilgi değeri taşıdığından bilişsel anlamdaki eksilti anlayışına uygunluk göstermektedir. Tunyukuk metninde bu alana uygunluk gösterdiği tespit edilen unsurlar bu bağlamda yorumlanmıştır.

Çerçeve semantik, hem bilişsel hem de ansiklopedik semantik alanlarının birleşimini oluşturmaktadır, denebilir. Ancak bu alanda dikkat edilen şey; sözcüklerin deneyimlerin kategorizasyonu olarak temsil edildiğinin düşünülmesidir. Bu nedenle, sözcüklerin kavramsallaştırılmasında birtakım nedenlerin olduğu; sözcüksel ögeler değerlendirilirken sözcenin gerçekleştiği bağlamın ve ansiklopedik bilgilerin de dikkate alınması gerektiği vurgulanır.

Kısaca değinilen her üç semantik alan, birbirini düşünce olarak destekleyen ve kesin çizgilerle ayrılmayan özelliklere sahiptir. Bu durum; çalışmanın bilişsel dilbilim çerçevesinin genişlemesini, desteklenmesini; sözcüklerin anlamlandırılmasını ve metnin yorumlanmasında etkili olan bağlamların sağlanmasını daha da kolaylaştırıcı

rol oynamaktadır. Sözcüklerin varsayıma uğrayan kavramsallaşan bilgi yapıları; ansiklopedik bilgi değerleri ve çalışmada eksilti olarak görülen unsurların nedenlerin ortaya konabilmesi ancak var olan, bilinen veya tahmin edilebilecek, bir milletin deneyim bilgilerini, kültürünü, düşünce sistemini barından bilişsel bağlam ile mümkün olmaktadır. Söz konusu bağlam, özellikle ortak bellekten olmak üzere hem metin verilerinden hem de bilgi kaynaklarına erişilerek sağlanmaktadır. Bu hususta önem arz eden durumlara da dikkat çekmek gerekmektedir. Sözcüklerin değerlendirilmesi veya bağlam oluşturulurken mantık ve muhakame önem arz eder. Yapılan değerlendirmelerin altının herhangi bir mantık ve muhakameye dayanan düşünce harcıyla destelenememesi, konuyu ve yapılan anlamlandırma işlemini nesnellikten uzaklaştırarak öznel bir çizgiye yaklaştıracığından bu çalışmada ifade edilen ve öne sürülen düşünceler, nedenler ve ilişkilendirmeler üzerine inşa edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

BİLİŞSEL DİLBİLİM KONU BAŞLIKLARININ EKSİLTİYLE İLİŞKİLENDİRİLMESİ VE TUNYUKUK METNİNDEN ÖRNEKLER

2.1. Temel Konuların Bilişsel Eksiltiyle İlişkilendirilme Çerçevesi

Eksilti konusunu bilişsel dilbilimin temel ve inceleme konularıyla açıklamak konunun önemli ve doğru şekilde sınırlandırılmasıyla bağlantılıdır. Bu nedenle *kavram/kavramsallaştırma* ve *kategorizasyon* gibi bilişsel yeteneklerin dilin işlem basamağında; *metonimi* ve *metafor* ise bu iki yeteneğe bağlı olup daha çok bilişsel işlemlerin tezahürü basamağında etkili olan temel konulardır. Sayılan dört zihinsel faaliyet, bilişsel katmanda yapılan bilişsel eksiltilerin temelini oluşturduğu düşüncesi ile ele alınmıştır.

2.1.1. Kavram ve Kavramsallaştırma

Kavramlar insanların iç yapılarını yansıtır. Bu iç yapı şüphesiz insan zihnidir. İnsanların dünyayı algılama ve anlamlandırma süreci ile beraber her bir bireysel deneyim veya toplumsal deneyim, insanların algılama ve anlamlandırma yeteneğine göre dil de dâhil olmak üzere çeşitli araçlarla açığa çıkar. Bu durum dolaylı ve dolaysız “dünya manzarası” ifadesiyle (Hacıoğlu, 2012) şöyle ifade edilmiştir:

Dolaysız insan manzarası veya dünyanın doğrudan resmi, çevredeki gerçekliğin bilinç tarafından doğrudan kavranması sonucunda oluşur. Bu; bir aracı bulunmadan, duyu organları ve insanın sahip olduğu soyut düşünce yardımı ile gerçekleşir. Dolaysız dünya manzarası; mantıksal ve duygusal, bilimsel ve “saf”, kuramsal ve deneyimsel vs. olabilir. Tarihi koşullar değişince bunlar da değişebilir; bu açıdan dünya görüşle olan sıkı bir bağlantı söz konusudur. Dolaysız dünya manzarası gerçeklikle ilgili kapsamlı zihinsel bilgileri içerir; aynı zamanda, gerçeklikteki olayları anlamayı ve yorumlamayı belirleyen zihinsel kalıplar da buraya dahildir. Buna dayanarak dolaysız dünya manzarası ‘bilişsel dil manzarası’ olarak nitelendirilir. Bilişsel dünya manzarası; gerçekliğin, insan veya bir bütün olarak ulus tarafından bilişsel bilinçle biçimlendirilmiş zihinsel tasviridir; kavram alanının ve kültürle verilen bilinç kalıplarının toplamıdır. [...] Dünyanın dil manzarası, bir ulusun belirli bir gelişme aşamasında gerçekliklerle ilgili dil birimlerinde tespit edilmiş görüşlerinin bütünüdür (s. 23).

İnsanlar kâinatta varlığını duyu organlarıyla algıladığı bütün nesneleri, olay ve olguları bütünüyle işleyen bir sisteme sahiptir. Bu sistem zihindir ve bunun yansıması ise dilsel ve görsel göstergelerdir. Dünyanın algılanma biçimine göre değişkenlik göstermesi inançların, tecrübelerin, geleneklerin, göreneklerin, sosyal hayatın kısaca kültürlerin de değişkenlik göstermesini sağlamıştır. Kültür şeması içerisinde bulunan unsurlar dolaylı veya doğrudan dili de etkilemektedir. İnsanın dışında kalan ve varlığı insan dışındaki nedenlere bağlı olan herhangi bir nesne, doğa unsuru veya şey insan zihninde işlenerek dil aracılığıyla dış dünyaya anlamsal olarak soyut, yazılı olarak ise

somut bir şekilde sunulur. Dilin düşünceden, düşüncenin de dilden bağımsız olmaması dil, kültür ve zihin yapısı içerisinde ortaya konan verilerin birlikte incelenmesini olanaklı kılar. Dünyayı algılama biçiminin izdüşümlerinden biri olan dil, insanların düşünce ve hayatı anlamlandırma şekillerini de ortaya koyar. Duyusal, kinestetik, duygusal deneyim; sosyal, fiziksel ve dilsel olarak anlık bağlamın tanınması noktasında oldukça geniş bir şekilde tanımlanan kavramsallaştırma, anlam ile eşit olarak görülür (Langacker R. W., 1991, s. 2). Bu nedenle kavramsallaştırılan her bir öge anlamı; anlamlı her bir öge de insan zihninin bilişsel işlem yapısını karakterize etmeyi mümkün kılar. Bu yönüyle, her bir kavram kendi kümesinin tüm elemanlarının özelliklerini yansıtır. Bu sistem içerisinde edinilen ve zihin tarafından işlenen her bir öge varlığını dil aracılığıyla hissettirir.

2.1.1.1. Soyut Sözcükler

Soyut sözcükler düşünce temelli sözcüklerdir. Kavramsallaştırma durumunun en iyi örnekleri olarak sunulabilecek soyut sözcükler, bu çalışmanın eksiltiye yaklaşımı noktasında iyi örnekler olarak kabul edilebilir. Soyut sözcüklerin oluşturulma süreci somut özellikli sözcüklere oranla daha fazla zihinsel ağırlıklıdır. İki tür arasındaki fark, sözcüklerin temel anlamının duyu organları tarafından algılanıp algılanmadığı üzerine kurulu olmasına bağlıdır. Soyut sözcükler, insanların yaşamış olduğu duygulara ve durumlara bağlı olarak fiziksel bir gerçeklikten ziyade düşünsel bir gerçekliğe ve nedene dayandırılarak oluşturulur. Söz gelimi *iyi* sözcüğünün fiziksel anlamda algılanabilirliği yoktur ancak bağlama -çevreye- bağlı olarak zihinde var olur ve değer kazanır. Yaşlı bir kimseye yardım etme gibi bir hareketin *iyi* olması veya *iyi* sayılması, eylemin gerçekleştiği toplumda veya grupta insanların yaşam tecrübesine, kültürüne, inancına ve bilgisine bağlıdır. Daha kısa bir ifadeyle yapılan hareketin iyi sayılmasının altında bir veya birden fazla sebep bulunabilmektedir. Bu nedenle, bilinen veya tahmin edilebilecek nedenlerin ve derin anlamlara sahip dilsel ifadelerin söylenmediği veya söylenmesinin gerekli görülmediği *bilişsel eksilti* anlayışına uygun olan soyut sözcükler de bu kapsamda incelenmeye değer görülmüştür. Soyut sözcükler içerisinde de çok anlamlı sözcükler bu bakımdan değer kazanır. Bir sözcük, temelde tek bir anlam için türetilmiş olsa da zaman içerisinde bu sözcükler çok anlamlı hâle gelir. Çok anlamlı hâle gelen sözcüklerin konuşur tarafından hangi anlamda kullanıldığını da bağlam belirlemektedir. Bağlamın kategorizasyon üzerindeki etkisi ile anlamlar arası tercihlerin yorumlanması da mümkün olmaktadır. Hangi anlamın

cümle içerisinde hangi nedenle tercih edildiğinin izahının yapılabilmesi bu çalışma temelinde bir eksiltme stratejisi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle gerek düşünsel bir zeminle oluşturulan sözcüklerin temel anlam yapısı gerek temel anlamından sıyrılıp mecaz anlamlarla çok anlamlı birimler hâline gelen sözcüklerin çok anlamlı yapısı bu çalışmanın konusuyla uygunluk göstermektedir. Sözcüklerin ilk başta sözlük anlamları daha sonra metinde kullanılan anlamı verilecek ardından sözcüğün hangi anlamının tercih edildiği durumlar arası bağlantılarla açıklanacaktır.

Tunyukuk metninde çeşitli anlam bağlarına sahip soyut ve çok anlamlı sözcükler şu şekilde sıralanabilir:

teğri “tanrı, ilah; gök, gök yüzü; ilahi; saygıdeğer” (Wilkens, 2021, s. 695); “tanrı; kutsal güç”

Sözcük anlam olarak tek bir varlığı karşılamaktadır. Ancak durumlar ve olaylar karşısında tanrı hakkında verilen bilgilerle tanrının özellikleri detaylandırılmaktadır. İnanç üzerine temellendirilen sözcüğün yansıttığı anlamlar oluşturulan şema (Şekil 6) ile paralellik gösterir.

içik- içeri girmek, ortaya çıkmak, (bir dini) kabul etmek, boyunduruk altına girmek” (Wilkens, 2021, s. 293); “tâbi olmak; bağlanmak”

- [...] *kanın kodup tawgaçka yana içikdi...* [T1 B2 (2)]
(Daha sonra) hanını bırakıp Çin’e yeniden tâbi oldu.)
- *kanının kodup içikdiñ içikdök üçün teğri öl temiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı...* [T1 B3 (3)]
(Hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için ebedî gök “öl” demiş elbette. Köktürk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.)

Tunyukuk metninde Tunyukuk’un üzerinde durduğu bağımsızlığın ve kağana bağlılık durumunun olmadığı bir toplulukta veya devlette sonucun ne olacağını gösterdiği fiil olarak değerlendirilebilir. Başka bir hükümdara veya devlete bağlı olmak, tanrı tarafından bile istenmeyen ve böyle bir tutum karşısında o halkın sonunun ölüm olacağı vurgulanan bir durum olarak görülmüştür. Fiilin bağlamdan alınan bilgilerle anlam yapısı incelendiğinde genellikle kağanın varlığı ve yokluğu ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Ardışık satırlarda görüldüğü üzere *içik-* fiili kağanın olmadığı veya ilk satırda ifade edildiği gibi kağana bağlılığın olmadığı durumlarda kullanılmıştır. Bu iki satır dışında metinde bir satırda daha kullanılmıştır:

- [...] *kanı süsi t rilmiş s nj şd m z san d m z kanın ölürtümüz kaġanka kırkız bodunı   ikdi yükünti...* [T1 K4 (28)]

(Hanları, orduları toplandı, savaştık, mızrakladık. Hanlarını  ld rd k. Kırġız halkı kaġana t bi oldu, boyun eğdi.)

Bu satırda da savaş yapıldıktan sonra yenilip başsız kalan bir halkın galip gelen tarafa t bi olduğu aktarılmıştır. Bu da *  ik-* fiilinin kaġanın varlığı ve yokluğu üzerine temellendirilmiş olduğunu kuvvetlendirmektedir. Fiilin cümle içerisinde tam olarak hangi durumu yansıttığı ve hangi anlamla kullanıldığı dilsel bağlamın sağlanmasıyla  ıkarımlanabilmekte ve yorumlanabilmektedir.

alk- “yok etmek, söndürmek; gidermek, yok etmek, ortadan kaldırmak; öldürmek, katletmek, bitirmek; eksiksiz yapmak, bitirme veya intihafonksiyonu”; **alkın-** “kaybolmak, sona ermek, yok olmak, batmak, mahvolmak, yıkılmak, boşa gitmek; geçip gitmek, bitmek, ölmek; azalmak tükenmek” (Wilkens, 2021, s. 29-30); “mahvolmak, ölmek”

- [...] *  ikd k     n te ri  l temiş erinç türk bodun ölti  lk nt  yok bolt ...* [T1 B3 (3)]

(T bi olduğun için ebed  gök “ l” demiş elbette. Köktürk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.)

Bu fiil metinde tek bir satırda (T1 B3) geçmektedir. Fiil metinde * lmek* anlamından ziyade *mahvolmak* anlamıyla kullanılmıştır. Zira bu fiilden önce * l-* fiili kullanılmıştır. Fiilin geçtiği cümleye dikkat edildiğinde, tanrının buyruğu  zerine Köktürk halkı içerisinde ölenlerin olduğu; ancak gerçekleşen eylemlerin ölmenin de ilerisinde olduğu ifade edilmek için başka bir fiil olan *alkın-* fiili kullanılmıştır. Köktürk halkı ölmekten de daha kötü bir durum olarak anlaşılabilecek bir duruma düştüğü, deyim yerindeyse * lmekten beter h le geldikleri* aktarılmak istenmiştir, denebilir. Tunyukuk *alkın-* fiilinin de ötesine geçerek Köktürk halkının *yok olduğunu* belirtmiştir. Toparlanacak olunursa, aynı özneye bağlanabilecek fiillerde durumsal olarak bir sıralamanın yapıldığı görülmektedir. Tunyukuk’un *alkın-* ve *[yok] bol-* fiillerini yaşanan durumun derecesini göstermek ve kağansız bir milletin akıbetinin neler olabileceğini göstermek amacıyla kullandığı görülmektedir. Söz konusu fiillerin birbirine olan bağlantısına semantik olarak yaklaşıldığında ise Tunyukuk’un bu fiilleri yaşanan durumu abartıya başvurarak sıraladığı söylenebilir. Bu düşünceyi doğuran şey, mantık olarak ölümün ötesinde herhangi bir eylemin olamayacağıdır. Bu nedenle

cümlede verilen temel bilgi Köktürk halkının sadece ölmesi değil; ölmekten daha kötü olan durumları yaşamış olmasıdır.

sakin- “düşünmek, düşünmeye dalmak; düşünce beslemek; üzerinde durmak; (eşitlik derecesiyle) (gibi) görmek, (olarak) bakmak, (olarak) kavramak; arzu etmek, dilemek, amaçlamak, ümit etmek, ummak; tasavvur etmek, düşünmek; endişe etmek, tasarlamak” (Wilkins, 2021, s. 574); “düşünmek”

- [...] kağan mu kışayın tēdim **sakintum** toruk bukalı semiz bukalı ırakda [T1 B5 (5)]
böñ<r>eser? semiz buka toruk buka tēyin bilmez ermiş tēyin ança **sakintum** anta
kisre teñri bilig bērtök için özüm ök kağan kışdım bilge tuñukuk boyla бага tarkan
[T1 B6 (6)]

(kağan mı yapayım dedim, (şöyle) düşündüm: Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta - böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm. Ondan sonra (ebedî) gök bilgi verdiği için, kendim kağan yaptım, Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan)

Metinde Tunyukuk’un kişisel özelliklerinin çıkarımında önemli bir fiil olarak değerlendirilen ve bilge yapısına uygun olan bu fiilin genellikle strateji ve karar verme gerektiren durumlar karşısında veya bu durumların sonucunda kullanıldığı görülmektedir.

Tunyukuk T1 B5 satırında şadın kendisine kağan tayin etmesini söyledikten sonra karar verirken nasıl bir yol gözettiğini kullanmış olduğu atasözü ile göstermektedir. Verilen kararı neden-sonuç ilişkisi ile alındığını gösteren *sakin-* fiili, temel anlamı olarak gösterilen *düşünmek* anlamına bağlanabilecek *tasarlamak; hesap etmek, iyice tartmak, planlamak; amaçlamak* gibi anlamları da kapsadığı söylenebilir¹³. Fiil, Tunyukuk metninde bu işlevlerle başka satırlarda da görülmektedir:

¹³ Tunyukuk metninde geçen *sakin-* fiili için sayılan anlamlar Köl Tigin ve Bilge Kağan metinlerinde de örneklenebilmektedir. Köl Tigin yazıtının D10 satırında ifade edilen ve Bilge Kağan yazıtının D9 satırında tekrar edilen ifadelerde fiil her ne kadar olumsuz zarf-fiille kurulmuşsa da belli bir planlama veya strateji bağlamının olduğu cümle içerisinde kullanılması dikkat çeker: KT D10 [...] *bunca işiğ küçüğ birtükgerü sakınmatı* “Türük bodun ölüreyin, uruğıratayın” *tir ermiş*. ((Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden “Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim” der imiş.)

Bilge Kağan yazıtında fiil, stratejik hamlelerin söz konusu olduğu durumları yansıtmak amacıyla kullanıldığı söylenebilir:

BK D33 [...] [Türük] *beğler [bodun anç]a sakınıñ, ança biling: Oğuz bofdun.....]d idmayın tiyin sül[edim]*.

(Türk beyleri (ve) halkı şöylece düşünün (ve) bilin: Oğuz halkı göndermiyeyim diye sefer ettim...).

- [...] anta **sakıntuma** [T1 D5 (22)] *ilk kırkızka sü[lese]r yæg ermiş tédim kögmen yolu bir ermiş tumış tēyin eşidip bo yolun yorisar yaramaçı tédim yērçi tiledim çölgi az eri bultum* [T1 D6 (23)]

(Orada şöyle düşündüm: - İlk önce Kırgızlara sefer etsek daha iyi olacak” dedim. “Kögmen’in yolu bir tane imiş, (o da) kapanmış” diye işitip “bu yolu kullanmak işe yaramayacak” dedim.)

Verilen satırlarda da görüldüğü gibi *sakin- fiili*, derin bir düşünme eyleminin ve mantıklı görülen nedenlerin sonucunda gerçekleşen durumları yansıtmaktadır. Aynı yargılar T1 D7 satırı için de geçerli olmaktadır:

- [...] az yēr y[olı] anı b[irle] ermiş bir at orukı ermiş anın barmış añar aytıp bir atlıg barmış tēyin ol yolun yorisar unç tédim **sakıntum** kaganıma [T1 D7 (24)] *ötüntüm sü yoritdım...* [T1 K1 (25)]

(“Az ülkesinin yolu Anı (Irmağı) boyunda imiş. Bir at geçecek kadar imiş. O (kılavuz daha önce) geçmiş. Ona şöyle söyleyip, “bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir” dedim. Düşündüm, kağanıma - (durumu) arz ettim. Orduyu harekete geçirdim.)

bilig “bilgi, bilgelik, hikmet; akıl, âlimlik, bilginlik; bilinç” (Wilkens, 2021, s. 173); “bilgi; akıl”

Bu sözcük sadece T1 B6 satırında geçmektedir. Tunyukuk ilgili satırda tanrı tarafından kendisine verilen bilgi ile İltiş Kağan’ı kağan olarak seçtiğini ifade ederek bilgiyi tamamen ilahi bir zeminde göstermiştir. Zekâ ve akıl ile doğrudan bağlantı kurulabilecek olan bilgi ve bilginin kullanımı Tunyukuk’un temel ve ayırıcı özellikleriyle de uyum içindedir.

alp “güç, zor; cesur, yiğitçe, kahramanca; tehlikeli; çok; savaşçı, kahraman, serdar, yiğit; dev; cesaret, yüreklilik, sarsılmazlık; güçlük, karmaşıklık, zahmet, sıkıntı; tehlike” (Wilkens, 2021, s. 33) “kahraman, yiğit; zor, çetin”

BK D35 *Tabgaç* [...] bu yerde kelti. “İğideyin” tiyin sak[ıntım] [...] bodun [...] D36 yazukla [...] bi]rye *Tabgaçda* atı küsi yok boltı. Bu yerde manga kul boltı...

(Çin buraya geldi. “Besleyip doyurayım” diye düşündüm halk - günah güneyde Çin’de adı sanı oldu. Burada bana kul oldu) (Tekin, 2017, s. 39-69).

Verilen son iki satırda da görüldüğü üzere *sakin-* fiilinin belli bir amaç ve stratejiyi kapsayan düşünme eylemine karşılık geldiği söylenebilir.

Sözcük T1 G3, T1 D4, T1 K5, T2 G5 satırlarında söz konusu kağanın askeri anlamdaki en temel sıfatı (kahraman) olarak kullanılmışken T1 G6-G7 ve T2 B3 satırlarında ise daha çok durum bildirme (zor) işleviyle kullanılmıştır.

Bir kimseye *alp* denirken aktarılan anlamlar genellikle *güçlü, cesaretli; savaşlarda düşmanın ve tehlikeli durumların üstesinden gelen; savaş aletlerini veya atı iyi kullanan* gibi anlamların aktarıldığı söylenebilir. Bu sebeple *alp* sözcüğü sadece tek bir niteliği değil birçok niteliği bünyesinde barındırarak tek bir göstergeyle birden çok gösterileni olan ve bunları aktaran bir sözcük kimliğindedir.

Genel anlamda *kahraman* ve *yiğit* anlamlarını kapsayan sözcüğün durum aktaran yüklem olarak kullanılması, anlatılan olay veya durumla ilgili olmasına bağlanabilir.

- [...] *yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz <ermiş> yuyka kalın bolsar topulguluk **alp ermiş** yinçge* [T1 G6 (13)] *yogun bolsar üzgülük **alp ermiş**...* [T1 G7 (14)]

(Yufka iken delinmesi kolay imiş. İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş, ince - yoğun olursa kopması zormuş.)

- [...] *kelmişi **alp tedi**...* [T2 B3 (38)]
(("Buraya) gelmek zordu" dedi(m).)

Verilen satırlarda *alp* sözcüğünün *zor* veya *çetin* anlamlarında kullanılması, aktarılan durumları gerçekleştirmenin ancak, başta güç daha sonra cesaret gerektirmesi; bu niteliklerin de yiğit ve kahraman kimselerde bulunması durumuna bağlanabilir. Bu sayede yapılan eylemlerin *kahramanca* ve *yiğitçe* olduğu aktarılmaktadır.

bilge "âlim, bilge; bilgili kişi; danışman; bakan; bilgelik, hikmet" (Wilkins, 2021, s.170); "bilge"

Bir kimsenin herkesin bildiği bir şeyi bilmesi ile tecrübe zekâsına göre bir şeyleri bilmesi arasında farklar bulunur. Bu farklar, insanların da bilgi bakımından birbirinden ayrılmasını ve sosyal anlamda değer oluşturmasını sağlar. Bilge olma durumuna gelen bir kimsenin de hiç şüphesiz toplumda yerinin ayrı olduğu ve toplum tarafından takdir gördüğü bilinmektedir. Bu durum sadece Tunyukuk metni ve Türk milleti için değil günlük hayatta sivil insanlar arasında ve farklı kültürler arasında da görülmektedir. Bilgeliğin evrensel değer taşıması, *bil-* fiilinin önemini ve kaynağını

daha da önemli hâle getirmektedir. Tunyukuk da bilginin tanrı tarafından verildiğini ifade ederek *bil-* fiiline ve aynı zamanda *bilge* ünvanına da bir kutsallık kazandırmaktadır. Dolayısıyla bu ünvan; bir kimsenin zekâsı, tecrübesi, bilgisi ve hafızasıyla muhakeme ederek ve yerinde karar vererek olayların ve durumların üstesinden gelme kabiliyetlerini yansıtır.

Tunyukuk'un "*bilge* ünvanını kullanmak suretiyle yalnızca askerî bakımdan değil, devlet yönetimi ve idari bakımdan da akıllı bir kimse olduğunu ifade etmek gibi bir amaç içerisinde" (Aydın E. , 2022, s. 71) olduğu düşünülebilir.

ögles- "birlikte danışmak; istişare etmek" (Clauson, 1972, s. 1707); "akıl danışmak, istişare etmek"

- *artuk kırkız küçlüg kagan yagımız boltı ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawışalım têmış ança ögleşmiş öñre türk kagangaru sülelim têmış...* [T1 D3 (20)]

(çok sayıdaki Kırgızlar (ve onların) kağanı Küçlüg Kağan düşmanımız oldu. O üç kağan anlaşıp "Altay (ormanlı) Dağları'nda birleşelim" demiş, bu şekilde anlaşmışlar. "Doğudaki Köktürk kağanına sefer edelim" demişler.)

Bu fiil tek bir satırda geçmektedir. Fiil, metinde istişare etmek, akıl danışmak ve anlaşmak olarak yorumlanabilmektedir. Filinin kök itibarıyla temelde *ö-* "düşünmek" kökü ve "akıl" anlamındaki *ög* sözcüğü üzerine inşa edilmesi, yorum yapılabilecek bir durum olarak değerlendirilebilir. İnsan yaratılışı gereği düşünmek eylemiyle birlikte var olmuştur. Bu düşünme insanların içinde bulunduğu şartlara göre değişkenlik göstererek ilkel düzeyden ileri düzeye doğru giden bir çizgiye sahiptir. İnsanlık tarihinin başlangıcında temel yaşam gereklilikleri üzerine düşünen insan zamanla bunun ilerisine giderek çağdaş anlamda birer araştırma alanına sahip bilim dallarının oluşumuna dek düşünme eylemini ileri düzeye taşır. Sözcüğün ek alarak *ög* biçimini oluşturması, düşünme yetisinin ne olduğunun gereğinin bir yansıması olarak yorumlanabilir. Sözcüğün diğer eklerle işlenmeye devam etmesi de sözcüğe verilen ve sözcüğün sahip olduğu değer bir başka izdüşümüdür. Metinde de düşmanların bir araya gelip düşünmesi, ortaya ileri bir akıl koyması ve bu durumu kendi lehlerine olduğu kanısına vararak anlaşmaları sözcüğün sahip olduğu derin anlam olarak değerlendirilebilir.

bulga- "altüst etmek, şaşırtmak, rahatsız etmek; karıştırmak, çalkalamak, çalkamak"; **bulgan-** " şaşkın olmak, kafası karışık olmak, dengesiz olmak; kederlenmek, üzülmek; heyecanlanmak, telaşa düşmek, ateşlenmek, hiddetlenmek,

kızmak; tozutulmak, yükseltmek, dalgalandırılmak, karıştırılmış olmak; sarsılmak, titremek; pisletilmiş olmak, karışmış olmak, bulandırılmak; bulanmak, her yanı bir şeyle kaplanmak” (Wilkens, 2021, s. 197); **bulganç** “kargaşa, bozukluk” (Clauson, 1972, s. 336); **bulganç** “kargaşa”

- *türk bodunı yeme bulganç ol têmîş oguzı yeme tarkınç ol têmîş...* [T1 D5 (22)]
(Köktürk halkı arasında da kargaşa var” demiş. “Oğuzları da dağılmakta imiş” demiş.)

Söz konusu sözcük, Türgeş kağanının Köktürler arasında kargaşa olduğunu ve bu duruma bağlı olarak da Oğuzların da dağılmakta olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Kargaşa ortamının kağanlar ve topluluklar nezdinde tam olarak ne ifade ettiği bağlam bilgisi ve konuşanın niyetinin kestirilebilmesiyle açıklanabilir. Toplum arasında kargaşanın olması ortada ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel gibi unsurlar arasında çatışmaların olduğunu işaret etmektedir. Metinde de Tunyukuk çeşitli boylardan söz ederek bu boyların çıkarlarına göre farklı topluluklarla ittifak içerisinde olduğunu belirtmektedir. Söz konusu satırda da Köktürklerdeki kargaşanın neticesi olarak Oğuzların dağılmak üzere olması, Türgeş kağanı nezdinde bir fırsat ortamı Köktürk ve Tunyukuk nezdinde ise endişe veren bir durum niteliğindedir. Metinde anlatılan olayların ve durumların da daha çok savaş üzerine olması, satırdaki kargaşanın siyasal nedenli olduğunu açığa çıkarmaktadır.

yêg “daha iyi, en iyi, en yüksek en üstün, daha yüksek; üstün, iyi, mükemmel, fevkalade, nefis, olağanüstü; mükemmellik, avantaj, üstünlük, nefaset; esans, öz, cevher” (Wilkens, 2021, s. 883); “daha iyi; mantıklı”

- *ilk kırkızka sü[lese]r yêg ermiş tédim kögmen yolu bir ermiş tumış tēyin eşidip bo yolun yorisar yaramaçı tédim yêrçi tiledim çölgi az eri bultum* [T1 D6 (23)]
(ilk önce Kırğızlara sefer etsek daha iyi olacak” dedim. “Kögmen’in yolu bir tane imiş, (o da) kapanmış” diye işitip “bu yolu kullanmak işe yaramayacak” dedim. Kılavuz istedim. Bozkır Azlarından bir adam buldum.)
- *yanalım arıg uwutı yêg tēdi ben ança tēr men ben bilge tuñukuk altun yışığ aşıa keltimiz ertiş ügüzüg* [T2 B2 (37)]
(dönelim, temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir” dediler. Bense şöyle derim: “Ben Bilge Tonyukuk, Altay (ormanlı) Dağları’nı aşp geldik, İrtiş Irmağı’nı)

Metinde iki yerde geçen sözcük, genel olarak en az iki durum arasında olan bir denklemde bir durumun diğer durum(lar)a nazaran -söz konusu durumların gereklerine de bağlı olarak- mantık yönünden daha baskın olması durumunda kullanılır. Sözcüğün bu şekilde bir anlama sahip olması, sözcüğün daha çok strateji yapılması gereken durumlarda kullanıldığı yorumunu doğurmaktadır. Nitekim metinde de bu durum doğrulanabilmektedir:

- *ilk kırkızka sü[lese]r yêg ermiş tédim kögmen yolu bir ermiş tumış tēyin eşidip bo yolun yorisar yaramaçı tédim yêrçi tiledim çölgi az eri bultum [T1 D6 (23)]*

(ilk önce Kırgızlara sefer etsek daha iyi olacak” dedim. “Kögmen’in yolu bir tane imiş, (o da) kapanmış” diye işitip “bu yolu kullanmak işe yaramayacak” dedim. Kılavuz istedim. Bozkır Azlarından bir adam buldum.)

Bu satırda Tunyukuk, Türgeş kağanının söylemiş olduğu sözlerin ardından strateji yapması gereği duyarak yapacağı hamleler arasında karar kıldığı hamleyi ifade etmiştir. Bu nedene bağlı olarak yêg sözcüğünün *sonuç* bildiren bir anlam barındırdığı ifade edilebilir.

- *yanalım arıg uwutı yêg tēdi ben ança tēr men... [T2 B2 (37)]*
(dönelim, temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir” dediler. Bense şöyle derim:)

Tunyukuk bu satırda iki durum arasında kalan beylerin vermiş olduğu kararın ne olduğunu aktarır. Durumlar arası sonuç ifade eden sözcük, bu satırda diğer satırdaki kullanımdan farklı bir kurguyla ifade edilmiştir. Atasözünde kullanılan sözcüğün anlamının daha iyi kestirilebilmesi için bir sonraki satır bu noktada bağlamı sağlamaktadır.

- *keçe keltimiz kelmişî alp tēdi tuymadı teŋri umay ıdok yēr suw basa bērti erinç neke tezer biz [T2 B3 (38)]*
(geçerek geldik. (Buraya) gelmek zordu” dedi(m). “(Ama kimse) hissetmedi. Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız?)

Atasözü olduğu tahmin edilen cümlede anlamsal olarak bir durum olumlu (arıg) iken diğer durum olumsuz (uwut) bir anlama sahiptir. Bu nedenle beylerin bu karşıtlık içerisinde kendilerine mantıklı, faydalı ve iyi geleni tercih etmesi sözcüğün anlamıyla tutarlılık göstermektedir. Ancak Tunyukuk cümleinin ve söz konusu satırdan

sonraki satırların devamında beylerle aynı görüşte olmadığını başka bir ifadeyle mantıklı, faydalı ve daha iyi olanın hiçbir şey yapmadan dönmek değil savaşmak olduğunu göstermiştir. Ayrıca satırda geçen ifadenin *daha iyi* anlamındaki *yég* sözcüğünü tam olarak yansıtmadığı söylenebilir. Bir durumun veya şeyin başka bir durumdan veya şeyden daha iyi olması durumu ancak iyi şeması içerisindeki unsurlar arasından tercih edilebilecek bir durum olarak görülmelidir. Aksi takdirde iyi şeması dışında kalan herhangi olumsuz bir şemanın unsurlarının iyi olarak tanımlanması kurulacak denkleme mantıksız kılabilmektedir. Örneğin; forvet pozisyonunda oynayan bir futbolcunun bir maçta bir gol atması iyi iken iki gol atması daha iyidir. Ancak futbolcunun hiç gol atmaması durumuna karşılık bir gol atması, daha iyi olarak nitelendirilemez. Bunun nedeni, futbolcunun hedefinin ancak rakip takıma gol veya goller atmak olmasıdır. Bunu başaramayan futbolcu iyi sayılamayacağı için bir gol atması da hiç gol atmamasından daha iyi sayılamaz. Bu durum anlamsal olarak birbirinden farklı tercihlerin olduğu şemaların *yég* sözcüğünün anlamına etki ettiğini göstermesi bakımından önem taşır.

Metinde kullanıldığı durumlardan ve sözcüğün güncel kullanımlarından hareketle *yég* sözcüğü hakkında, sadece *daha iyi* olanın tercih edildiği bir durumu yansıtmadığı, bağlamına ve durumuna göre *iyi* şemasına dâhil edilebileceği için *mantıklı* ve *faydalı* gibi anlamları da kapsayabileceği; sözcüğün kendi içerisinde nedenlere sahip olduğu ve bu nedenlerden hareketle edilen bir muhakemenin sonucunu ifade edebileceği; ancak bağlama uygun olarak aynı nitelikte olan unsurların olduğu şema içerisinde karşılaştırma ve tercihin yapılabileceği şeklinde çıkarımlar sıralanabilir.

yara- “uygun olmak, münasip olmak, yakışmak, yaramak, faydası olmak; başarılı olmak” (Wilkens, 2021, s. 866); “yaramak; fayda sağlamak”

- *ilk kırkızka sü[lese]r yég ermiş tédim kögmen yolu bir ermiş tumuş téyin eşidip bo yolun yorisar yaramaçı tédim yêrçi tiledim çölgi az eri bultum* [T1 D6 (23)]
(ilk önce Kırğızlara sefer etsek daha iyi olacak” dedim. “Kögmen’in yolu bir tane imiş, (o da) kapanmış” diye işitip “bu yolu kullanmak işe yaramayacak” dedim. Kılavuz istedim. Bozkır Azlarından bir adam buldum.)

Sözcük metinde tek bir satırda kullanılmıştır. Tunyukuk sefer etmek istediği yere gitmek için kullanması gereken yolun kapanması üzerine kullanmış olduğu

*yarama*çi sözcüğü “işe yaramayacak” olarak aktarılmıştır. Bir yolun, aracın, fikrin veya herhangi bir şeyin kişiye veya bir şeye yaraması durumu ancak var olan durumu iyi anlamda etkileyebilmesi veya işe yaramasıyla mümkün olur. Örneğin, kendisine bir kitap verildiğinde o kitabın kendisine yararlı olduğunu söyleyen bir kişi, o kitabın içindekilerinin yapacağı konuşma, yazacağı tez veya fikrini geliştirmesi gibi durumlar için kendisine iyi anlamda katkıda bulunacağını dolaylı da olsa ifade etmiş olur. Sözcüğün iyi anlamdaki bu kullanımı aynı zamanda olumsuz durumlar için de geçerli olabilmektedir. Adam öldürmek isteyen bir kişinin yerden bir taş alıp o taşın işe yarayacağını söylemesi bu durum için örnek olarak verilebilir. Bu niteliklerden yola çıkarak, *yara-* fiilinin temelinde bağlam ve durumla ilgili *nedenlerin* var olduğu ve bu nedenlerin de *fayda sağlamak* veya *iş görmek* anlamında varsayım olarak kabul edildiği şeklinde çıkarım yapılabilir.

bun- “zihinsel olarak dengesiz veya rahatsız olmak; akli dengesi bozuk olmak ya da kendi kontrolünü kaybetmek; delirmek, çıldırmak” (Clauson, 1972, s. 348); **buña-** “sıkılmak; sinirlenmek”; **buñ** “sıkıntı”

- [...] *yugurça ıdıp ıtırbaş aşdımız yuwulu éntimiz on tünke yantakı tug ewirü bardımız yérçi yér yañılıp boguzlantı **buñadıp** kagan yelü kör têmış* [T1 K2 (26)]
(güç bela ilerliyorken İvrbaş’ı aştık, yuvarlanarak indik. Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşmış gittik. Kılavuz yanılınca boğazlandı. Kağan (bu duruma) sıkılıp “acele edin!” demiş.)
- *sarıg altun ürün kümüş kız koduz egri tewe agı **buñsuz** kelürti éltəriş kagan bilgesin üçün* [T2 G4 (48)]
(Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler. İlteriş Kağan bilge olduğu için)
- *bintegi bar erser ne **buñı** bar erteçi ermiş* [T2 D7 (57)]
(benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?)

Metinde *buña-* sözcüğü T1 K2 satırında durum fiili olarak; *buñ* sözcüğü ise T2 G4 satırında zarf olarak ve T2 D7 satırında ise isim olarak geçmektedir.

T1 K2 satırında kağanın işlerin yolunda gitmemesine bağlı olarak canının sıkıldığı ifade edilmiştir. Bir kimsenin canının sıkılması veya sinirlenebilmesi için harici olarak neden gerektirmektedir. Bu sebeple bir kimsenin sıkılması veya “sıkıldım” sözcüğünü kullanması, ifade edilen veya edilmeyen; kestirilebilen veya kestirilmeyen nedenlere işaret eder. Bir kimsenin sıkıldığını ifade etmesi ve hangi

sebeple sıkıldığını söyleyip tam bir ifade kullanabilmesinin yanında sıkıldığını söyleyip sıkılma sebebini söylememesi ortada ifade edilmeyen durumların olduğunu ve bu durumların kestirilebilir veya yorumlanabilir olduğunu gösterir. Kağanın sıkılmasının ve sinirlenmesinin bir nedeni olarak seferin zor şartlar altında geçiyor olması gösterilebilir. Her şeye rağmen ilerleyen ordunun yanlış bir istikamete doğru gitmesi bir kağanın sıkılmasını veya sinirlenmesini de haklı çıkaran bir durum olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda bu yapıların bilişsel eksilti anlayışına uygunluğunu açığa çıkarır. Metinde de Tunyukuk T1 K2 satırında kağanın yaşanan olumsuzlar karşısında sıkıldığı dolaylı olarak sinirlendiği önceki cümlede ifade edildiği için sonraki cümlede bu durumun ifade edilmesine gerek duyulmamıştır. Başka bir ifadeyle *bunğa*- fiili yaşanan durumları bünyesinde barındırmaktadır:

- [...] *yêrçi yêr yañılıp boguzlantı **bunğadıp** kagan yelü kör temiş* [T1 K2 (26)]
(Kılavuz yanılınca boğazlandı. Kağan (bu duruma) sıkılıp “acele edin!” demiş.)
kıyın “ceza, cezalandırma, eziyet, acı, keder, dert, dayak” (Wilkins, 2021, s. 376); “ceza”
- [...] *kıyınığ köñlüñçe ay ben saña ne ayayın tedi...* [T1 K8 (32)]
(“Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim” dedi.)

T1 K8 satırında geçen bu sözcük kağan tarafından Tunyukuk’a düşmanlara karşı yapılması gereken şeyi aktarmak için kullanılmıştır. Kağanın düşmanlara karşı Tunyukuk’a *kıyın* sözcüğünü kullanırken kastetmek istediği şeyin tam olarak ne olduğu metin bağlamından, savaşlarda düşmanlara yapılması gerekenlerden, Türk töresinden ve devletin çıkarına olan şeylerin ne olduğundan yola çıkılarak tahmin edilebilir. Kağanın doğrudan düşmanları öldürün dememesi, diplomatik ve stratejik bir söylem olarak da değerlendirilebilir. Zira savaş durumlarında teslim olan halkın öldürülmesi Türk töresine uymazken kağanlarının öldürülmesi uymaktadır. Bu durumda bir halkın başka bir devletin sözünün altına girmesi bağımsızlıkları bakımından bir ceza olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle metin her ne kadar militarist bir söylem kapsamı altında olsa da bazı sözcüklerin başka anlamlarda kullanılabileceğini ve bunların farklı nedenlerinin olabileceğini söylemek olasıdır. Kiminin cezası ırmağa dökülmesi, kiminin başının vurulması, kiminin mallarının alınması, kiminin kağansız bırakılması gibi durumlar birer ceza olarak görülebilir. Kağan da Tunyukuk’un bilgeliğine güveniyor olmalı ki uygun ceza için kendisine tam

yetki vermektedir. Bunu gösteren en önemli unsur *kıyın* sözcüğünden sonra kullanılan -daha önce yorumlanan- *könlünçe* zarfıdır.

edgüti “iyi, doğru, uygun, iyice, doğru bir biçimde, gereğince” (Wilkens, 2021, s. 100); “iyice; gerektiği gibi”

- *kelti oloruñ teyin têmîş yelme karagu edgüti urgıl basıtma têmîş...* [T1 K10 (34)] (geldi. “Olduğunuz yerde kalın” demiş. Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir.)

Sözcük metinde sadece kağanın Tunyukuk’a söz konusu savaş durumunda yapması gerekenleri söylediği T1 K10 satırında geçmektedir. *İyi, olağanüstü, üstün, güzel* (Wilkens, 2021, s. 100) gibi anlamlara gelen *edgü* sözcüğüyle kurulan *edgüti* zarfının anlam yapısı hem artzamanlı hem de eşzamanlı olarak belirli çizgilerle yorumlanabilmektedir. Söz konusu sözcüğün anlamının *iyi* olması, neyin iyi veya ne yapıldığı takdirde yapılan şeyin iyi olacağı sorularını beraberinde taşımaktadır. Felsefede “İyi Nedir?” sorusu derin şekilde irdelenmekte ve geniş olarak yorumlanmaktadır. Aristoteles Retorik’te “[...] bir insana kendini iyi hissettiren ve kendine yeterli olmasını sağlayan şeyler, kendine yeterlilik ve bu tür durumları meydana getiren, sürdüren ya da izleyen şeylerle karşıtlarını engelleyen ve yok eden şeyler”i (2020, s.28) iyunin tanımı içerisinde verir ve iyi olan şeyleri sıralar.¹⁴Aristoteles, bir şeyin iyi olup olmadığı konusunda tereddüde düşüldüğü durumlarda zıddının kötü ve düşmanlara yarar sağlaması durumunda o şeyin iyi olduğunu, korkaklığın zıddı olan cesaret durumu üzerinden örneklendirir (2020, s. 29).

Bu nedenle *iyi* sözcüğünün çeşitli bağlam ve durumlarda kullanılmasıyla anlamı derinleşebilmektedir. Taylor, bir şeyin iyi veya iyi değil şeklinde yapılacak olan bir yorumun, o şey hakkındaki ansiklopedik bilgiye bağlı olduğunu ifade eder (2018, s. 106). İyi sözcüğünün bir toplumun inanç, kültür ve töre sisteminde değişiklik

¹⁴ “Kendisi için arzu edilen ve kendi kendine yeterli olan, ona ulaşmak uğruna bazı şeyleri arzuladığımız mutluluk. Ruhsal erdem oldukları için adalet, cesaret, özdenetim, yüce gönüllülük, görkem ve benzerleri. Bedensel erdem oldukları ve bazı başka şeyler yaratabildikleri için sağlık, güzellik ve benzerleri. [...] Sahip olmanın erdemi anlamına geldiği ve birçok iyi şey yarattığı için zenginlik. Kendileri için arzulandıkları ve birçok iyi şeyler yarattıkları için dostluk ve dostlar. Hoş oldukları, başka şeyler yarattıkları için ve genellikle insanların onurlandırılmasına yol açtıkları için ün ve onur. İyi şeyler yaratma gücüne sahip oldukları için güzel konuşma ve iş bitirebilme yeteneği. Ayrıca zekâ, güçlü bellek, kolay öğrenebilme, hızlı kavrama ve buna benzer erdemler de iyi şeyler yaratma gücüne sahiptir. Bunlara bütün bilimlerle sanatları, herhangi iyi bir sonuç vermemesi durumunda bile kendisi için arzulanan hayatı, son olarak da herkese yararlı olduğu için adaleti eklemeliyiz” (s. 29); “Birçok insanın arzulayıp peşinden koştuğu şey de iyidir. [...] Düşmanlarımızın ve kötü insanların övdüğü şey iyidir” (s. 30); “Sağduyulu ve ahlaklı erkek ya da kadınların değer verdiği kişiler iyidir. [...] Arzulanan şeyler de iyidir. [...] Sahiplerine uygun olan, soylarına ve yeteneklerine yakışan ve insanların yoksun olduklarını hissettikleri şeyler iyidir” (s. 30).

gösterebileceği söylenebilse de sosyal hayat için insanlar arası bilinen ve geneli için geçerli olan iyi şeyler vardır. Yaşlı bir kimseye yardım etmek, hayvanlara eziyet etmemek, adil olmak birer evrensel iyi eylem olarak görülebilir. Bir de durumdan duruma değişiklik gösteren iyi eylemler söz konusudur. Sınava hazırlanan bir öğrenciye “İyice çalış.” demek: *Derslerini ihmal etme, sınavı hafife alma, notlar tut, tekrar et; sosyal medyada vakit kaybetme, kendini ödüllendirmeyi unutma* gibi yorumları kapsar. Bu yorumların tamamı “Başarıya giden yolda nasıl çalışılması gerekiyorsa çalış ve ne yapılması gerekiyorsa yap; daha iyi çalış, daha iyi yap.” önermesine işaret eder ve bu da toplumsal hafızada yer alan sosyal, kültürel ve bilişsel bilgilere atıfta bulunur.¹⁵ Bu bilgiler de sözcenin kullanıldığı bağlamda varsayım olarak yer alır ve iletişim esnasında kişinin zihninde açığa çıkar. Böylece geniş anlamlar barındıran bu tür sözcükler de eksiltinin bilişsel semantik yapısına uygun olarak değerlendirilir. Sözcüğün kullanıldığı satırı bütünüyle vermek yapılacak yorumların tutarlılığını da artırmaktadır:

- *kelti oloruñ teyin têmîş yelme karagu edgüti urgıl basıtma têmîş böğ<ü> kagan bañaru ança ayıdmış apa tarkangaru içre saw ıdmış bilge tuñukuk añıg ol üz ol* [T1 K10 (34)]
(geldi. “Olduğunuz yerde kalın” demiş. Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir. Baskın yeme” demiş. Böğü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş: “Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir.)

Kağanın Tunyukuk’a *karakolları iyice yerleştir* demesiyle karakol yerleştirilirken yapılması gerekenlerin yapılmasını bununla da kalmayıp sorunsuz, sağlam, yeteri ve uygun olduğu kadar yapılmasını belirtmek için *edgüti* zarfını kullandığı yorumlanabilir. Bu durum ayrıca Aristoteles’in vurguladığı “[...] Aşırıya kaçmayan şey iyidir ve olması gerekenden fazla olan kötüdür.” (2020, s. 30) önermesiyle de tutarlılık gösterir. Böyle bir değerlendirmede sözcüğün farklı bir anlam görünümü ortaya çıkmaktadır. Kağanın Tunyukuk gibi bilge kişilikli birine *iyice* demesinin altında bir tembih veya uyarı yattığı; sözceyi kullanan kişinin karşısındaki kişi hakkında aklında soru işareti veya güvensizlik barındırdığı düşünülebilir. Sözcüğün güncel kullanımıyla örneklendirilmesi de yapılabilir. Bir işverenin yanında

¹⁵ Wilkens de sözcüğün açıklamasında *iyi, doğru, uygun, iyice, doğru bir biçimde ve gereğince* anlamlarını vermesiyle (2021, s. 100) sözcüğün *iyice* anlamı; daha çok, yapılan şey için yapılması gereken şeylerin yapılmasını veya daha iyi yapılmasını yansıttığını söylemek mümkündür.

çalışan personele yeni gelen ürünlerin raflara dizilmesinin gerektirdiği bir bağlamda kurduğu “Ürünleri raflara iyice diz.” cümlesinin derin anlamında çeşitli varsayımlar bulunabilir. Normal şartlar altında raflarda ürünlerin alıcılara daha düzenli görünmesi, satıcı hakkında olumlu görüşlerin olması için rafların ve raflardaki ürünlerin tertipli olması ve bu iş için görevlendirilmiş olan çalışanın da bunun farkında olması gerekmektedir. Böyle bir çerçevede işverenin çalışanına ürünleri doğrudan *iyice* dolaylı olarak *düzenli olarak yerleştir* demesi beklenmemektedir. Ancak çalışanın bunu unutmuş olabileceği, o gün dikkatsiz olduğu, daha önce düzensiz dizdiği veya çalışanın işini başından savdığı gibi ihtimallerin bulunmasından dolayı işverenin zarfı uyarı ve tembih amacıyla kullanabileceği beklenmektedir. Böyle bir denklemde kağanın da Tunyukuk gibi bir kişiye karakolları *iyice* yerleştirmesini belirtmesi kağan ve Tunyukuk arasında birtakım olumsuzlukların başka bir deyişle güvensizliklerin olabileceğini yansıtır. Zira Tunyukuk, bilgisiyle ne yapması gerektiğini bilen ve buna göre hareket eden bir kimse olmasına rağmen her ne kadar hiyerarşik anlamda kendisinden üstte olsa da kağanın kendisine tembih ve uyarılarda bulunması kendisi için küçük düşürücü bir söylem olarak değerlendirilebilecek bir unsurdur. Bu çıkarım Tunyukuk tarafından dolaylı olarak doğrulanmaktadır:

- *kelti oloruñ teyin temiş yelme karagu edgüti urgıl basıtma temiş böğ<ü> kagan bañaru ança ayıdmış apa tarkangaru içre saw ıdmış bilge tuñukuk añıg ol üz ol* [T1 K10 (34)] - *sü yorılım tedeçi unamañ ol sawıg eşidip sü yoritdim...* [T1 K11 (35)]
(geldi. “Olduğunuz yerde kalın” demiş. Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir. Baskın yeme” demiş. Böğü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş: “Bilge Tunyukuk kötüdür, aksidir. Ordu sevk edelim derse onaylamayın.” O sözü işitip ordu sevk ettim...)

Kağanın Tunyukuk hakkında olumsuz görüşlerde bulunması ve Tunyukuk’un kağanın sözünü dinlemeyerek orduyu sevk etmesi ikili arasındaki olumsuzlukların birer izdüşümüdür. Ayrıca hem tarihî metinde hem de güncel örnekte görüleceği üzere, sözcük semantik olarak denklik barındırmakta ve aynı çizgide işlenmektedir.

añıg “kötü, fena; günahkâr; çok, pek çok; kötü bir şey, kötülük; talihsizlik, sıkıntı, fenalık, zarar; günah; günahkârlık” (Wilkens, 2021, s. 88); “kötü”

- [...] *bög<ü> kagan baŋaru ança ayıdmıŝ apa tarkangaru içre saw ıdmıŝ bilge tuñukuk ańıg ol üz ol* [T1 K10 (34)]

(Bögü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş: “Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir.”)

Söz konusu sözcük, iyi sözcüğünün zıddını oluşturmaları bakımından iyi için söylenen yorumları simetrik olarak taşır. Bir şeyin veya kimsenin kötü olması durumdan duruma ve toplumdan topluma değişebilmektedir. Metinde sadece tek bir satırda (T1 K10) geçen sözcük, Tunyukuk hakkında metinde söylenmiş olumsuz iki sıfattan (diğeri, üz “aksi”) biridir. Kağan tarafından Tunyukuk’un niçin kötü olarak değerlendirildiğinin tespit edilmesi için Tunyukuk hakkında daha çok bilgi gerektirmektedir. Ancak bu bilgilerin daha çok Tunyukuk’un bilgelik yönüne dayalı olması, kağanın bu sıfatı kullanmadaki amacının kestirilmesini zorlaştırmaktadır. Tunyukuk’un Bögü Kağan’dan önce de devlet içerisinde bulunması başka bir deyişle başka bir kağana da danışmanlık yapmasının biliniyor olması, geçmişte Tunyukuk etrafında gelişen olumsuz olayların olmuş olabileceğini ve Bögü Kağan’ın o olaylara istinaden *kötü* sıfatını kullanmış olabileceğini mümkün kılmaktadır. Ayrıca Tunyukuk’un kağanın kendisi hakkında söylediği sözleri kısa şekilde tutması ve detay vermemesi, Bögü Kağan’ın Apa Tarkan’a Tunyukuk hakkında daha fazla şey söylediği, Tunyukuk’un bunları kağanı haksız kendisini haklı ve bilge yapısına uygun hareket ettiğini göstermek için metinde kullanmaktan kaçındığı da düşünülebilir. Çünkü iftira atılması durumu dışında bir kimsenin bir kimse hakkında kötü demesi için nedenlerinin olması gerekmektedir. Böyle bir durumda Tunyukuk’un bilinmeyen yönlerinin olduğunu ve bunu metinde gizlemek istediğini sezmek mümkündür. Böyle bir niyetin varlığını kuvvetlendiren en büyük unsur Tunyukuk’un stratejist bir kişilikte olması gösterilebilir.

üz “sağır, duymaz” (Wilkens, 2021, s. 831); “aksi”

- *kelti oloruŋ teyin temiş yelme karagu edgüti urgıl basıtma temiş bög<ü> kagan baŋaru ança ayıdmıŝ apa tarkangaru içre saw ıdmıŝ bilge tuñukuk ańıg ol üz ol* [T1 K10 (34)]

(geldi. “Olduğunuz yerde kalın” demiş. Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir. Baskın yeme” demiş. Bögü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş: “Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir.”)

Tunyukuk hakkında kağanın ifade ettiği bir diğer sıfat da *aksi* anlamına gelen *üz* sözcüğüdür. Tunyukuk'un başına buyruk bir kişilikte olduğunu ve sözünün dinlenmemesi gerektiğini Apa Tarkan'a ileten kağan, Tunyukuk'un bilge yapısıyla çelişen özelliklerinin var olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Tunyukuk'un ordu sevk edilmemesi bilgisi aldıktan sonra orduyu sevk etmesi bu durumun olasılığını artırmaktadır.

Sözcüğün yazımı ve anlamı üzerine ortak bir kanaatin varlığı söz konusu değildir. Bu sözcikle ilgili açıklamalar paylaştan ve yapan Aydın E., sözcüğün *añig* sözcüğüyle birlikte anlamı kuvvetlendirmek için ikileme oluşturmuş olabileceğine dikkat çeker. Sözcüğün *isyan etmek*, *emre uymamak* anlamına gelen *özne-* fiiliyle ilişki içerisinde olsa da sözcüğün anlamları içerisinde verilen *sağır* ile nasıl bir anlam ilişkisi içerisinde olduğunun anlaşılamadığını ifade eder (2020, s. 76). Sözcüğün *sağır* anlamıyla ilişkisi, sağır olan bir kimsenin çevresinde olan biten şeyleri duymadığı için her şeye karşı, bildiği ve gördüğü gibi hareket etmesine bağlanabilir. Ayrıca kültür dünyamızda, bazı olaylar karşısında insanların sağır kesildiğini; söylenen sözleri dinlemediğini ve kişinin bildiği gibi hareket ettiğini ifade etmek gerekir (Örneğin, *sağır duvar* “Gerekli alakayı göstermeyen, ilgisiz, duymazlıktan gelen kimse”). Bu durumlar, *üz* sözcüğünün *sağır* ve *aksi* anlamları arasında metaforik olarak bağlantı kurmasını sağlamaktadır.

arig “temiz, arı, duru, berrak, ışıltılı; kusursuz; kutsal; iffetli; iffet; temiz kadın, temiz kişi, temiz insan” (Wilkens, 2021, s. 59); “temiz”

- *yanalim arig uwutu yæg tedi...* [T2 B2 (37)]
(dönelim, temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir” dediler.

Sözcük metinde tek bir yerde (T2 B2) geçmektedir. Yarış Ovası'nda kendilerine karşı yüz bin kişilik ordunun toplandığını öğrenen beylerin Tunyukuk'a savaşmaktan vazgeçmeleri gerektiğini ifade ederken ve (muhtemelen) bir atasözü içinde kullanılan sözcük, *temiz* anlamını karşılar. Metinde *arig* sözcüğü, somut olan bir temizlikten ziyade soyut olan bir temizlik için kullanılmıştır. Kendisinden sonra gelen ve *utanç* anlamında olan *uwut* sözcüğüyle beraber bir yapı oluşturmuştur. Metinde *arig uwutu yæg* şeklinde geçen yapı, çeşitli anlamlarla beraber yorumlanabilmektedir. Kalıp sözler kısmında değerlendirilecek olan bu yapıda önemli olarak görülmesi gereken şeyin *arig* sözcüğünün belli bir kültür, gelenek veya (belki

de) inanının izlerini taşıyor olmasıdır. Temiz olmak, savaşta temiz olmak; utançta temiz olmak veya çeşitli utançlara karşı temiz olmak gibi durumların tam olarak ne anlam ifade ettiği ancak *temiz* anlamındaki *arığ* kavramının söz konusu toplumun zihninde yer alan tecrübe, bilgi ve görgünün ne şekilde kavramsallaştırıldığıyla ilgili olmaktadır.

kazgan- “kazanmak, biriktirmek, toplamak, (bir şeye) sahip olmak, elinde tutmak; çabalamak, gayret etmek” (Wilkens, 2021, s. 351); “kazanmak, başarmak; emek vermek; elde etmek”

- [...] *êltêriş kagan kazganmasar* [T2 D4 (54)] *udu ben özüm kazganmasar êl yeme bodun yeme yok erteçi erti kazgantokın üçün udu özüm kazgantokum üçün* [T2 D5 (55)] *êl yeme êl boltı bodun yeme bodun boltı...* [T2 D6 (56)]
- (İlteriş Kağan başarmasaydı - (onu) takip ederek ben, kendim başarmasaydım, ülke de halk da yok olacaktı. Başardığı için (onu) takip ederek kendim başardığım için - ülke de ülke oldu, halk da halk oldu...)

Tunyukuk metinde kazanmanın bir milletin ve halkın varlığı için ne kadar önemli olduğunu vurgulayarak bu varlığın devam ettirilmesinde başat rolün kendisinde olduğunu da ayrıca ifade etmektedir:

- [...] *neş yêrteki kaganlıg bodunka* [T2 D6 (56)] *bintegi bar erser ne buñı bar erteçi ermiş*
(Herhangi bir yerdeki kağanı olan halkta - benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacaktı?)

Söz konusu verilen satırlarda kazanmanın ve emek verip kazandırmanın önemini vurgulayan Tunyukuk, başarıya giden yolda emek veren bir kağanı daha anmak ve başarmakla ilgili daha genel yargılarda bulunmak için yazıtın son dört satırını da kazanmak üzerine inşa etmiştir:

- *êltêriş kagan kazganmasar yok erti erser ben özüm bilge tuñukuk kazganmasar ben yok ertim erser* [T2 K1 (59)] *kapgan kagan türük sir bodun yêrinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti* [T2 K2 (60)] *êltêriş kagan bilge tuñukuk kazgantok üçün kapgan kagan türük sir bodun yorıdoki <üçün> bo* [T2 K3 (61)] *türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olurur* [T2 K4 (62)]
(İlteriş Kağan başarmasaydı, o olmasaydı, ben, kendim Bilge Tunyukuk başarmasaydım, ben olmasaydım - Kapgan Kağan, Köktürk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da asla olmayacaktı. - İlteriş Kağan (ve) Bilge Tunyukuk

başardığı için Kapgan Kağan Köktürk Sir halkını ilerlettiği için bu - Türk Bilge Kağan Köktürk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.)

Kazanmanın ve kazanmak için emek verenlerin önemini aktaran Tunyukuk T2 D4 ve T2 D5 satırlarında ülke ve halk arasında büyükten küçüğe doğru bir sıralama yaparken T2 K1 satırında boy, halk ve insan sıralamasını vererek kapsam alanı dar olandan geniş olana doğru bir sıralamayı tercih etmiştir. Bu durum da var olmak için kazanmanın gerektiği yaşamda, ister kendi ülkeleri gibi bölgesel bir durum olsun isterse de tüm insanlığı ilgilendiren evrensel bir durum söz konusu olsun, mutlaka kazanmak ve kazanmak için emek vermek gerektiğini ve bunun bir toplumun, halkın, ülkenin ve tüm insanların ortak gayesi olarak görülmesini ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Yazıtın sonlarına doğru birçok satırda dile getirilen *kazgan*- fiili Tunyukuk'un metni sonuç odaklı tasarladığının bir göstergesi olmuştur. Yazıtta dile getirdiği bütün olaylarda ve durumlarda devamlı olarak çetin bir mücadeleden ve stratejik hamlelerinden söz eden Tunyukuk, yaptığı bütün şeylerin onu ve aynı zamanda kağanı başarıya götürdüğünü göstermek için T2 D4, T2 D5, T2 K1, T2 K3 satırlarında toplam yedi kez bu fiili kullanmıştır. Bu ısrarlı kullanımın arkasındaki düşüncenin emek verip başarmanın bir halk ve devlet için hayati önem taşıması gösterilebilir. Tunyukuk, kendisinden sonra geleceklere de böylece bir mesaj verir. Çabalamanın ve verilen çaba sonunda başarıya ulaşmanın ne kadar önemli olduğunu göstererek edindiği bilgi ve tecrübeyi yazıtı okuyanlara/kendisinden sonra gelenlere yol gösterecek şekilde kullanmıştır, yorumu yapılabilir.

ıdok “kutsal, mukaddes, karizmatik; imparatora ait, pek muhterem; karizmatik kişi, kutsal kişi; merhum kişi; kutsallık” (Wilkins, 2021, s. 286); “kutsal”

Toplum ve doğal olarak bir halkın kültür yapısında var olan ve kabul edilen inanç sistemine bağlı unsurlar vardır. Bir şeyin kutsal sayılabilmesi için o şeyin öneminin toplumca kabul edilmiş olması ve kabul edilme nedenlerinin olması gerekmektedir. Tunyukuk da Köktürklerin inancında yer alan bazı kutsal değerleri metninde işlemiştir:

- [...] *teñri umay ıdok yēr suw basa bērti erinç neke tezer biz* [T2 B3 (38)]
(Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız?)

Satırda verilen yerin ve suyun kutsal olarak verilmesi, hiç şüphesiz toplum hafızasında yer alan bazı bilgilerle ilişkilidir. Bu bilgiler kabul gördüğü ve bilindiği

için iletişimde detay vermeye gerek duyulmamış ve var olan bilgilere doğrudan atıf yapılmıştır, denebilir.

2.1.2. Kategorizasyon

Dünyada var olan ve insanın tecrübe ile edindiği veya farkına vardığı gerçeklikler zihinsel olarak anlamlı kılınarak sınıflandırılır. Karşılaşılan nesnelerin kategorize edilmesinde “Duyu aygıtımız vasıtasıyla nesne anlayışımızda temellenen *algı yönelimi*; nesnelerle motor etkileşimimizin doğasında temellenen *motor aktivite*; nesnelerin fonksiyonlarını kavrayışımızda temellenen *fonksiyonel boyut*; ve belirli bir durumda nesneden yarar sağlayabileceğimiz kullanımlarda temellenen *amaçlı boyut*” gibi çeşitli doğal boyutlar bulunur (Lakoff ve Johnson, 2015, s. 213). Kategorizasyonu insan bilişinin merkezinde olduğunu ifade eden Evans ve Green (2006), varlıkları tanımlamak için kullanılan sözcüklerin birer kategorizasyona dayandığını, kategorizasyonun sağlanması için “bilişsel bağlılıktan” söz edilmesi gerektiğinin yanında oluşturulan kategoriler içinde bazı üyelerin “daha iyi” veya “daha tipik” özellikler gösterebileceğini belirtmiştir (s. 168-169).

Kavramların kategorize edilmesiyle ilgili olarak Eleanor Rosch iki temel prensip ortaya atar. İlki, kategorilerin işleviyle ilgili olarak, kategori sistemlerinin görevinin en az bilişsel çaba ile maksimum bilgi sağlamak olduğu; ikincisi ise bu şekilde sağlanan bilginin yapısıyla ilgili olarak, algılanan dünyanın nedensiz veya öngörülemeyen niteliklerden oluştuğundan ziyade yapılandırılmış bilgilerden oluştuğudur. İlk ilkeyi *bilişsel ekonomi* (cognitive economy) olarak tanımlayan Rosch (1999), insanların oluşturmuş oldukları kategorilerden beklentisini sınırlı olanaklarla çevre hakkında daha çok bilgi vermek olarak açıklar ve kategorizasyonun bir başka amacını uyarılar arasındaki sonsuz farklılıkları davranışsal ve bilişsel olarak kullanılabilir oranlara indirgemek olduğunu belirtir (s. 190). İkinci ilke olan *algılanan dünya yapısı* (perceived world structure) ise dünyanın maddi nesnelerinin birbirine yüksek korelasyonel yapıya sahip olarak algılandığına, algılanan dünya içinde ampirik ve mantıksal gerçeklerin olduğuna ve gerçek nesnelerin nitelikleri olarak algıladığımız şeylerin kombinasyonlarının daima aynı şekilde gerçekleşmediğine yöneliktir. Bu kategorizasyon ilkeleri, hem bir kültürde oluşan kategorilerin soyutlanma düzeyi hem de bir kez oluşturulan kategorilerin iç yapısı için çıkarımlara sahiptir (s. 190-191).

İnsanın en temel bilişsel etkinliklerinden olan ve bazı bireysel varlıkların, özel deneyimlerin gerçek ve potansiyel örneklemelerini de kapsayan ve soyut olarak

tasarlanan bir şeyin örneği kabul edilen kategorizasyon eylemi; öğrenme, planlama, iletişim ve ekonomi gibi bazı işlevlerle ilişkilendirilir (Croft ve Cruse, 2004, s. 74). İnsan zihni nesneleri kategorilendirmesi duygular üzerinde de etkili olmuştur. Zira bir şeyden hoşlanma ya da hoşlanmama durumunun da kişinin bir nesneyi nasıl kategorize ettiğinden ve bu kategorideki nesnelere karşı eğiliminin ne olduğundan kaynaklandığı ifade edilmektedir (Ortony, Clore, ve Collins, 1988, s. 171). Benzer durumlar veya benzer duygular için zihnin şemasında bulunan ve dil aracılığıyla aktarılan bilgiler, genel olarak kavramları nesneye dönük kategorilendirilmektedir.

Kategorilendirme durumunun bilişsel eksilti anlayışına olan katkısı hiç şüphesiz sağlamış olduğu ekonomikliktir. Konu olan şeylerle ilgili akla gelebilecek şeylerin sınırlandırılması ve en az bilişsel çaba ile maksimum bilginin sağlanmak istenmesi bilişsel eksilti anlayışıyla doğrudan ilişkilendirilebilmektedir.

2.1.3. Metafor

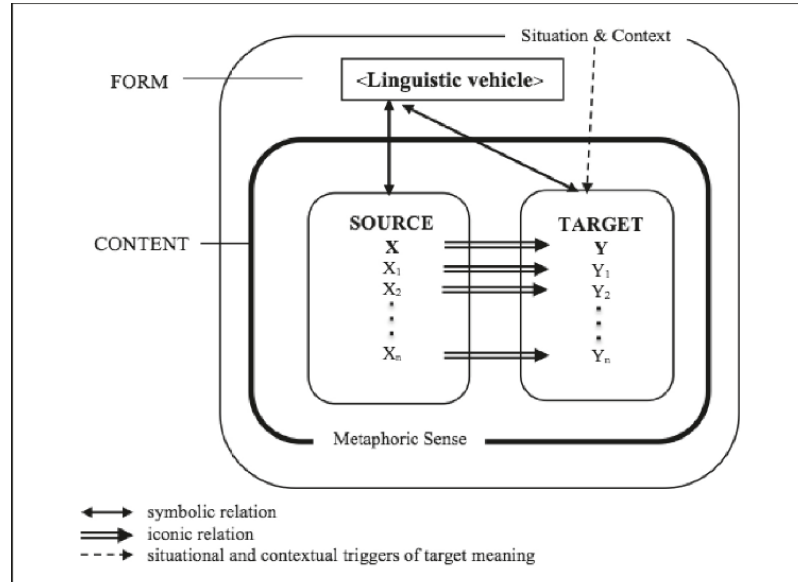
Bilişsel dilbilimde metafor, bir kavramsal alanı farklı bir kavramsal alan bakımından anlamak olarak tanımlanır (Kövecses, 2010, s. 4). Metaforların izah edilmesinde hangi düşünce ve araştırma alanının gerektirdiği de araştırılmaktadır. Bu konuda ilk çalışmaları yapan George Lakoff ve Mark Johnson'un 1979'da yazmış olduğu *We Live By* adlı çalışma metaforlara yaklaşım tarzında radikal değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Lakoff (2008), X şeklindeki cümlelerin neden Y olduğu ve bazılarının neden anlam ifade ederken bazılarının neden başarısız olduğunu metaforların beyin açısından ele alındığında ortaya çıkabileceğini savunmaktadır (s. 17). Jerome Feldman ile kurduğu Nöral Dil Teorisi (Neural Theory of Language) bağlamında metaforları açıklayan Lakoff (2008), vücudumuzun gerçekleştirdiği her eylemin beynimiz tarafından kontrol edildiğini ve dış dünyadan gelen her girdinin yine beynimiz tarafından anlamlandırıldığını; düşüncenin fiziksel olduğunu, düşüncelerin ve düşünceleri meydana getiren kavramların beyin yapıları tarafından hesaplandığını ifade eder (s. 18). İnsan zihninin şemalandırma ve anlamlandırma yapısını ortaya koyan metaforlar birçok zeminde incelenmektedir. Psikolojik, sosyolojik, kültürel, dilsel ve dilbilimsel olarak incelenir. Metaforların birer kavramsallaştırma ürünü sayılması nedeniyle yapılan çalışmalar bilişsel dilbilim ile temellendirilmektedir. Metaforlar ilk başlarda sadece dilsel ürün olarak görülmüşse de daha sonra yapılan çalışmalarla zihinsel faaliyetlerin ürünü olduğu ortaya konmuştur. Metafor mekanizmasının büyük ölçüde bilinçdışı olduğu ve insanın bunun farkında olup

olmamasının metaforik konuşma ve düşünme için önemli olmadığı; metaforların dünyadaki olağan tecrübeleri yansıttığı ifade edilerek (Lakoff ve Johnson, 2015, s. 316) metaforlar hakkında zamanla gelişen düşünceler şöyle sıralanmıştır:

- Metaforlar temelde doğası itibarıyla kavramsaldir; metaforik dil ikincildir.
- Kavram metaforları gündelik tecrübeye temellenir.
- Soyut düşünce bütünüyle olmasa da büyük ölçüde metaforiktir.
- Metaforik düşünce kaçınılmaz, hep mevcut ve çoğunlukla bilinçdışıdır.
- Soyut kavramlar lafzî bir çekirdeğe sahiptir, fakat bu soyut kavramları çekirdek metaforlar, genellikle birkaç çok boyutlu tutarsız metaforlar genişletir.
- Soyut kavramlar metaforlarsız eksiktir. Sözün gelişi büyü, cazibe, delilik, birleşme, büyütme vb. metaforlar olmaksızın aşk, aşk değildir.
- Kavram sistemimiz bütünüyle tutarlı değildir, çünkü kavramlar hakkında akıl yürütmek için kullanılan metaforlar tutarsız olabilir.
- Biz hayatlarımızı metafor aracılığıyla sağlanan çıkarımlar temelinde yaşarız (s. 332).

Metaforlar açıklanırken genellikle iki kavram arası benzerlik veya herhangi bir türden komşuluk ilişkisi dışında, bireysel veya toplumsal kurgulara ve farz etmelere dayalı olarak; bireyin veya toplumun bilgi birikimini, dünya hakkındaki görüşünü kısaca kültürel kimliğini yansıtan yapılar olarak açıklanmaktadır (Karaağaç, 2013, s. 200). Bir kavramı; deneyimi veya çıkarımı başka bir kavram, deneyim veya çıkarım alanı yoluyla anlamlandıran ve aktaran metaforların Kaynak Alan ve Hedef Alan şeklindeki yapısı şöyle gösterilmektedir:

Şekil 3 Metafor

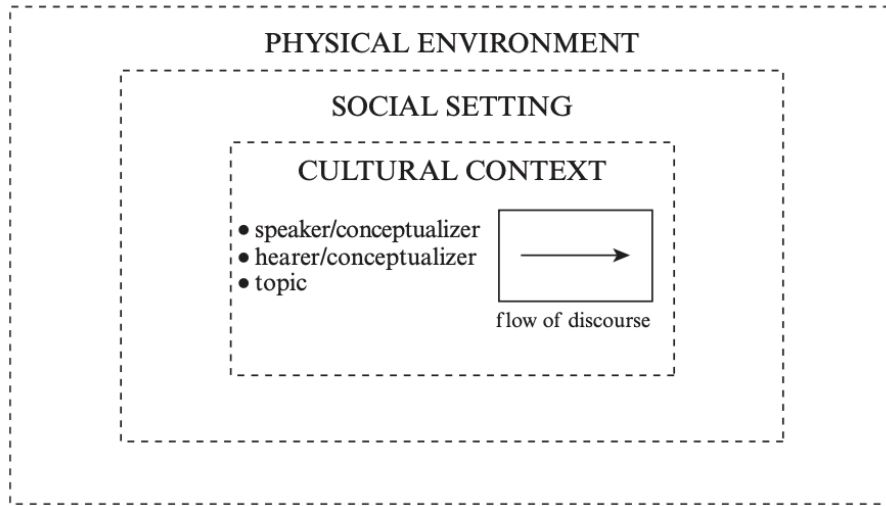

Kaynak: Panther ve Thornburg (2017)

Kavramsal metaforların Kaynak Alan ile Hedef Alan arasındaki ilişkinin temeli, iki alan arasındaki analogik ilişkilere ve deneyimlerin bedensel korelasyonlarına dayandırılır (Kövecses, 2015, s. 3).

Lakoff ve Johnson'ın metafor teorisinin bağlamdan yoksun bilişsel bir teori ile formüle edildiğini ifade eden Kövecses (2015), Genişletilmiş Kavramsal Metafor Teorisi (Extended Conceptual Metaphor Theory/ECMT) ile çeşitli bağlamsal faktörlerin söylemde metafor kullanımını etkilediğine yönelik kanıtlar sunar. Bağlamın sadece metaforların anlaşılmasında etkili olmadığı aynı zamanda üretilmelerinde de önemli işlev gördüğü vurgulanır (Kövecses, 2015, s. 15). Metaforik kavramsallaştırmanın gerçekleştiği yerel ve küresel bağlama dayalı bağlamsal faktörlerin işleyişinin sonucu olarak; kavramsal sistemdeki ve sistemdeki soyut kavramların devamlı olarak şekillenmekte ve dünyanın kavramsallaştırma biçimini etkilemekte olduğu ifade edilir (Kövecses, 2015, s.71). Bu bağlamlar birbiriyle içe içe geçmiş çerçeveler olarak şöyle gösterilir:

Şekil 4 *Bağlamsal Faktörlerin Ortak İşleyişi*

Söylem bağlamı; çevredeki söylemi, söylemin ana unsurları hakkındaki unsurları, aynı konudaki önceki söylemleri ve belirli bir konuyla ilgili baskın söylem biçimlerini içerir. Bu bağlamsal faktör, kavramsallaştırma eylemi sırasında kavramsallaştırıcıların bir söylemin ana ögeleri olan konuşmacı, dinleyici ve konu hakkındaki bilgilerine ne şekilde güvendikleriyle ilgilidir. Bu bağlam aynı zamanda metaforların seçiminde etkili olan şeyin dilsel bağlam olduğu görüşünü barındırır.

Kavramsal-bilişsel bağlam; metaforik kavramsal sistemi, ideolojiyi, geçmiş olaylar hakkındaki bilgiyi ve bir topluluğun ya da bireyin karakteristik ilgi ve kaygılarını içerir. Kavramların uzun süreli bellekte birbiriyle ilişki içinde olmasına bağlı olarak bu kavramların metaforik kavramsal sistemdeki varlıkları ve yoklukları belirli metaforların üretilmesini ve anlaşılmasını sağlayabilir. Bir kimsenin önemli sosyal ve politik konulara ilişkin ideolojik duruşu metafor seçimi üzerinde etkili olabilir.

Bedensel bağlam; bedenin belirli bir durumunun belirli durumlarda metaforik kavramsallaştırmalar üretebilme düşüncesine dayanır. Aynı zamanda insanların bedensel özelliklerinin metaforları kullanmayı etkilediği için hem üretimde hem de metafor tercihi bedenin ek bir bağlam türü olduğu öne sürülür.

Kövecses'e göre, bir Hedef Alan (ve bunun anlamı) göz önüne alındığında, söylemin konusu ve çeşitli türlerdeki metinsel faktörler; konuşmacıyı, zihinsel sözlükte yer edinmiş dilsel ve kavramsal metaforları kullanmaya yöneltir. Bu kullanım *kavramsal-bilişsel bağlamın* parçası olan ve varsayım hâline gelen uzlaşımsal metafor sistemlerine dayanır (2024, s. 37).

Kövecses'in kavramsal yapı için öne sürdüğü bağlamsal faktörler bu çalışmanın bilişsel anlamda yapılan eksiltiye dayanak olarak gösterilebilir. İçinde birbirinden farklı bilgiler bulunduran bu bağlamların Hedef Alan'lar için metaforik olarak Kaynak Alanlar sağladığı düşünülmektedir.¹⁶ Bu bakımdan ifade edilmemiş, var olan ve varsayılmış bilgiler metafordan bağımsız değildir, kullanılan metafor bu bilgileri de beraberinde taşımaktadır, denebilir. Metaforun kaynak alanını oluşturan yapının özelliği ve hedef alanın özelliği arasındaki nedensel bağ zihinsel olarak ve kendiliğinden bir özellik gösterir. İfade edilmesine gerek duyulmadan bu bilgilerin kullanılması, yüzey yapıda yer almaması, derin yapıda tamamlanması ve

¹⁶ Zoltán Kövecses ile eksiltinin metaforla ilişkisi temelinde yapılan özel yazışmada Kövecses, bağlamsal faktörlerin belirli iletişimsel durumlarda hedef alanlar için metaforik olarak kaynak alanlar sağladığını ifade etmiştir (Zoltán Kövecses, (2024, 5 Ağustos). Metaphor and Ellipsis [e-posta]).

duruma/bağlama göre anlam sağlaması bilişsel anlamda yapılan bir etkinliğin sonucu olarak başta zihnin ve semiyotik olarak dilin bu işlemle söylemi estetik yönden etkilediği düşünülebilir. Söz gelimi “İlişkımız yürümüyor.” cümlesinde yer alan AŞK BİR YOLCULUKTUR metaforunun, ilişki-aşk Hedef Alanı ile yürümek-yolculuk etmek Kaynak Alanı arasında var olan nedensel bağın (bağlamsal faktörler/benzerlikler/eşleştirmeler) yüzey yapıda ifade edilmemesi, zihnin ve ifade aracı olarak dilin estetik olarak retorik için gerçekleştirmiş olduğu bir eksilti olduğu kanısı söz konusu olmaktadır. Bu çalışmada, eksiltinin metafor ile bağlantısı bu bağlamda kurulmuştur.

Metaforlarla ilgili ek olarak ifade edilebilecek bir durum da metaforun dolaylı kullanımı üzerinedir. Örtük metafor (implicit metaphor) olarak ele alınan bu metaforların tahmin edilebilir veya çıkarımla geri kazanılabilir yapılarından dolayı metaforik malzemeye işaret eden söylemin derin yapısındaki bağlantılardan kaynaklandığı öne sürülür (Steen, vd., 2010, s. 15). İma edilen metaforların ortaya çıkmasında dilbilgisel ve semantik bağlantılar etkili olur. Bu bağlamda, iki kavram üzerine odaklanılır. Bunlardan biri değiştirim bir diğeri ise eksiltidir. Değiştirim, zamirlerle; eksilti ise dilbilgisel boşluklarla ilişkilendirilir. Değiştirimde daha önce metaforik olarak kullanılan sözcüklere zamirlerle atıfta bulunduğu, kullanılan zaminin örtük metafor unsuru olduğu kabul edilir. Bir diğer durum olan eksiltide ise daha önce bilinen veya söylenen metaforik unsurun ifade edilmemesi ancak bu unsura atıfta bulunması yoluyla örtük metaforun olabileceği ifade edilir (Steen, vd., 2010, s. 39). Her iki duruma örnek olarak şu cümleler verilebilir:

- (i) Başarı için atılan ilk *adım* çok önemlidir. Fakat *bu*, başarının mutlaka elde edileceği anlamına gelmediği bilinmelidir.

Bu örnekte *adım* sözcüğü başarı için yapılan veya yapılması gereken şeyi ifade eden metaforik bir sözcüktür. Bu sözcük sonraki cümlede *bu* zamiriyle değiştirime uğramıştır.

- (ii) Patronumuz bir [...]’dir.

Bu örnekte de cümlede ifade edilmeyen unsur, konuşur ve dinleyici arasında daha önce geçen ve bilinen bir metaforun eksiltilmesini yansıtır. En az iki kişi arasında geçen bir konuşmada eksiltilen unsur patronun imajına göre “tilki, çakal, melek, şeytan...” gibi unsurlarla tamamlanabilir. Bir başka diyalogda kişi muhatabına

“Patronun ne olduğunu biliyorsun zaten.” diyerek yine bir metafora gönderimde bulunabilir. Zihnen tamamlanan parçalar daha önce tanımlanmış metaforların eksiltilmesine veya ima edilmesine örnektir. Bu örneğin haricinde derin yapıda çeşitli benzerlik ve denklik özellikleriyle kavram alanlarına yönelik gönderimler yapılabilir.

Tunyukuk metninde tespit edilen bazı metaforlar¹⁷ aşağıda sıralanmış olup konuyla bağlantılı olarak açıklamaları yapılmıştır:

- *türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrılı **kanlantı** kanın kodup tawgaçka yana içikdi **teyri ança têmış erinç kan bértim*** [T1 B2 (2)]

(Köktürk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin’e yeniden tâbi oldu. (Ebedî) gök şöyle demiş elbette: Han verdim,)

Kanlantı ifadesinin “han sahibi olmak” anlamında kullanılması ve sonraki cümlede bu hanlığın Tanrı tarafından verildiğinin belirtilmesiyle *HANLIK KUTSAL BİR YAPIDIR* kavramsal yapısının varlığına işaret edilir. Kutsallık ifadesinin bu satırda ve sonraki satırlarda semantik görünümünün *güç* olduğu kabul edilebilir. Hanlığın Tanrı tarafından verilen bir şey olması ve ontolojik olarak kutsal değer taşıması, Lakoff ve Johnson tarafından belirtilen KONTROL YAHUT GÜÇ SAHİBİ YUKARIDA; KONTROLE YAHUT GÜCE MARUZ KALAN AŞAĞIDIR (2015, s. 42) şeklindeki yönelim metaforuyla da örtüşmektedir. Bu güce sahip olduğu zaman ile gücü terk edip başka şekilde davranıldığı zaman oluşan durumlar arasındaki sonuçlar farklı kavramlarla sonraki satırlarda da kendini göstermiştir:

- *kanının kodup içikdi içikdök için **teyri öl têmış erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı türk sir bodun yerinte*** [T1 B3 (3)]

(hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için ebedî gök “öl” demiş elbette. Köktürk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Köktürk Sir halkının topraklarında)

İfadesinde Tanrının sahip olduğu ve bağışladığı *gücün* kişilerin veya halkların varlığı ve yokluğu üzerindeki etkisine bağlı olarak DİRİLİK KUTSAL BİR ŞEYDİR metaforu gösterilebilir. Ayrıca satırda geçen *öl-* fiilinin han sahibi olmak/olmamak;

¹⁷ Metaforların kavramsal yapısı ve eksiltiyle olan bağlantıları sadece bu başlık altında işlenmemiştir. Atasözlerinde ve deyimlerde de kavramsal yapıların söz konusu olması ve bu kavramsal yapılarla beraber atasözlerinin yorumlanmasına (Kövecses, 2024) bağlı olarak “Atasözleri” ve “Deyimler” başlıkları altında da Tunyukuk metnindeki metaforların izahı yapılmıştır.

mahvolmak/olmamak ve yok olmak/olmamak arasındaki durumları yansıttığı için metaforik değerdedir.

- *böñ<r>eser? semiz buka toruk buka tēyin bilmez ermiş tēyin ança sakıntım anta kisre **teñri bilig bértök üçün** özüm ök kagan kışdım bilge tuñukuk boyla бага tarkan* [T1 B6 (6)]

(böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm. Ondan sonra (ebedî) gök bilgi verdiği için, kendim kağan yaptım, Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan)

Satırda geçen *teñri bilig bértök üçün* ifadesinde bilginin Tanrı tarafından verilen bir şey olarak kabul edilmesi BİLGİ KUTSAL BİR ŞEYDİR metaforunun varlığını göstermektedir. Söz konusu metindeki bilginin sadece kişiye doğrudan verilen bir şey olmadığı, bu bilginin kaynağının ancak akıl, zekâ veya zihin olabileceği söylenebilir. Bu kaynağı sağlayan şeyin yaratılış gereği Tanrı olması ve o şekilde görülmesi aynı zamanda bilgiyi güçlü kılan bir durumdur. Gücü ve güçlülüğü tartışılmaz olan Tanrının bunu kişilere de vermesi onun bir yansıması olarak kabul edilir. Bu da doğal olarak BİLGİ GÜÇTÜR metaforunu doğurmaktadır. Bu yönüyle yazıttaki güç vurgusu, farklı bir kavram üzerinden ortak bir kaynağa yani Tanrıya dayandırılması yinelenmiştir.

KONTROL YAHUT GÜÇ SAHİBİ YUKARIDA; KONTROLE YAHUT GÜCE MARUZ KALAN AŞAĞIDADIR metaforunun görüldüğü bir başka satır da şöyledir:

- *küreg sawı antag tokuz oguz bodun **üze** kagan olortı tēr...* [T1 G2 (9)]

(Kaçağın sözleri şöyleymiş: “Dokuz Oğuz halkının başına bir kağan geçti” der.)

Satırda kullanılan zarfın Oğuz halkının başına bir liderin geçtiği bilgisi yönündeki semantik değeri, sözü edilen yönelim metaforunun izahı olarak değerlendirilebilmektedir. Aynı durumun askerlerin atlara bindirildiğinin ifade edildiği bir başka satırda dolaylı da olsa olduğu söylenebilir:

- *[...] at **üze** bintüre karıg sökdüm...* [T1 K1 (25)]

((Askeri) ata bindirerek karları söktüm.)

Herhangi bir kimsenin bir ata binmesi, o kimsenin atın üzerinde olduğu durumunun varsayılmasını; o kişinin at sürmesi de atın kontrol altında tutulduğu durumunu varsayar.

- *süsi altı biñ ermiş biz eki biñ ertimiz süñüşdümüz **teñri yarlıkadı yañdımız** ügüzke tüşdi yañdok yolta yeme ölti kök anta ötrö oguz kopın kelti* [T1 G9 (16)]

(Ordusu altı bin kişiymiş, biz iki bin (kişi) idik. Savaşık, (ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık. Irmağa döküldüler. Bozguna uğramış olanlardan yolda da ölenler öldü. Bunun üzerine Oğuzların tamamı (üzerimize) geldi.)

Verilen satırda Oğuzlarla ve sonraki satırlarda diğer düşmanlarla yapılan savaşın kazanıldığı ifade edilir. Söz konusu durumun Tanrının varlığına ve lütfuna bağlanması ZAFER KUTSALDIR metaforunu göstermektedir.

- *[**usı**]/n süñügün açdımız kanı süsi tertilmiş süñüşdümüz sançdımız kanın ölürtümüz kaganka kırkız bodunu içikdi yükünti yantımız kögmen yışığ ewirü keltimiz* [T1 K4 (28)]

(Uykusunu süngülerle açtık. Hanları, orduları toplandı, savaşık, mızrakladık. Hanlarını öldürdük. Kırgız halkı kağana tâbi oldu, boyun eğdi. (Oradan) döndük. Kögmen (ormanlı) Dağları’nı dolanarak geldik.)

Bu satırda geçen [*usı*]/n süñügün açdımız ifadesi bir önceki satırda (T1 K3 (27)) geçen *kırkızığ uka basdımız* (Kırgızları uykuda (iken) baskına uğrattık) ifadesine bağlı olarak aktarılmıştır. Kırgızların uykusunun süngülerle açılması UYKU KAPALI BİR NESNEDİR metaforunu işaret etmektedir. Uyku ve kapalı bir nesne arasında kurulacak bir ilişkide nesne için kapalılık, bilinmezlik, açılabilirlik nitelikleri belirtilebileceği gibi uyku için de aynı denklemde gözlerin kapalı olması, uykuda olan kimsenin hiçbir şeyin farkında olmaması ve gözlerini açabilmesi yani bilinçli olma durumuna gelmesi, *uyku* ve *kapalı nesne* ilişkisini ortaya koyan denklik özellikleri olarak sayılabilir.

- *bo süg elet tedi kıyınıg köñlüñçe ay ben saña ne ayayın tedi kelir erser körü kelir kelmez erser tılıg **sawıg alı** olor tedi altun yışda olortumuz* [T1 K8 (32)]

(“bu orduyu sevk et” dedi. “Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim” dedi. “Gelirse (zaten) görürsün, gelmezlerse casuslardan haber alarak otur” dedi. Altay (ormanlı) Dağları’nda oturduk.)

- *üç küreg kişi kelti sawı bir kaganı sü taşıkdı on ok süsi kalısız taşıkdı tēr yarış yazıda tērilelim tēmiş ol sawıg eşidip kagangaru ol **sawıg ı<d>tum** kant<a> yan sawıg yana* [T1 K9 (33)]

(üç kaçak kişi geldi. (Üçünün de) sözleri aynı. “(Türgeş) kağanı orduyu harekete geçirdi. On Ok ordusu eksiksiz yola çıktı” dediler. “Yarış Ovası’nda toplanalım” demişler. O sözleri işitip kağana, bu bilgiyi ilettim. Handan yanıt)

Verilen satırlarda sözün alınması ve sözün iletilmesi metaforik olarak değerlendirilebilir niteliktedir. Tunyukuk’un kaçaklardan aldığı bilgileri kağanın da bilgisine sunarken doğrudan sözleri gönderdiğini belirtmesi, verilen bilgilerin soyut bir zeminden somut bir zemine taşındığını gösterir ve SÖZ BİR NESNEDİR metaforuna işaret eder. Güncel olarak günlük dilde kullanılan *laf taşımak*, *laf götürmek*, *lafı tartmak*, *laf atmak*; *haber almak* ve *haber göndermek* gibi deyimlerde de aynı düşünce ve somutlama zemininden söz edilebilir. Bir şeyin başka bir yere götürülmesi, taşınması veya gönderilebilmesi için somut olarak var olabilmesi gerekmektedir. Sözcenin kullanıldığı anda ortaya çıkan sesi somut olarak kabul etmek mümkünse de satırda geçen ifadede ve sayılan deyimlerde algılanan şey ses değil sesin anlam değeridir; yani soyut yapısıdır. Bu soyutluk, yapılması ancak somut gerçekliğe bağlı olarak meydana gelebilecek bir fiille birleştirilerek metaforik anlamda kullanılmıştır. Bu satırın son kısmı ve sonraki satırın (T1 K10) hemen başında ifade edilen *kant<a> yan sawıg yana kelti* cümlesinde de görüldüğü gibi *saw* sözcüğü *kel-* fiiliyle birlikte kullanılmıştır. Sözün gönderilebilme ve gelebilme özelliğinin sadece isimlerin değil aynı zamanda uygun fiillerin de metaforik anlamı taşıyabileceğini ve metaforik anlamda kullanılabileceğini göstermektedir. Bu nedenle metinde daha çok *êşit-* fiiliyle kullanılan sözcüğün *ıd-*, *kel-* ve *al-* fiilleriyle mecaz anlamda kullanılması hem sözcüğün hem de bu fiillerin metafor değerlerinin ortaya çıkarılması için önem arz eder.

- *sü yorılım tèdeçi unamañ ol sawıg êşidip sü yorıtdım altun yışıg yolsızın aşdı<ı> ertiş ügüzüg keçıgsızın keçdimiz **tün akıtdımız** bulçuka tañ tegdimiz* [T1 K11 (35)]

(ordu sevk edelim derse onaylamayın.” O sözü işitip ordu sev ettim. Altay (ormanlı) Dağları’nın yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş Irmağı’nın geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece (boyunca) ilerledik. Bulçu’ya tan atarken ulaştık.)

Bu satırda geçen *tün* zaman ifadesinin *akmak* fiiliyle birlikte kullanımı zaman kavramının akıp giden bir şey olarak kabul edildiğini gösterir. Bu da Lakoff ve Johnson’ın açıkladığı ZAMAN HAREKET EDEN BİR NESNEDİR metaforunu yansıtmaktadır (2015, s. 76). *Ak-* fiili, *ilerlemek* olarak yorumlanabilir. Bir şeyin

akması durumunda bulunduğu yerden farklı bir yere doğru ilerlediğini göstermesi, yapılan yorumlamaları doğru gösterir ve bu durumun zaman kavramı için de geçerli olması iki kavram arasındaki denklığı ortaya çıkarır.

- *arkuy karagug ulgartdım ok yanıgma yağig kelürür ertim kaganımın sületdimiz teğri yarlıkazu* [T2 D3 (53)]

(karakol (gözetleme) kuleleri diktirdim. Geri dönen düşmanları getirttim. Kağanımla sefer ettik. (Ebedî) göğün lütfuyla)

- *bo türük bodun ara yaraklıg yağig yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim êltêriş kagan kazanmasar* [T2 D4 (54)]

(bu Köktürk halkı arasına silahlı düşmanı sokmadım. (Kuyruğu) düğümlü atları koşturtmadım. İlteriş Kağan başarmasaydı)

Her iki satır, birbirine bağlı bir durumu gösterdiği için birlikte ele alınmayı gerektirmiştir. Tunyukuk, Köktürk halkı arasına veya Köktürk halkının bulunduğu sınırların içerisine düşmanın sokulmamasını Tanrının lütfuna bağlamaktadır. Bu noktada toplum içerisindeki düzenin ve huzurun Tanrıya dayandırılması, DÜZEN KUTSAL BİR ŞEYDİR metaforuna dayandırılabilir. *Şüphesiz Tanrı ancak düzeni ister ve düzeni sağlar* şeklinde açıklanabilir.

- *bo türük bodun ara yaraklıg yağig yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim êltêriş kagan kazanmasar* [T2 D4 (54)]

(bu Köktürk halkı arasına silahlı düşmanı sokmadım. (Kuyruğu) düğümlü atları koşturtmadım. İlteriş Kağan başarmasaydı)

- *udu ben özüm kazanmasar êl yeme bodun yeme yok erteçi erti kazgantokın için udu özüm kazgantokum için* [T2 D5 (55)]

((onu) takip ederek ben, kendim başarmasaydım, ülke de halk da yok olacaktı. Başardığı için (onu) takip ederek kendim başardığım için)

- *êl yeme êl boltı bodun yeme bodun boltı özüm karı<g> boltum ulug boltum ney yêrteki kaganlıg bodunka* [T2 D6 (56)]

(ülke de ülke oldu, halk da halk oldu. Kendim yaşlandım, kocadım. Herhangi bir yerdeki kağanı olan halkta)

Sıralanan satırlarda Tunyukuk hem kendisinin varlığı hem de İlteriş Kağan'ın varlığıyla kazanılan savaşların sonuçları ve kazanılmaması durumunda olabilecek sonuçlar hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Şayet kendisi ve İlteriş Kağan olmasaydı ülkenin ve halkın olmayacağını, varlıkları sayesinde ilin de halkın da var olduğunu ifade etmesi KAZANMAK/BAŞARMAK VAR OLMAKTIR ontolojik

metaforunu göstermektedir. Kazanmak ve var olmak arasındaki ilişkiyi, kazanmanın temelinde elde etmenin, elinde bulundurmanın veya sahip olmanın yatması; var olmanın temelinde de mutlak anlamda var olmayı sağlayan şeylere sahip olmanın yatması ortaya çıkarmaktadır. Bu durumu sözü edilen durumun tersini düşünerek desteklemek mümkündür. Kaybetmek, sahip olunan bir şeye artık sahip olamamak yani elinde bulunduramamaktır. Kaybedilen şey, daha önce bulunduğu konuma göre yok olma hâlini de kapsar. Başka bir ifadeyle, kaybedilen şey yok olan şeydir. Bu minvalde kazanılan şey de var olan şey anlamına gelir ki halkın ve ülkenin dirliğini de var kılmaktadır. Bu satırlardaki varlık ve yokluk temelindeki metafor T2 K1-K2-K3 ve K4 satırlarında da benzer şekilde ifade edilmiştir:

- ***êltêriş kagan kazganmasar yok erti erser ben özüm bilge tuñukuk kazganmasar ben yok ertim erser*** [T2 K1 (59)]
(İlteriş Kağan başarmasaydı, o olmasaydı, ben, kendim Bilge Tunyukuk başarmasaydım, ben olmasaydım)
- ***kapgan kagan türük sir bodun yèrinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti*** [T2 K2 (60)]
(Kapgan Kağan, Köktürk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da asla olmayacaktı.)
- ***êltêriş kagan bilge tuñukuk kazgantok üçün kapgan kagan türük sir bodun yoridokı*** <üçün> *bo* [T2 K3 (61)]
(İlteriş Kağan (ve) Bilge Tunyukuk başardığı için Kapgan Kağan Köktürk Sir halkını ilerlettiği için bu)
- ***türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olurur*** [T2 K4 (62)]
(Türk Bilge Kağan Köktürk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.)

Sıralanan satırlarda daha önce sözü edilen KAZANMAK/BAŞARMAK VAR OLMAKTIR metaforunu destekleyen ve başlı başına bir metafor olarak kabul edilecek unsur *yori-* fiilidir. Bu fiil, *metaforlaşan fiiller* kısmında açıklanacaktır.

- ***örtçe kızıp kelti süñüşdümüz bizinte eki uçı sınarça artuk erti teñri yarlıkadok üçün üküş tēyin*** [T2 B5 (40)]
(ateş gibi kızmış (bir hâlde) geldiler. Savaşık. (Onların) iki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı. (Ebedî) gök lütfettiği için, (sayıca) çoklar diye)

Söz konusu satırda öfke durumunun varlığı önceki satırda Tunyukuk'un savaşın birinci gününde düşmanları talan ettiğini ifade etmesiyle doğrulanmaktadır.

Öfkelenen düşmanın ateş gibi olması ÖFKE ATEŞTİR¹⁸ metaforunu ortaya koymaktadır. Biyolojik olarak bir insanın sinirlenmesi onun vücut ısının artmasına neden olmaktadır. Bu gerçeklik düşmanların ilk günkü mağlubiyetlerinden duyduğu öfkeyle hareket etmesinden kestirilebilmektedir.

Tunyukuk metninde, metaforlaşan fiiller de bulunur. Temel anlamından sıyrılıp mecaz anlama evrilen bu sözcükler metnin anlamlandırılmasında etkili olur. Bu fiillere örnek olarak şunlar verilebilir:

- **yori-** “yürümek; yaşamak; hareket etmek, ilerlemek; ordu sevk etmek” [T1 G3 (10)], [T1 G4 (11)], [T1 D6 (23)], [T1 D7 (24)], [T1 K1 (25)], [T1 K5 (29)], [T1 K11 (35)]; [T2 K3 (61)]

Söz konusu fiil Tunyukuk metninde temel anlamda kullanıldığı gibi metaforik anlamda da kullanılmıştır. Fiilin *yaşamak* olarak metaforlaşmasının altında birden fazla kavramsal yapıdan söz etmek mümkündür. Öncelikle *yürü-* fiilindeki bedensel bilgi hareket etmeye dayalıdır. Yürüyen bir kimsenin aynı zamanda hareket hâlinde olması, yürümenin yaşamakla ilişkilendirilmesinin temelini oluşturur. Yaşayan bir kimsenin organları da dâhil olmak üzere hareket içinde olduğu da bilinmektedir. *Yürü-* fiilinin metaforik *yaşamak* anlamı, Kövecses’in kavramsal yapıları hiyerarşik şekilde sıralamasıyla beraber gösterilebilir. Genelden özele doğru giden bu düzeni eylem, hareket ve seyahat, yolculuk temelinde Kövecses (2020), EYLEM HAREKETTİR → HAYAT SEYAHATTİR → HAYAT SÜRMEK YOLCULUK ETMEKTİR → X (konu olan şeyin metaforik dilsel ifadesi) şeklinde verir. Bu hiyerarşik sıralamayı, eylemlerin hareket olarak anlaşıldığı, yaşamın bir tür eylem ve seyahatin de bir tür hareket olduğu; seyahatin yaşamın önemli bir yönü olduğunu ve bunun da yolculukla anlaşıldığı olarak açıklar (Kövecses, 2020, s. 72-73).

T1 D6 ve T1 D7 satırlarında temel anlamda kullanılan *yori-* fiilinin diğer satırlarda zihinsel alan düzeyindeki metaforik anlamları şöyle gösterilebilir:

- *azkıña türk* [T1 G2 (9)] *yorıyor ermiş...* [T1 G3 (10)]

Söz konusu cümlede yürümek doğrudan yaşamak anlamında kullanılmıştır. *Yürü-* için aktarılan hiyerarşinin son basamağını BELLİ BİR YERDE HAYAT SÜRMEK YÜRÜMEKTİR metaforu oluşturur.

- *türk sir bodun yèrinte idi yorımazun...* [T1 G4 (11)]

¹⁸ Kövecses, İngilizce ve Macarca dilleri gibi birçok dilde bu metaforun var olduğunu belirtir (2024, s. 34).

Metnin söz konusu satırlarında hareket etmemek anlamında olumsuzluk ekiyle aktarılan fiilin yaşamak üzerine temellendirildiği ifade edilebilir. Cümlelerin devamında Köktürklerin tamamının yok edilmek istenmesinin ifade edilmesi, doğal olarak yaşamlarına son verilmesi anlamına gelir. Spesifik olarak HAREKET ETMEK YÜRÜMEKTİR ve HAYAT HAREKETTİR metaforlarının varlığı söz konusudur.

- *sü yorıtdım...* [T1 K1 (25)]

Tunyukuk metninde ordunun sevk edilme durumu *yorı-* fiiliyle sağlanmıştır. Herhangi bir ordunun bir yere sevk edilme durumunun olması aynı zamanda ortada bir savaşın veya mücadelenin varlığına işaret eder. Bu nedenle *yorı-* fiilinin bu cümlede ve T1 K5, T1 K11 satırlarında SAVAŞMAK/MÜCADELE ETMEK YÜRÜMEKTİR metaforuna dayandığı ifade edilebilir.

- *kapgan kagan türük sir bodun yorıdoki <üçün> ...* [T2 K2 (60)]

Esas alınan metinde *yorı-* bu satırda *ilerlemek* anlamında kullanılmıştır. Bu ilerleme devlet olarak gelişmek anlamını kapsar. Bir devletin gelişmesi de ekonomik, sosyal ve siyasi yönlerden olmaktadır. Bu bakımdan EKONOMİK/SOSYAL/SİYASİ YÖNDEN GELİŞMEK YÜRÜMEKTİR metaforu söz konusu satırdaki kavramsal yapıyı oluşturmaktadır.

- *yükün-* “boyun eğmek; tâbi olmak, itaat etmek.” [T1 K4 (28)]; [T2 B8 (43)], [T2 G2 (46)]

Esas alınan metinde yukarıda sıralanan üç anlamla verilen fiil, Ağca tarafından “[...] “birisinin önünde baş ile ya da bel ile eğilmek” fizikî anlamından, bilhassa Teñrici çevreye ait metinlerde “birisinin egemenliğini tanımak, itaat etmek”, Maniheist-Budist ve İslami Türkçe metinlerde ise “tapınmak, ibadet etmek” anlamları ile aslında Türk dilinin yaygın “itaat” eylemlerinden olduğunu göstermektedir” olarak açıklanır. Ayrıca Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da geçen *yükün-* fiilinin *baş ile eğilmek* bedensel deneyime dayalı kaynak anlamından metaforlaşma sonucu “itaat” hedef anlamına eriştiği ifade edilir (2021, s. 8). Bu metaforlaşma sürecinde etkili olan şeyi, ifadenin anlamından ziyade yapılan hareket (eğilme) hakkında bilimizin olmasına ve bunun uzlaşımsal değerde olmasına dayandırmak mümkündür. Bu görüşü savunan Kövecses ve Szabó (1996), ellerini kaldırmanın *teslim olmak*; ellerinin ve dizlerinin üzerine çökmeyi *tevazuyla birinden iyilik istemek* anlamına gelmesini bu duruma örnek olarak verir (s. 339).

2.1.4. Metonimi

Metafor gibi metonimi de bilişsel süreçler içerisinde değerlendirilen bir olgudur. Metonimi metafordan farklı olarak iki ayrı alan yerine tek bir kavramsal alan içerir. Metonimide tek bir alan içerisinde bulunan iki varlık arasında temsile dayalı kavramsal ilişki söz konusudur. (Kövecses ve Szabó, 1996, s. 338). Metafor ve metonimi farklı türden süreçler olarak değerlendiren Lakoff ve Johnson (2015, s. 68) durumu şöyle açıklar:

Metafor ilkece bir şeyi diğerine göre tasavvur etme tarzıdır ve başlıca fonksiyonu anlamadır. Öte yandan metonimi esas olarak bir referans fonksiyonuna sahiptir; yani bir şeyi diğerinin yerine geçecek şekilde kullanmamıza imkân verir. Fakat metonimi yalnızca bir referans aracı değildir; aynı zamanda anlama fonksiyonu da görür.

Metonimi sadece bir dil içinde kullanılan ve yansıtılan bir kavram değildir. Algı ve kültür dünyamızın yansımaları olarak düşünsel olan ürünlerde ve bağlamlarda kendini gösterir. Bu konuda *yüz* örneğini veren Lakoff ve Johnson, birini tanımak veya görmek istediğimizde yüzünü görmenin yeterli olabileceğini, insanın nasıl biri olduğunu yüzüne bakarak anlaşılabileceğini *bütün yerine parça* metonimisi üzerinden açıklar (2015, s. 69). Kategoriler içerisinde metoniminin çeşitli anlamlarla *ekonomik kodlama* ile yeniden kategorize edildiği ve kavramsallaştırıldığı aşağıdaki örneklerle açıklanır:

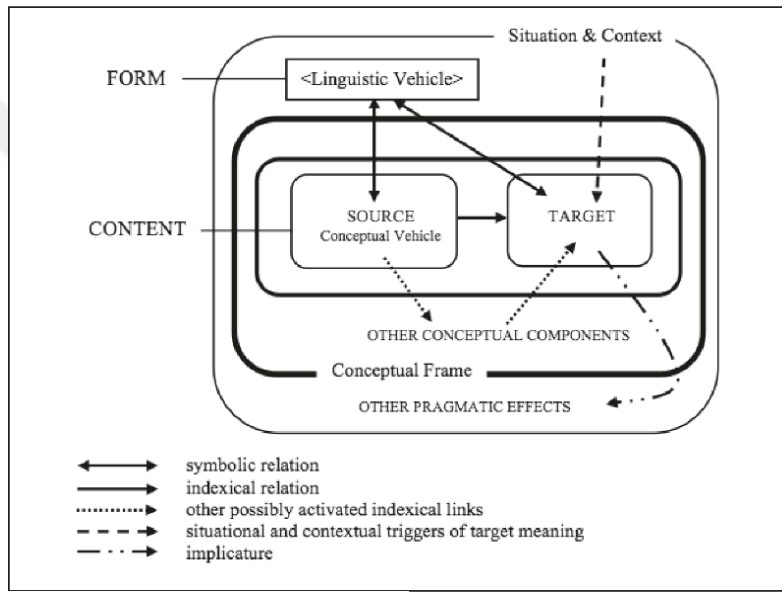
- i. *Hem yaz hem de kış sıcak bir karşılama sunan, trafiğe kapalı bir aile tesisi.*
- ii. *Hem doktorlar hem de vatandaşlar sağlık reformunun sonuçlarından endişe duyuyorlar.*

Birinci cümlede *yaz* ve *kış* kavramları *mevsim* kategorisinin üyeleri olmasına rağmen meteorolojik koşullar, sıcaklık ve bitki örtüsü gibi özelliklerle zıt anlamlı olarak kavramsallaştırılmıştır. Yaz ve kışın yeniden kategorize edilmesi, bir varlığın bir sistem içerisindeki değeri olan ekolojiyi ve mevsim sistemini etkilediğini göstermektedir. Cümlede yaz ve kış mevsiminin özellikleri verilmiş olmasına karşın tesisin ilkbahar ve sonbaharda da açık olduğu anlaşılmaktadır. İkinci cümlede ise doktorlar -vatandaş kümesinin alt kümesi olmasına rağmen- vatandaşlarla karşılaştırılmıştır. Vatandaşlar bu cümlede muhtemel hastalar olarak kavramsallaştırılmakta ve doktorlarla karşılaştırılmaktadır. Her iki cümle, bilişsel süreçlerin metonimik çıkarımları için birer örnek olarak görülür ve metoniminin “Gereğinden fazlasını söyleme.” şeklindeki ekonomi ilkesini yansıtır (Panther ve

Radden, 2011, s. 3). Metoniminin bazı karakteristik özelliklerini de Panther ve Thornburg (2017) şu şekilde sıralar:

- Metonimide iki kavramsal çerçeve arasında ikonik bir ilişkiye sahip olan metaforun aksine bir kavramsal çerçeve içindeki anlam bileşenleri arasında çağrışımsal ve göstergesel olarak dizinsel bir ilişki vardır.
- Metonimi, dile özgü değildir. Görsel sanatlarda ve diğer semiyotik şekillerde de vardır.
- Metonimi, kavramsal bir çerçevede anlamsal bir bileşeni yani kaynak anlamı ifade eden ve hedef anlama ulaşmak için kavramsal bir araç görevi gören dilsel bir aracı kapsar.
- Metonimi işleminin sonucu olarak kaynak anlam, kavramsal olarak hedef anlamla bütünleştirilir.
- Diller, metonimi kapsamında kullandıkları kavramsal ilişkiler yönünden farklılık gösterebilir (s. 280).

Şekil 5 Metonimi

Kaynak: Panther ve Thornburg (2017)

Metonimi kavramsal sistemimizin bir parçası olarak gören Gibbs (1994), insanların bir şeyi bir bütün olarak temsil etmek istediklerinde o şeyin kolayca algılanan ve en iyi şekilde anlaşılmış tarafını seçtiğini belirtir (s. 320). Ayrıca metonimik düşünmede ve metonimik ifadelerin kullanılmasındaki kategorik tercihlerin, bilişsel psikolojideki prototip etki çalışmalarına bağlı olarak; bazı kategorilerdeki üyelerin aynı kategorideki diğer üyelere göre o kategoriye daha iyi temsil ettiği gerçeğine dayanılarak yapıldığını ve bu üyelerin prototip üyeler olarak adlandırıldığını ifade eder (s. 324). Bu nedenle metonimik ifadelerde seçilen sözcükler zihinsel odağın bir yansıması olarak kabul edilir.

Bir şeyin bütünü söylenmeden bir parçasının söylenmesi veya parçalarının yerine bütünün söylenmesi bu çalışmanın eksiltiye yaklaşım tarzıyla uyumluluk göstermektedir. Metonimide genel olarak kabul edilen özellik BÜTÜN YERİNE

PARÇA metonimisi ve diğer metonimi türleri Tunyukuk yazıtında da kendini gösterir. Bunlar şöyle sıralanabilir:

- *bilge tuñukuk ben özüm tawgaç éliñe kılıntım türk bodun tawgaç körür erti* [T1 B1 (1)]

(Bilge Tunyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin’e tâbi idi.)

Görüldüğü üzere, satırın ilk cümlesinde kullanılan *tawgaç éliñe* sözcük grubu bir ülkeyi yansıtmaktadır. Sonraki cümlede ise sadece *tawgaç* olarak kullanılması bir BÜTÜN metonimisi olarak kabul edilebilir:

Türk halkı Çin [ülkesine, yasalarına, hükümdarına...] tâbi idi.

Buna benzer metonimik ifadeler yazıtın birçok satırında da görülmektedir:

- *türk bodun, tawgaçda, tawgaçka* [T1 B2 (2)]
- *türk bodun, türk sir bodun yerinte* [T1 B2 (3)]
- *oguzduntun* [T1 G1 (8)]
- *azkıña türk* [T1 G2 (9)]
- *sini tawgaçıg, kıtañıg, bini oguzug* [T1 G3 (10)]
- *oguz kelti* [T1 G8 (15)]

Bu satırdaki metonimi tıpkı diğer satırlarda geçen topluluk ve ırk adı metonimilerine dahil edilebilir. Bu metonimiye ayrıca ortaya çıkaran ve destekleyen öge ise sonraki satırda (T1 G9) geçen *süsi* ifadesidir. Orduyu Ötüken Dağları’na sevk eden Tunyukuk, İngek Gölcüğü ile Tula Irmağı’nın olduğu yere Oğuzların geldiğini ifade etmektedir. Sonrasında ise Tunyukuk, Oğuzların ordusundan (*süsi*) söz etmiştir. Bu nedenle T1 G8’de kullanılan *oguz* ifadesi hem Oğuz topluluğunu/ülkesini, Oğuzların kağanını ve ordusunu ifade etmektedir. Ancak bu metonimiye tam olarak anlamlandırmak için sadece metonimin geçtiği bölüme bakmak yeterli olamamaktadır. T1 G9’da Oğuzların bozguna uğratıldıktan sonra kalan bütün Oğuzların üzerlerine geldiği bilgisi verilmektedir:

- *süsi altı biñ ermiş biz éki biñ ertimiz süñüşdümüz teñri yarlıkadı yañdımız ügüzke tüşdi yañdok yolta yeme ölti kök anta ötrö oguz kopın kelti* [T1 G9 (16)]

(Ordusu altı bin kişiymiş, biz iki bin (kişi) idik. Savaşttık, (ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık. Irmağa döküldüler. Bozguna uğramış olanlardan yolda da ölenler öldü. Bunun üzerine Oğuzların tamamı (üzerimize) geldi.)

Bu nedenle T1 G8’de geçen *oguz* metonimisinin tüm Oğuzları kapsamadığını sadece savaşmak için gelen Oğuz ordusunu kapsadığını da söylemek mümkündür. Buna benzer metonimler diğer satırlarda da görülür:

- *türgüş kagan* [T1 D4 (21)]
- *oguz* [T1 D5 (22)]
- *kırkızka* [T1 D6 (23)]
- *kırkızda, türğüş* [T1 K5 (29)]
- *tawgaçka, kitañka, oguzka* [T2 G5 (41)]

Tunyukuk yazıtında zaman metonimleri de dikkat çeker. PARÇA-BÜTÜN ilişkisine dayalı olarak aşağıdaki satırlarda *zaman* bakımından metonimilerden söz etmek mümkündür:

- *tër men ol sawıg eşidip **tün** udusıkım kelmedi **küntüz** olorsıkım kelmedi anta ötrü kaganıma ötüntüm ança ötüntüm tawgaç oguz kitan buçegü kawı<ş>sar* [T1 G5 (12)]
(derim. O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöyle dedim: “Çin, Oğuz (ve) Kitan bu üçü bir araya gelirse)
- *türk bodunı yeme bulganç ol têmış oguzı yeme tarkınç ol têmış ol sawın eşidip **tün** yeme udusıkım kelmez erti <kün yeme> olorsıkım kelmez erti an sakıntıma* [T1 D5 (22)]
(Köktürk halkı arasında da kargaşa var” demiş. “Oğuzları da dağılmakta imiş” demiş. O sözü işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz de oturasım gelmedi. Orada şöyle düşündüm:)
- *yugurça ıdıp ıwırbaş aşdımız yuwulu éntimiz **on tünke** yantakı tug ewirü bardımız yérçi yér yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yelü kör têmış* [T1 K2 (26)]
(güç bela ilerliyorken İvrbaş’ı aştık, yuvarlanarak indik. Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşp gittik. Kılavuz yanılınca boğazlandı. Kağan (bu duruma) sıkılıp “acele edin!” demiş.
- *anı suwka b[ardımız] ol suw kudı bardımız aşangalı? Tüşürtümüz atıg ıka bayur ertimiz **kün yeme tün yeme** yelü bardımız kırkızgı uka basdımız* [T1 K3 (27)]

(Anı Irmağı'na vardık. O ırmaktan aşağıya doğru ilerledik. Yemek yemeleri için (askeri) attan indirdik. Atları ağaçlara bağlıyorduk. Gece gündüz demeden hızla ilerleyip ulaştık. Kırgızları uykuda (iken) baskına uğrattık.)

- *kapgan kagan yēti otuz <...>nta <...>dı tūn udımatı* [T2 D1 (51)]
(Kapgan Kağan yirmi yedi <...> gece uyumadan)
- *kūntüz olormatı kızıl kanım tōküti kara terim yūgūrti işig kūçüg bērtim ök uzun yelmeg yeme ı<d>tım ok* [T2 D2 (52)]
(gündüz oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim). Uzaklara öncü birlikleri de gönderdim.)

Verilen satırlarda Tunyukuk *tūn* ve *kūn(tüz)* zaman kavramlarını kullanarak genel anlamda uzun bir süreyi ifade etmek istemiştir. Kullanılan bu kavramların en az bir günden fazla zaman dilimini kapsadığı metin bağlamından anlaşılabilir da tam olarak hafta, ay veya yıl hesabının yapılması ve hangisine denk geldiğinin açıklanması mümkün değildir. Bu nedenle geçen uzun sürenin parçaları olarak *tūn* ve *kūn(tüz)* kavramları tercih edilmiştir. Başka bir ifadeyle, kullanılan zaman kavramlarının karşılığının en az bir günden fazla olduğunun anlaşılması, bir günden fazla zamanın parçaları olarak kabul edilmesi çıkarımını da beraberinde getirir. Kullanılan ögeler *uzun zaman* bütününe parçaları olsa da aynı zamanda tek bir *gün*ün de parçaları olarak kabul edilebilir. Bir gün, zaman olarak genel anlamda gündüz ve gece bütününden oluşur. Fakat gece ve gündüz arasındaki zaman dilimlerinin diğer dillerde olduğu gibi Türk dilinde de farklı şekillerde tanımlandığı bilinmektedir. O hâlde Tunyukuk metninde kullanılan bu kavramların bir gün içerisindeki tüm zaman dilimlerini de kapsadığını söylemek mümkündür.

Zaman kavramları ile oluşan bu metonimi bir insanın yaşadığı veya içinde bulunduğu durumun uzun süre aynı düzen ve aynı şartlar altında devam ettiğini belirtmek için en çok yinelenen veya en temel ögeleri seçmesi nedenine bağlanabilir. Ayrıca Gibbs (1994) de metonimiye konu olan türün anlaşılabilirlik ve algılanabilirlik düzeyinin bütünü ifade etmek için etkili olduğunu ifade eder (s. 320).

Yazıtta Bütün-Parça ilişkisine bağlı olarak kullanılan metonimilerin genellikle ırk veya topluluk adlarında kullanıldığı dikkat çekse de farklı kullanım yerleri de olmuştur:

- *kéyik yéyü tawışgan yéyü olurur ertimiz **bodun bogzı tok erti** yagımız tegre uçuk teg erti biz elbeg? ertimiz ança olurur erkli oguzduntun küreg kelti [T1 G1 (8)]*
(Yaban hayvan yiyerek tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın karnı toktu. Düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik. Bu şekilde yaşıyorken Oğuzlardan kaçak geldi.)

Satırda kullanılan *bodun bogzı* ifadesinde kastedilen şeyin bir insanın boğazı olamayacağı sonraki sözcükten ve cümleden çıkarılabilmektedir. İnsanın anatomik yapısında yeme ihtiyacının giderilmesiyle tok olabilecek olan şeyin *karın* olabileceği bilinmektedir. Ayrıca sonraki cümlede ise sefalet ve zenginlik durumlarından söz edilmesiyle daha genel durumların varlığını ifade etmek için *boguz* sözcüğünün tercih edildiği söylenebilir. Bu sözcüğün tercih edilmesindeki sebep olarak, bir kağanın veya hükümdarın temel görevlerinden bir tanesi de ülkenin refahını sağlaması gösterilebilir. Bunların başında da insanların biyolojik varlığını sürdürmesinde en temel gereksinim olan yeme ve içme gelmektedir. Bunların dışında boğaz, insanın vücudunda hayatın devamlılığını sağlayan önemli bir kısım olarak bilinir. Boğazın sadece yeme içme bölgesi olarak değil aynı zamanda insanın temel yaşamsal eylemlerinden olan nefes alıp verme organlarını da kapsaması boğazın önem derecesini artırmaktadır. Bu durumu savaş meydanlarında özellikle boğazın kesilmesi veya ölümün söz konusu olduğu başka durumlarda da bunun yapılması ifade edilen önemi göstermektedir. Bu bakımdan, metonimi barındırdığı ifade edilen *boguz* sözcüğünün metaforik anlama sahip olduğu açıkça görülmektedir. Bu metonimi, kavramsal bir metaforun kavramsal bir metonimiye dayanması söz konusu olduğu için *metaforik metonimi* (metaphorical metonymy) olarak tanımlamak mümkündür (Kövecses ve Szabó, 1996, s. 338).

Boğazın sayılan önemleri hiç şüphesiz dilde de kendini gösterir. Türk dilinin yazılı ilk eserlerinden itibaren *boğaz* sözcüğü günümüze kadar farklı anlamlarda kullanılarak işlerlik ve çok anlamlılık kazanmıştır. Türkiye Türkçesinde daha çok yeme içme üzerine temellenen *boğaz durmaz*, *boğazı açılmak*, *boğazı işlemek*, *boğazına dizilmek*, *boğazına dikkat etmek*, *boğazından geçmemek* deyimlerinin yanında kavga veya tartışma gibi durumları yansıtmak için kullanılan *boğazına sarılmak*, *boğaz boğaza gelmek* gibi deyimler günümüzde sıklıkla kullanılan ifadelerdir.

Tunyukuk yazıtında geçen bir başka metonimi türü ise İç-Dış metonimisi. Metinde sadece bir yerde geçmektedir:

- *süsi altı biñ ermiş biz éki biñ ertimiz süñüşdümüz teñri yarlıkadı yañdımız ügüzke tüşdi* yañdok yolta yeme ölti kök anta ötrö oguz kopın kelti [T1 G9 (16)]
(Ordusu altı bin kişiymiş, biz iki bin (kişi) idik. Savaşık, (ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık. Irmağa döküldüler. Bozguna uğramış olanlardan yolda da ölenler öldü. Bunun üzerine Oğuzların tamamı (üzerimize) geldi.)

Söz konusu olan ifadede asıl verilmek istenen anlam: Oğuzlardan savaşmaya gelen ordunun yani orduyu oluşturan askerlerin bozguna uğradıktan -yaralandıktan veya öldükten- sonra ırmağın içine düştüğüdür.

Yer ile yapılan bir başka metonimi de T1 K1 satırında geçer:

- *ötüntüm sü yorıtdım atlat tédim ak termel keçe ugur kalıtdım at üze bintüre karıg sökdüm yokaru at yete yadagin ıgaç tutunu agturtum öñreki er* [T1 K1 (25)]
((durumu) arz ettim. Orduyu harekete geçirdim. “Atlara binin” dedim. Ak Termel (Irmağı’nı) geçerek yolu kısalttım. (Askeri) ata bindirerek karları söktüm. Yukarı (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım. Öndeki askerler)

Tunyukuk’un Ak Termel ifadesiyle kastetmek istediği şey ırmaktır:

Ak Termel [Irmağı’nı] geçerek...

Bu metonimi türü günümüz Türkiye Türkçesinde de sıklıkla kullanılmaktadır.

Yazıtta örtük metonimiden de söz etmek mümkündür. Tunyukuk’un hatıraları aktarırken kullanmış olduğu bazı sözcüklerde varsayım yoluyla metonimilere ulaşılabilir:

- *arkuy karagug ulgartdım ok yanıgma yağıg kelürür ertim kaganımın sületdimiz teñri yarlıkazu* [T2 D3 (53)]
(karakol (gözetleme) kuleleri diktirdim. Geri dönen düşmanları getirttim. Kağanımla sefer ettik. (Ebedî) göğün lütfuyla)

Tunyukuk’un kağanıyla beraber sefer ettiğini dile getirmesi kağan, başvezir ve sefer üçgeninde bir ordunun varlığını gerektirir. Bu nedenle *kagan* sözcüğü aynı zamanda orduyu da kapsadığı için metonimik sayılabilir. Bu metonimi de yine BÜTÜN-PARÇA metonimisiyle açıklamak mümkündür. Kağan, başvezir ve askerler bütün olarak bir orduyu oluşturur ve bunlardan herhangi birinin kullanımı parçanın bütün için kullanılması anlamına gelir. Kağanın veya başvezirin tek başına sefer düzenleyemeyeceği gerçeğinden hareketle bu üçgende yer alan unsurların varsayım

metonimi oluşturduğu söylenebilir. Varsayımla bağlantısıyla ilişkilendirilebilecek bir başka metonimi örneği şu satırda geçmektedir:

- *bo türük bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim tügünlüg atıg yüğürtmedim éltériş kagan kazganmasar* [T2 D4 (54)]

(bu Köktürk halkı arasına silahlı düşmanı sokmadım. (Kuyruğu) düğümlü atları koşturtmadım. İltəriş Kağan başarmasıydı)

Bu satırda Tunyukuk, genel olarak halkın arasına düşmanın girmesine izin vermediğini belirtmiştir. Bu durumu genellemek için de devleti devlet yapan unsurların başında gelen *bodun* terimini tercih etmiştir. Halkın arasına düşmanın karışmasına müsaade etmemek, bunun için önlem almak veya gereken her neyse onu yapmış olmak aynı zamanda halkın bağlı olduğu devleti ve devletin başı olan kağanı da kapsadığı düşünülebilir. Bir ülkenin halkı arasına düşmanın girememesi devletin ve ordunun iyi yönetildiğini, güçlü bir yapının olduğunu göstermektedir. Bu noktada Tunyukuk'un *bodun* unsurunu ön plana çıkarması sadece halkı değil sayılan tüm unsurları barındırır. Bu metonimi PARÇA-BÜTÜN metonimisi olarak kabul edilse de aynı zamanda İÇ-DİŞ metonimisini de yansıtmaktadır. Düşmanın halkın arasına karışabilme durumu doğal olarak ülke sınırlarının içini de kapsamaktadır. Başka bir deyişle düşmanın halkın arasına karışması ülkenin içine karışması durumunu da gösterir.

2.2. Eksiltilerin Dolaylı Olarak İlişkilendirme Çerçevesi

Kişi, mekân, zaman ve miktar konu başlıklarının belirlenmesinde etkili olan unsur algıdır. İnsan bilişinin temelini oluşturan algı, dil sistemi içerisinde de önemli bir noktada yer alır. BİLİŞ ALGIDIR metaforunda olduğu gibi, insan algıladığı şeyleri anlamlandırarak biliş havuzuna ekler. Başta insan nezdinde algılanan unsurlar daha sonra bağlı olunan grup veya toplumla beraber ortaklık oluşturur. Zamanla uzlaşma zeminine oturan ve kültürel özellik taşıyan algılama ve anlamlandırma süreci bağlı olunan toplumsal yapının düşünce kimliğini yansıtır duruma gelir. Bu bağlamda değerlendirilebilecek ve bu çalışmanın araştırma konusuna uygunluk gösteren unsurlar kişi, mekân, zaman ve miktar algısı olmuştur. Kişilerin insanlar arasındaki ve toplum içindeki imajı; söylemdeki mekânların ve zamanların algısı ve son olarak da miktar algısının söylemdeki belirginlik durumu ve bunların varsayımı esas alınarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Bu bölümün, son kısmını ise kalıp sözler oluşturur. Kalıp sözler içerisinde seçilen unsurlar *atasözleri* ve *deyimler* olmuştur. Bunun nedenini atasözlerinin ve deyimlerin deneyim temelli olmasına bağlı olarak kavramsal yapılara ve öz bir anlatıma sahip olmaları; toplumun kültürel ve sosyal mirasını barındırmaları olarak açıklamak mümkündür.

2.2.1. Kişi Algısı ve İmajı

İnsanların iletişim esnasında gerekli olan bilgileri vermesi mesajın doğru ve eksiksiz bir şekilde aktarılmasını sağlar. Konuşur genel olarak konuşma anında konunun veya durumun bağlamına göre, konuşulan ve okuyan kimsenin bilgi, tecrübe ve zekâ düzeyine veya okumuşluk düzeyine göre konuşmasını şekillendirir. Bu durumlar bilinçli bir davranış olarak değerlendirilebilir. Fakat bunların dışında kalan hem konuşurun hem de dinleyenin farkında olmadığı bazı bilgilerin bellekte yer alması, çıkarımının kolay olması veya örtük şekilde verilmek istenmesinin sonucu olarak bazı bilgiler derin yapıda kalmaktadır. Derin yapıdaki bilgiler ancak verilen diğer bilgilerden hareketle veya mantıksal bir çıkarım işleminin ardından ortaya çıkarılabilmektedir. Farklı bir açıdan yaklaşılabilecek; iletişim esnasında verilen örtük bilgilerin veya çıkarım işlemi sonucu elde edilen bilgilerin varlığının yazı, ses veya görüntü gibi somut olarak sunulan dilsel ve görsel öğeler kadar var olduğu; çeşitli amaçlarla zaman içerisinde bilinç dışı davranış olarak yer edindiği veya bazı durumlarda bilinçli bir davranışın sonucu olarak tercih edildiği söylenebilir. Söz konusu amaçlar içerisinde bu çalışmaya konu olan unsur ise *estetik* olmaktadır. Her durum ve her şartta bilinen, bilinmesi kolay olan ve çıkarımı için fazla emek harcanmadan başka bir ifadeyle *bilişsel çaba* noktasında *ekonomiklik* gösteren bazı bilgiler söylenmemekte fakat yine de var olmaktadır.

Bir kimsenin bir şeyi yapması, bir şey meydana getirmesi, konuşması, nefes alıp vermesi; kısacası kendi ontolojik gerçekliğinin kanıtı olabilecek bir hareket içinde olması *yer* ve *zaman* bilgisini gerektirmektedir. Bu da yaşayan bir insanın zamansız ve mekânsız hiçbir eylemi gerçekleştirmesinin mümkün olamayacağını gösterir. Bu durum diğer canlılar için de geçerli olsa da burada ifade edilmek istenen şey bilinçli ve bilinç dışı iletişim, iletişimin derinlikleri; öz bir şekilde ifade etmek gerekirse *insandır*. Bu nedenle iletişimin asıl öznesi insan olduğu; zaman ve mekânın varlığının ancak insanın varlığının yanında anlam ifade ettiği için bu bölümde değerlendirilen ilk

unsur *kişi* olmuştur. Kişi bilgisi bu çalışmanın konusuna ve yöntemine göre değerlendirilmiştir.

Algılama ve algılanma durumuna göre değişen unsurların başında imaj gelmektedir. İnsanın kendisinin veya başkalarının zihninde oluşan, bilgilenme ve yargılanma gibi etkileşimlerle biçimlenen bir imge olarak tanımlanan (Çakır Ö. , 2005, s. 19) imaj, bu yönleri itibarıyla bilgi taşıyan ve aktaran bir yapı gösterir. Zihinsel faaliyetler sonucu oluşan imaj durumu, her ne kadar görsellik üzerine temellendirilse de dilsel/sözel unsurların da imaj oluşumunda etkili olması, metinlerin de bu bağlamda incelenmesini mümkün kılar. Ayrıca elde edilen bilgilerle oluşan imajın zihinde canlanması ve şema oluşturmaları, dilsel/sözel unsurların görsellikle olan soyut bağına da ortaya koyar. Bu bağlamda, Tunyukuk metninde de kullanılan ifadelerle göre konu olan kişilerin/olguların imaj çıkarımı yapılmış ve elde edilen bilgilerle semantik şemalar oluşturulmuştur.

2.2.1.1. bilge tuñukuk

Tunyukuk metninde kişi bilgisi genel olarak açık olmakla birlikte bazı durumlarda örtük olarak verilmiştir. Tunyukuk metne *bilge tuñukuk ben* ifadesiyle başlaması yazıtta konuşan ve yazıtta konu olan kimsenin kendisinin olduğunu aktarması işlevindedir. Bu durum sadece yazıtta konuşan kimseyi değil aynı zamanda konuşan kimsenin ne anlam ifade ettiğini ve tam olarak kim olduğunu göstermek için de kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Bunun nedenini Tunyukuk'un yazıtta kendini övmesi, ne kadar kudretli ve bilge olduğunu söylemesi olarak göstermek mümkündür. Üstün özellikleri taşıyan ve devletin varlığı için önem arz eden böyle bir karakterin kendi ismini ve varlığını ön plana çıkarması kabullenebilir ve doğal olarak karşılanabilir. Bu tercihin dilsel ve semantik boyutu ise farklı olarak yorumlanabilecek değerdedir.

Tunyukuk'un gerek kendi ağzından gerek kaynaklarda hakkında verilen bilgilerden yola çıkarak Köktürk devleti, halkı ve bunların varlığı için önemli noktada yer aldığı görülmektedir. Nasıl bir zekâyâ, idareciliğe ve komutanlığa sahip olduğu sürekli olarak kendisi tarafından dile getirilmesi bu nitelikleri hatırlatmanın ve göstermenin bir gereği gibi düşünülebilir. Tunyukuk'un kendini buna layık görmesi, birilerine birçok defa hatırlatması bu nedene bağlanabilir. Kısaca söylemek gerekirse Tunyukuk'un kendi ismini sürekli olarak zikretmesi kendisiyle bütünleşen bütün niteliklerin bir hatırlatması olarak düşünülebilir. Tunyukuk'un söylemleri bağlamında

ortaya konmak istenen imajı da bu noktada iki yönlü olmaktadır. İlk olarak Tunyukuk bizzat kendisi hakkında bilgiler vererek *öz imajını* oluştururken öte yandan kullanmış olduğu ifadelerden yola çıkarak *algılanan imajı* hakkında çıkarımların yapılmasını mümkün kılar. Bu durumun bu çalışmayla bağlantılı tarafı ise tek bir ismin birçok şeyi ifade etmesi, çağrıştırmaları ve göstermesidir. Bilge Tunyukuk isminin altında imajın ve birçok bilginin olması; var olan iletinin cümlelerin yüzey yapısından ziyade derin yapısında olması ve bunun açıklanabilir olması bütünüyle bilişsel eksiltiyle örtüşmektedir. Bu kanaati sağlayan şey tek bir birim değil; tekrarlanan bir birimin ve bağlamsal bilgilerin cümleye ve metne kattığı anlamdır. Tunyukuk metinde sürekli kendi ismini zikretmiş ve sözü edilen kanıyı doğrulamıştır. Tunyukuk isminin geçtiği satırları ve isminin hangi işlevde kullanıldığını göstermek mümkündür:

- ***bilge tuñukuk*** ben özüm tawgaç eliçe kılıntım türk bodun tawgaç körür erti [T1 B1 (1)]
(Bilge Tunyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin’e tâbi idi.)

Bu satırda konuşan kişinin kim olduğuna yönelik bir bilgi vardır. Ayrıca kendisini *bilge* olarak takdim etmesi, sahip olduğu nitelikler ve nasıl tanındığına yönelik ön bilgiler aktarır. Türk kültüründe ünvanların kullanımı ve bu ünvanların kapsamı hakkında yapılan bir çalışmada *bilge* ünvanıyla ilgili olarak “*Bilge*, eski Türk devletlerinde “bozkır hayat şartlarını sürdürmeyi, Türk yaşayışına uygun bölgeleri el altında tutmayı, ülkede idari birliği korumayı, askeri gücü zinde tutmayı, *törenin* sürekli geçerliliğini sağlamayı, Türk kültürünü yozlaştırabilecek dış etkilere karşı hassas davranmak siyaseti”ni tam olarak başarmış kağanı niteler” şeklindeki açıklamalar (Kafesoğlu, 2010, s. 269; Akt. Şirin User, 2006, s. 221) *bilge* kavramını daha anlaşılır kılar. Bilge olan bir kişinin hangi özellikleri barındırdığı, toplumdaki ve devlet idaresindeki yerinin ne olduğu hakkındaki bilgiler toplum bilincinde yer alan kültürel bilgilerdir. Bu nedenle kullanılan ünvanların karşılığının tam olarak ne olduğu zihinlerde yer edindiği için metin içinde veya daha genel şekilde ifade etmek gerekirse iletişim esnasında açıklanma gereği duyulmaz. Bu şekilde yapılan bir tasarruf da *bilişsel eksilti* oluşturmaktadır.

- *uduzugma ulugı şad erti aygıl tedi ayıgması ben ertim **bilge tuñukuk** kağan mu kışayın tédim sakıntım toruk bukalı semiz bukalı ırakda* [T1 B5 (5)]

(sevk edenlerin lideri şad (unvanlı) idi. Söyle dedi, danışmanı bendim, Bilge Tunyukuk, kağan mı yapayım dedim, (şöyle) düşündüm: Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta)

Bu satırda ismin kullanımının *şad* ünvanlı kimsenin söz hakkı verdiği kişinin yani danışmanın kim olduğunun yanı sıra yine kendisinin sahip olduğu karar verme yetkisine ve ne kadar sözü geçer biri olduğunun gösterilmesine aracılık ettiği söylenebilir. *Aygıl* dedikten, kendisini danışmanı olarak tanıttıktan sonra yani *ben ertim* yapısında *ben* zamirini kullandıktan sonra klasik söylemin ve doğal olarak klasik eksilti anlayışının aksine tam ismini kullanma gereğinde bulunması, verilmek istenen başka bir duygunun ve anlamın varlığını göstermektedir. Yazıtta konuşan kişinin daha önce verilmesi, cümle yapısında zamirlerin olması bu durumu destekleyen başka unsurlardır. Ayrıca sonraki ifadelerde *bilge* ünvanına ve sözü edilen durumun bağlamına uygun sözcükler ve cümleler kurulmuştur. Tunyukuk bilge olmanın, danışman olmanın ve karar verecek kudrette olmanın gereği olarak *sakıntım* fiilini ve ardından bir atasözü kullanması ifade edilen durumların bağlamına tutarlılık kazandırmaktadır.

- *böŋ<r>eser? semiz buka toruk buka tēyin bilmez ermiş tēyin ança sakıntım anta kisre teŋri bilig bērtök üçün özüm ök kagan kışdım bilge tuñukuk boyla бага таркан* [T1 B6 (6)]

(böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm. Ondan sonra (ebedî) gök bilgi verdiği için, kendim kağan yaptım, Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan)

Bu satırda Tunyukuk önceki ve sonraki satırların aksine sahip olduğu bütün ünvanları bir bir ve ardı ardına sıralamıştır. Tunyukuk kendisine söz hakkı verilip kağan tayin etmesi istendikten, düşünüp atasözü ile durumu gerekçelendirdikten ve *ebedî güçten* bilgi aldıktan -aklını kullandıktan- sonra kağanı tayin etmesi ve ardından birden çok unvan kullanması Tunyukuk'un güçlü kişiliğinin göstergeleridir. Söz hakkı verilmesi, düşünmesi, anlamlandırılması güç atasözü kullanması, tanrıdan güç alması ve kağanı ilan etmesi hiç şüphesiz Tunyukuk'u yücelten özellikler olarak kabul edilebilecek niteliklerdir. Bundan dolayıdır ki Tunyukuk bu durumun kendisine verdiği manevi coşku ile *ulvî kişiliğini* kullandığı ünvanlarla göstermiştir.

- *kaganım **ben özüm bilge tuñukuk** ötüntök ötünçümün eşidü berti köñlünçe uduz tedi kök öñüg yoguru ötügen yışgaru uduztum ingek kölekin tuglada oguz kelti* [T1 G8 (15)]

(kağanım (lütfedip), benim, Bilge Tunyukuk’un arz ettiklerini işitiverdi (dikkate aldı), “(orduyu) bildiğin gibi sevk et” dedi. Kök Öng (Ongi) Irmağı’nı (bata çıka) aşp (orduyu) Ötüken (ormanlı) Dağları’na doğru sevk ettim. İngек Gölcüğü ile Tula Irmağı (tarafından) Oğuzlar geldi.)

Bu satırda Bilge Tunyukuk ismi daha önce ifade edilen işlevlerde kullanılmıştır. Bu satırdan önceki satırlarda (T1 G5, G6, G7) Tunyukuk kaçığın kendilerine verdiği bilgilerden sonra durumu kağana detaylı; bilgece yani atasözleriyle ve planlı bir şekilde arz ettikten sonra kağanın kendisinin arz ettiklerini dikkate aldığını ifade etmiştir. Bu durum da Tunyukuk’un bir şeyi söylemeden veya yapmadan önce durumu mantıkla, akılla ve düşünerek yani bilgece ifa ettiğini göstermektedir. Bu satırda da Tunyukuk ismini zikretmeden önce detaylı ve yoğun bir anlatımla durumu aktarmış ve bunun kendisinin *aklı/zekâsı* ile oluşturulmuş olduğunu ismini belirterek tekrar göstermekten kaçınmamıştır.

- *türk kaganıg türk bodunug ötügen yerke **ben özüm bilge tuñukuk** <kelürtüm> ötügen yerig konmuş tēyin eşidip beryeki bodun kurıyaki yıryaki öñreki bodun kelti* [T1 G10 (17)]

(Köktürk kağanını, Köktürk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, Bilge Tunyukuk, getirdim. Ötüken topraklarına yerleştirmizi duyan güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldi.)

Tunyukuk isminin bu satırdaki kullanımı T1 G8 satırındaki kullanım ile benzerlik göstermektedir. Tunyukuk, satırda *fetheden* kişilik yapısına vurgu yapmıştır.

- *katun yok bolmuş erti anı yoglatayın tedi sü barıñ tedi altun yışda oloruñ tedi sü başı inel kagan tarduş şad barzun tedi **bilge tuñukuka bana** aydı* [T1 K7 (31)]

(hatun ölmüş idi, onun cenaze törenini yaptırayım” dedi. “Orduyu sevk edin” dedi. “Altay (ormanlı) Dağları’nda oturun” dedi. “Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin” dedi. Bilge Tunyukuk’a (yani) bana söyledi.)

Bu satırdaki Tunyukuk isminin kullanımı daha önce zikredilen vurgu işlevine uygundur. Fakat bu satırda dikkat edilmesi gereken unsur *ben* zamirinin önceki ve sonraki satırlardaki kullanımlarının aksine isimden sonra kullanılmış olmasıdır. Zamir kullanılmasa dahi önceki satırlarda yazıtta konuşan kişinin kim olduğu bilindiği için

kağanın emirlerinin *bilge tuñukuka* söylendiği çıkarım ile mümkün olmaktadır. Fakat cümlelerin “Tunyukuk’a aydı.” şeklinde kurulması hâlinde yazıttaki olayların başka bir kişi tarafından anlatıldığının önüne geçilmesi için *baña* zamirinin kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Ayrıca kağanın sözlerinin arada başka biri olmaksızın bizzat kendisine yapıldığı bilgisini de aktarmaktadır. Bu bilgi sonraki satırlarda geçen olaylarla bağlanabilir. Kağanın neler yapması gerektiğini bizzat kendisine söylediğini aktarmak isteyen Tunyukuk, kağanın daha sonraki söyledikleri için bir delil olarak sunmak istemiş olabileceği düşünülebilir. Tunyukuk, kağanın T1 K10 satırında geçen (...) *bilge tuñukuk ańıg ol üz ol* ifadesi ve T1 K11 satırında geçen *sü yorılım tèdeçi unamañ* (...) sözlerine karşılık olarak kendisine söylediği sözlerin aksine davrandığı için kendi söylediği sözlerinin haklılık ve doğruluk değerlerini ortaya koymak istemektedir. Tunyukuk’un neden bir haklılık durumuna geçtiğini anlamak ise ancak varsayımlarla mümkündür. Bunu da yine metinde geçen ifadelerden anlamak veya anlamlandırabilmek mümkündür. Tunyukuk, kağanın bizzat kendisine söylediği *sü barıñ tedi* (T1 K7) ve *bo süg elet tedi* (T1 K8) sözlerine karşılık daha sonraki satırlarda geçen *oloruñ teyin temiş* (T1 K10) ve *sü yorılım tèdeçi unamañ* (T1 K11) ifadelerini vermesine karşın T1 K11 satırında kağanın söylediğinin aksine hareket ettiğini *ol sawıg eşidip sü yoritdım* cümlesiyle beyan etmiştir. Bu durumda Tunyukuk’un haberi getiren kişilere güvenmediği ve Tunyukuk’un kağanın söylediklerini dikkate almadan yani kağana rağmen hareket ettiği yorumları yapılabilir. Çünkü kendisine “Orduyu sevk et!” şeklinde talimat veren kağanın neden daha sonra ordunun sevk edilmesini istemediğini ve kendisi hakkında olumsuz konuşabileceğini tahmin edemediğini veya kağanın kendisi hakkındaki gerçek görüşlerini öğrendikten sonra her şeyi göze alarak hareket ettiğini ifade etmek mümkündür¹⁹. Her iki durumda da Tunyukuk’un kağanın söylediğinin aksine hareket etmesiyle aralarına soğukluk girmiş ve Tunyukuk’un uzaklaştırılmış olabileceği ihtimali doğmaktadır. Sonraki satırlarda anlattığı seferlerde kağandan söz etmemesi aralarındaki iletişimin kesildiğini gösteren bir başka noktadır. Tunyukuk’un kağanların söylediği veya emrettiği durumlar karşısında farklı şekilde düşündüğü ve bunu dile getirmekte çekinmediğine yönelik bir kanıt da şöyledir:

[...] 723 yılında Türk tarihinin bilge veziri Tunyukuk, devlet meclisinde Bilge Kağan’ın etrafı surlarla çevrili şehirler inşa etmek fikrine şiddetle karşı çıkmış,

¹⁹ Aydın (2022), bu durumla ilgili olarak “Tonyukuk, [...] Kapgan Kağan’ın kendisi için Apa Tarkan makamında bulunan kimse aracılığıyla gizli bir haber ilettiğini belirtir. Anlaşılan o ki Tonyukuk, Apa Tarkan’a gönderilen gizli talimattan epeyce rahatsız olmuştur. [...] Kapgan Kağan’ın bu talimatının Tonyukuk’u öfkелendirdiğini anlamaktayız (s. 126).

Türklerin bekasının ancak, bozkır savaşları yapmakla mümkün olacağını vurgulamıştı. Tunyukuk'a göre Türklerin sayısı azdı. Düşman sayıca kuvvetli bir şekilde geldiğinde kaçıp kurtularak, dağların vadileri arasında saklanabilirlerdi. Zaten kuvvetlilerse kolayca savaşır, problem olmazdı (Akt: Özkaya, 2019, s. 151).

Tunyukuk'un zikredilen satırlarda haklılık arayışına girmesinin sebebi olarak ifade edilen durumlar metin bağlamından hareketle kabul edilebilir niteliktedir. Sarf ettiği sözlerle haklılığını ortaya koymak isteyen Tunyukuk'un savaş durumundaki bu tutumu Sun Tzu'nin *Savaş Sanatı*'nda geçen bilgilerle ilişkilendirilebilir. Kitabın sunuş kısmında Sun Tzu ile ilgili olarak anlatılan bir hikâyede Sun Tzu'nin “[...] Hizmetkârınız sizin tarafınızdan komutan atanmıştır, savaşta iken komutan, hükümdardan gelen bazı emirleri uygulamaz.” (2014, s. xii) sözü ile asıl eserde geçen “[...] yerine getirilmeyecek hükümdar emirleri vardır.” (2014, s. 23) ve çok önemli olarak görülebilecek “[...] savaşta zafer kazanmanın yolu, hükümdar savaşmama emri verse de [arkasından] zafer gelecekse savaşmak; savaş yolu zafer getirmeyecekse hükümdar savaş emri verse bile savaşmamaktır.” (2014. s. 31) şeklindeki sözleri Tunyukuk'un elde etmiş zaferler göz önünde bulundurulduğunda savaş durumuna göre hareket ettiği ve ifade etmek istediği durumda haklı olabileceği savunulabilir. O vakit Tunyukuk'un söylediği sözler ve sergilediği davranışlardan yola çıkarak isminin ayrıca *haklı, doğru, ispatlayıcı, güçlü lider, komutan ve söz sahibi* gibi özellikleri barındırdığı söylenebilir.

- *kelti oloruŋ teyin temiş yelme karagu edgüti urgıl basıtma temiş böğ<ü> kagan baŋaru ança ayıdmış apa tarkangaru içre saw ıdmış **bilge tuñukuk** añıg ol üz ol* [T1 K10 (34)]
(geldi. “Olduğunuz yerde kalın” demiş. Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir. Baskın yeme” demiş. Böğü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş: “Bilge Tunyukuk kötüdür, aksidir.)

Satırda ismin Böğü Kağan tarafından Apa Tarkan’a gizli olarak söylediği aktarılmıştır. Tunyukuk isminin bu satırda dikkat edilebilecek tarafı kağanın da Tunyukuk için *bilge* ünvanını kullanmış olmasıdır. Bu kullanım metin bağlamında ayrıca bir tezat oluşturmaktadır. Bilge Tunyukuk kendisi hakkında vermek istediği bilgilerin yani olumlu özelliklerinin dışında farklı ve olumsuz özellikler vermiştir. Tunyukuk'un bunu dile getirmesinin sebebi, kağana karşı duyduğu kırgınlık, öfke ve hayal kırıklığının kendisini derin şekilde etkilediğinin yanında yaptıklarının haklılığını bir kez daha göstermek için kullanmış olabileceğidir.

- *yanalım arıg uwutu yêg tedi ben ança tır men **ben bilge tuñukuk** altun yışıg aşıa keltimiz ertiş ügüzüg* [T2 B2 (37)]

(dönelim, temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir” dediler. Bense şöyle derim: “Ben Bilge Tunyukuk, Altay (ormanlı) Dağları’nı aşır geldik, İrtiş Irmağı’nı)

Bu satırda Tunyukuk’un karşısındaki kişilere hitapta bulunduğu izlenimi vardır. Bu satırdan önceki satırda casusun Yarış Ovası’nda yüz bin kişilik ordunun olduğu bilgisini verdikten sonra bütün beylerin savaşmadan geri dönülmesi gerektiğini söylemesi üzerine yaşanan kargaşadan, savaşmadan dönülmenin daha mantıklı olacağı kanaatinin oluşmasından veya kısmen korkudan oluşan durumdan dolayı Tunyukuk’un bu algıyı kırmak için bir hatip gibi onlara seslendiği anlaşılmaktadır. Beylere veya orduya seslenen Tunyukuk yine ilk başta kendi ismini kullanarak saydığı nedenlerle ve başlarında kendisi gibi biri varken yenilgi korkusunun gereksizliğini ifade etmiştir. Bu nedenle bu satırda geçen *bilge tuñukuk* ismi *cesaret* ve *güven verme* işlevinde kullanıldığı çıkarımı yapılabilir.

- *tensi oğlu aytıgma tagka tegmiş idi yok ermiş ol yërke **ben bilge tuñukuk** tegürtök üçün* [T2 G3 (47)]

(Tensi Oğlu denilen dağa ulaşan asla yokmuş. O yere ben Bilge Tunyukuk ulaştırdığın için)

Tunyukuk ismini bu satırda T1 G10 satırında olduğu gibi *fetheden* kişilik yapısına vurgu yapmak için kullandığı söylenebilir.

- *türük bilge kagan eliñe bititdim **ben bilge tuñukuk*** [T2 D8 (58)]

(Yazıt yazma işini) Türk Bilge Kağan ülkesinde tamamladım. Ben Bilge Tunyukuk)

Tunyukuk’un ismini kullanma sebebinin yazıtta sözü edilen olayların kendisi tarafından anlatıldığını yineleme gereği duymuş olabileceği gibi kağan olmayan birinin dahi yazıt dikebileceğini ve kendisinin buna *muktedir* olduğunu göstermek için tercih ettiği düşünülebilir.

- *eltəriş kagan kazganmasar yok erti erser **ben özüm bilge tuñukuk** kazganmasar ben yok ertim erser* [T2 K1 (59)]

(İlteriş Kağan başarmasaydı, o olmasaydı, ben, kendim Bilge Tunyukuk başarmasaydım, ben olmasaydım)

- *kapgan kagan türük sir bodun yérinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti* [T2 K2 (60)]²⁰

(Kapgan Kağan, Köktürk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da asla olmayacaktı.)

İlk satırda Tunyukuk, kendisi ve kağanı arasında paralel ve denklik olarak görülebilecek tercihlerde bulunmuştur. Zafer elde etmelerinin ve varlıklarının sayesinde Kapgan Kağan'ın bu topraklarda olduğunu, boy ve halkın yok olmaktan kurtulup varlığını devam ettirdiğini dile getiren Tunyukuk, kendini âdeta kağan ile bir gördüğünü veya en az onun kadar önemli biri olduğunu göstermek istemektedir. Bu yönleriyle *bilge tuñukuk* ismi *başarıyı*, *devamlılığı* ve *var olmayı* yansıtır.

- *êltêriş kagan bilge tuñukuk kazgantok üçün kapgan kagan türük sir bodun yorıdokı <üçün> bo* [T2 K3 (61)]

(İlteriş Kağan (ve) Bilge Tunyukuk başardığı için Kapgan Kağan Köktürk Sir halkını ilerlettiği için bu)

- *türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olorur* [T2 K4 (62)]²¹

(Türk Bilge Kağan Köktürk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.)

Verilen satırlarda Tunyukuk'un daha önceki iki satırda dile getirdiği durumların eklemeli tekrarı görülse de T2 K3 satırında dikkat çeken unsur *bilge tuñukuk* isminin öncesinde veya sonrasında herhangi bir zamirin kullanılmamış olmasıdır. Metin genelinde Kapgan Kağan'ın kendisine söylediği olumsuz sözlerin olduğu satır (T1 K10) haricinde Tunyukuk ismini zikrederken *ben* ve *özüm* ifadelerini kullanmış veya isminin geçtiği cümleleri 1. teklik kişi çekimi ile bitirerek söylediği sözlerin bizzat kendisine ait olduğunu göstermek istemiştir. Bu nedenle son iki satır itibarıyla başka birinin metnin söylemine dâhil olmuş olabileceği öne sürülebilir. İlteriş Kağan, Bilge Tunyukuk'un zikredildiği yerde Kapgan Kağan'a da yer verilmesi gerektiği hasıl olmuş ve bunun Tunyukuk'un belki de ölümü sonrasında yapılmış olabileceği düşünülebilir. İsmine geçtiği satırlarda *ben* zamirini pekiştirme ve vurgu amaçlı kullanan Tunyukuk'un bunu son iki satırda göstermemesi bu düşünceyi doğurmuş olsa da bu iddiayı kesin olarak kabul etmek için başka delillerin de olması gerektiği açıktır.

²⁰ T2 K1 satırında isminin tam olarak yorumlanabilmesi için o satırda dile getirilen cümlelerin devamı gerektirdiğinden T2 K2 satırı da yorumlanmaya dâhil edilmiştir.

²¹ T2 K3 satırında isminin tam olarak yorumlanabilmesi için o satırda dile getirilen cümlelerin devamı gerektirdiğinden T2 K4 satırı da yorumlanmaya dâhil edilmiştir.

Tunyukuk metinde geçen olayları anlatırken kendisini ön planda tuttuğu ve varlığının ne derece önemli olduğunu detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bunu yazıttaki sözlerin bizzat kendisinin ağzından çıktığını gösterir bir edayla ve sık sık kendi ismini kullanarak yapmaktadır. Fakat ismini kullanmadan da kendi değerini ortaya koymak istediği ibarelere rastlanmaktadır. Bu ibareler sözcüksel düzlemde olduğu gibi anlattığı olaylar ve durumlarda 1. teklik ve 1. çokluk ekini kullanarak gelişmelerin kendi etrafında döndüğünü belirtmiştir. Bu sözcük ve dilbilgisel tercihlerin Tunyukuk'un kişilik yapısını ortaya çıkarmada rol üstlenmektedir. Özellik bildirdiği düşünülen o ibareleri belirtmek ve açıklamak gerekirse:

- *ayığması ben ertim; kağan mu kışayın tédim; sakıntım* [T1 B5 (5)]

Bu satırda geçen sözcüklerde Tunyukuk *danışman; sözüne güvenilir, karar kılan ve muhakeme sahibi* bir kimse özellik yansıtır.

- *sakıntım; özüm ök kagan kışdım* [T1 B6 (6)]

Tunyukuk bu satırda muhakeme gücü ile *karar verici* bir konumdadır.

- *bilgesi çawış ben ök ertim* [T1 B7 (7)]

Bu satırda Tunyukuk idaredaki ve ordudaki konumuyla ilgili bilgi vermiştir. Bilge ve başkomutan sıfatını yansıtmaktadır. Bu ifadeyle Tunyukuk'un bir denklik oluşturmak istediği anlaşılabılır. “Eski Türkçede çok açık bir unvan niceleyicisi olan *bilge*, siyasi alanda *çabışın* karşılığıdır. *çabış* ordunun yüksek rütbeli komutanı olarak askeri taktikleri düzenler; *bilge* ise tecrübe, öngörü ve bilgileriyle sivil siyasi hayatı istikrarda tutar” şeklindeki açıklama bunu doğrular niteliktedir (Şirin User, 2006, s. 221).

- *ayguçısı bilge ermiş* [T1 G3 (10)]

Danışmanın bilge olduğu bilgisi, düşmanları tarafından dahi bilindiği ve bunun çekinilmesi gereken bir durum olarak edilmesiyle Tunyukuk'un *tehlike arz eden* yapısını ortaya koyar.

- *tün udusıkım [...] küntüz olursıkım kelmedi; ötüntüm* [T1 G5 (12)]

Tunyukuk bu satırda gece gündüz endişe içinde olduğunu ve bu süre içerisinde tefekkür ettiğini göstererek ülkesi için *sorumluluk sahibi* ve *stratejist* bir bilge konumdadır. Burada Tunyukuk hakkında bilgi veren dikkat çeken bir başka öge *ötün-*

filidir. Bu fiilin sıklıkla kullanılması Tunyukuk'un kağanına karşı *itaatkâr* olduğunu gösterir.

- *kelürtüm* [T1 G10 (17)]; *sületdim* [T1 D1 (18)]; *tegürtüm* [T1 D2 (19)]; *yerçi tiledim*; *çölgi az eri bultum* [T1 D6 (23)]; *êşi<d>tim* [T1 D7 (24)]; *sü yoritdım*; *atlat tédım*; *ugur kalıtdım*; *karıg sökdüm*; *agturtum* [T1 K1 (25)]; *ol sawıg ı<d>tım* [T1 K9 (33)]

Belirtilen satırlarda geçen sözcüklere bakıldığında zaman genellikle Tunyukuk'un hep bir şeyleri yaptırdığı yani emir veren bir konumda olduğu açıktır. Sözcüklerin yapısına bakıldığında herhangi bir olumsuzluk görülmemesi Tunyukuk'un yaptıklarının ne kadar isabetli ve kendisinin ne kadar *başarılı* olduğunu göstermektedir. Devletin hakimiyet sınırlarını genişletmek istemesi, bunun için ordu sevk etmesi ve orduyu ulaştırmak istediği yere ulaştırması; istediği adamı aratıp bulması, istihbaratının güçlü olması; ordu ilerlerken karşılaştığı zorluklar için çareler bulması, mücadele etmesi *başarılı* kimlik yapısının birer izdüşümüdür.

- *altun yışıg aşıa keltimiz* [T2 B2 (37)]; *kelmiş alp tedi[m]*; *neke tezer biz* [T2 B3 (38)]; *neke korkur biz az tēyin ne basınalım tegelim tédım tegdimiz yulıdımız* [T2 B4 (39)]; *korkmadımız*; *sünüşdümüz*; *kağanın tutdumuz* [T2 B6 (41)]

Tunyukuk kullanmış olduğu sözcüklerle *mücadeleci*, *korkusuz* ve *muzaffer* bir portre çizmektedir. Ayrıca ordunun binbir zorlukla geldiği savaşa korkarak kaçmasının doğru bulmayarak çekilen zorluğun sonucunun korkmak olmadığını göstermek için beylere cesaret vererek orduya zafer kazandırmıştır. *Mantıklı* ve *cesurca* hareket eden Tunyukuk başarısının altında yatan özellikleri de bu şekilde yinelemiştir.

- *temir kapıgka tegi értimiz* [T2 G1 (45)]; *ol yerke ben bilge tuñukuk tegürtök üçün* [T2 G3 (47)]

Gidilmeyen yerlere giden aşılmayan dağları aşan ve elde edilen zaferlerde kendisinin büyük pay sahibi hatta kendisi olmazsa o zaferlerin belki de olamayacağını aksettiren Tunyukuk, elde edilen başarıda kendisi olduğu için devletin daima kazançta olduğunu T2 G3 satırının devamında (T2 G4) “[...] *sarıg altun ürün kümüş kız koduz egri tewe agı buşsuz kelürti*” ifadesiyle göstermektedir. Saydığı şeylerin sıkıntısız (buşsuz) olarak verildiğini özellikle belirten Tunyukuk bu sayede *uzlaşmacı* bir tavır

sergilediğini veya kendisinin olduğu bir yerde sıkıntının olamayacağını açıklama niyetindedir.

- *yagıçısı yeme ben ök ertim* [T2 G6 (50)]

Tunyukuk T2 G5 satırında İleriş Kağan'ın danışmanının kendisi olduğunu belirttikten sonra savaşçısının da yine kendisinin olduğunu beyan etmesi hem idari hem de askeri alanındaki başarısına ve *çok yönlü* yapısına dikkat çekmek istemiştir.

- *kızıl kanım töküti kara terim yüğürti işig küçüg bértim ök* [T2 D2 (52)]

Devleti için her alanda çalışan Tunyukuk gerektiğinde kanını döktüğünü için *fedakâr*; büyük zahmet çekmesine rağmen çalışmaktan geri kalmadığı için *azimli* ve *emektar* bir role sahip olduğunu vurgulamaktadır.

- *arkuy karagug ulgartdım* [T2 D3 (53)]

Tunyukuk daha önceki satırlarda geçen ve kağanın yaptırmasını istediği kuleleri yaptırdığını ifade ederek *itaatkâr* ve *tedbirli* özelliğini göstermiştir.

- *yeltürmedim; yüğürtmedim* [T2 D4 (54)]

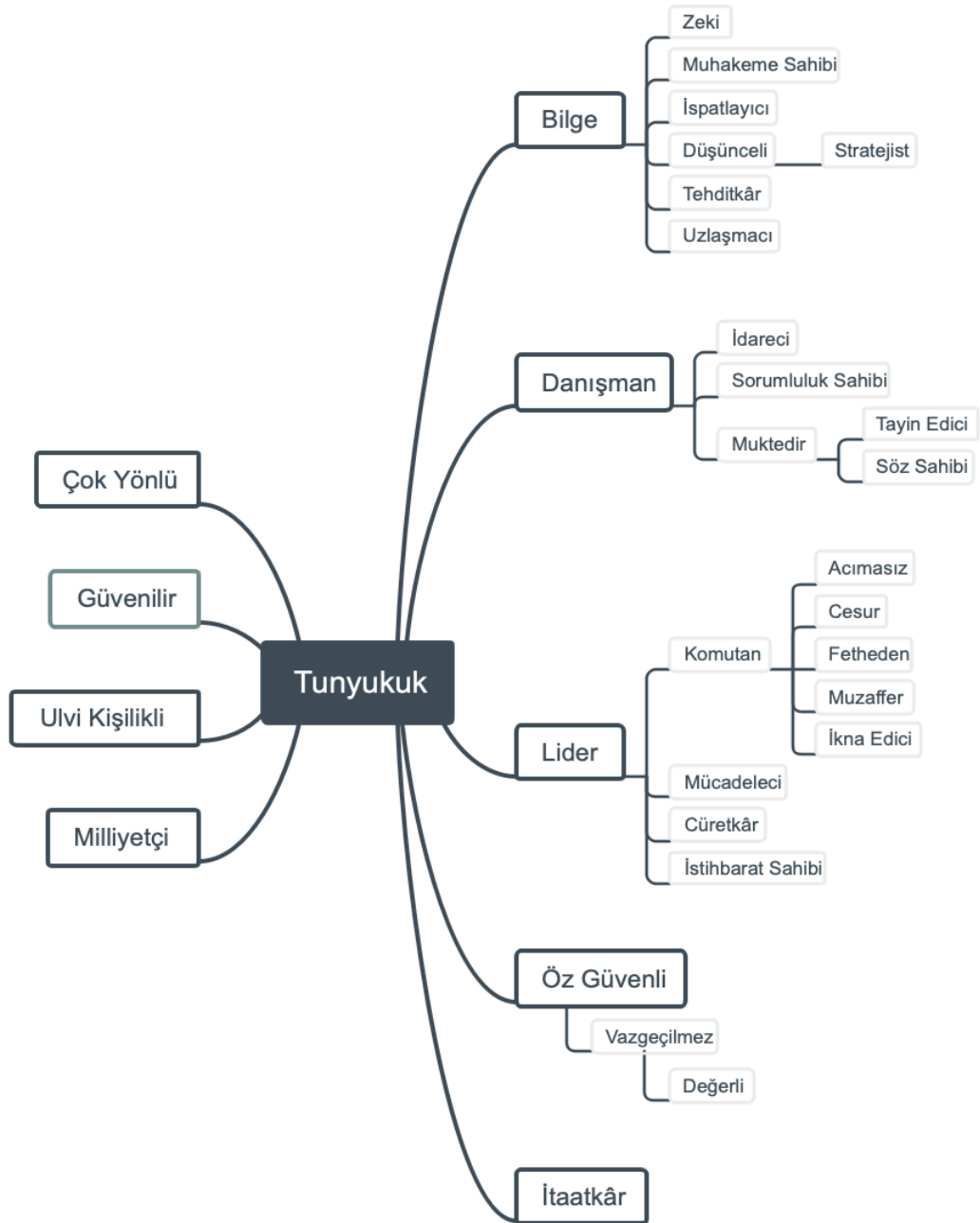
Söz konusu satırda düşmanı halk arasına sokmadığını ve atları koşturtmadığını ifade ederek bu konudaki başarısını ve *kararlılığı* vurgulamıştır.

- *bintegi bar erser ne buı bar erteçi ermiş* [T2 D7 (57)]

Bu satırda dikkat çeken öge *bintegi* sözcüğüdür. Okunuşu tartışmalı olan ancak Tunyukuk'un kendini metheden kişilik yapısına uygun olan ve *benim gibisi* olarak çevrilen sözcüğün kullanım yeri de önem arz eder. İlk satırlardan başlayarak son satırlara doğru gelen akışta kendi kudretini, zekâsını ve bilgeliğini ön plana çıkarmak isteyen; kendisinin ne anlam ifade ettiğini detaylarıyla aktaran Tunyukuk, bu sözcüğü kullanarak yaşadığı süreci, kişilik özelliklerini ve değerini tek bir sözcükle karşılamıştır. Bir insanın *benim gibisi* sözünü kullanabilmesi için ilk önce kendisinin kim olduğunu ve ne anlam ifade ettiğini açıklaması veya hatırlatması gerekmektedir. Nitekim Tunyukuk da yazıtın başından sonuna kadar bu gayeye uygun olarak seslendiği görülmektedir. Yazıtın aynı zamanda bir anı hüviyetinde de olması Tunyukuk'un daha iyi tanınmasını sağlamıştır. Tunyukuk da bu amaç doğrultusunda her şeyi öz güvenli, akılcı ve sebep-sonuç ilişkisi içerisinde anlatarak amacına ulaşmak istemiştir. Kendisi hakkında gerek açık gerekse örtük olarak verdiği bilgilerle ne kadar *vazgeçilmez* ve *değerli* olduğunu hissettirmiştir.

Tunyukuk'un kendisi hakkında vermek istediği bilgiler hem anlattığı olaylar hem de söz konusu olaylardaki düşünüş ve davranışları üzerinden sağlanmaktadır. Tunyukuk'un bağlam içerisinde değerlendirilen bu özellikleri neredeyse her olay ve durum karşısında bir veya birkaç kavrama denk gelmektedir. Çıkarım sonucu elde edilen kavramlarla ilgili bir şema kurmak mümkündür. Bu, Bilge Tunyukuk isminin tam olarak hangi kavramları ve doğal olarak anlamları karşıladığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu bağlamda metinde geçen *bilge tuñukuk* isminin barındırdığı ve yansıttığı kavramlar şu şekilde haritalanabilir:

Şekil 6 Tunyukuk İsmiinin Semantik Şeması

2.2.1.2. *teḡri* ve İnanç Algısı

Tunyukuk metninde bilişsel eksilti olarak yer alan bir diğer durum da yaratıcı üzerinedir. Metinde yer yer *teḡri* ifadesi zikredilmişse de bazı sözcük tercihlerinde yaratıcı bilgisi örtük olarak yer alır. Bu durum metnin ilk satırından itibaren kendini gösterir:

- *bilge tuḡukuk ben öziim tawgaç éliḡe **kılıntum*** [T1 B1 (1)]

Bu satırda Tunyukuk kılındığından yani yaratıldığından söz etmiştir. Edilgen olarak kurulan cümlede yaratıcının *teḡri* olduğu açıktır. Bu kullanımla birlikte Tunyukuk bir yaratıcı varsayımı yapmıştır denebilir. Kendiliğinden var olmadığını, var olamayacağını ve bir yaratıcının kendilerini yarattığı inancını yansıtan yani tanrının *yaratıcı* özelliğini yansıtan sözcükte *teḡri* kavramı yüzey yapıda eksiltiye uğramışsa da derin yapıda semantik olarak varlığını korumaktadır. Aynı durum metnin bir başka satırında da geçmektedir:

- *[...] türk bodun **kılingalı** türk kagan olorgalı şantun balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş* [T1 D1 (18)]

Satırda Türk halkının yaratılması durumu yine *teḡri* kavramıyla ilişkili durumdadır.

Sözü edilen satırlarda görüleceği üzere tanrının bir özelliği cümle yapısında değinilmeden var olmuştur. Bu durum diğer satırlarda tanrı sözcüğü zikredilerek de yapılmıştır. Tanrının yansıtmış olduğu ve sahip olabileceği nitelikler, anlatılan olayların ve durumların bağlamından hareket edilerek şu şekilde göstermek mümkündür:

- *[...] **teḡri** ança têmış erinç kan bértim...* [T1 B2 (2)]

Bu satırda hanlığın tanrı tarafından verildiği ve varlıklarının tanrıya bağlı olduğu ifade edilerek tanrının *lütufkâr* ve *varlığın kaynağı* özellikleri aktarılmıştır.

- *[...] **teḡri** öl temış erinç...* [T1 B3 (3)]

Bir önceki satırın devamında hanlarını bırakıp Çin'e bağlanan halkın da tanrı tarafından cezalandırıldığı aktarılacak tanrının *cezalandırıcı* ve *diriliğin kaynağı* özellikleri verilmiştir.

- *[...] **teḡri** bilig bértök üçün...* [T1 B6 (6)]

Bu satırda da Tunyukuk, tanrının *bilgi kaynağı* yönünü yansıtmıştır. Bu bilgi kaynağı olma durumu aynı zamanda akıl ve zekânın da kaynağıdır. Çünkü bilgi, aklını

kullanma kabiliyeti olan zekâ ile değerlendirilir ve önem kazanır. Bilgiyi veren tanrı akıllı da zekâyı da bağışlamıştır.

- [...] **teyri** yarlıkadı yañdımız... [T1 G9 (16)]

Tunyukuk Oğuzlara karşı elde edilen başarının nedenini de yine tanrıya bağlayarak tanrının *emir veren, lütfkâr ve mutlak kazanan* yönlerine atıfta bulunmuştur.

- *keçe keltimiz kelmişî alp tedi tuymadı **teyri** umay idok yêr suw basa bêrti erinç neke tezer biz* [T2 B3 (38)]

(geçerek geldik. (Buraya) gelmek zordu” dedi(m). “(Ama kimse) hissetmedi. Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız?)

Tunyukuk, savaşmamayı daha mantıklı bulan beylerin aksini düşünerek tanrının kendilerine yardımda bulunduğu bilgisini aktarmıştır. Çekilen onca zorluğa rağmen başarılı olmayı tanrının kendilerine verdiği güce bağlayan Tunyukuk, savaşmaktan korkmanın yersiz olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle Tunyukuk’un bu tutumunda tanrının *güven ve güç verici* yanlarının etkili olduğu söylenebilir.

- [...] **teyri** yarlıkadok üçün üküş tēyin [T2 B5 (40)] korkmadımız süñüşdümüz... [T2 B6 (41)]

Tunyukuk anlattığı savaşın tanrının emri ve lütfuyla kazandığını bu satırlarda ifade ederken üstünde durduğu asıl nokta cesaret olmuştur. Şüphesiz tanrının *güç sahibi* olması ve mutlak kazanan olması nedeniyle korkmadıklarını, cesur davrandıklarını ve *cesaret kaynağının* yine tanrı olduğunu bildirmiştir.

- [...] **teyri** yarlıkazu [T2 D3 (53)] *bo türük bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim tügünliig atıg yügürtmedim* [T2 D4 (54)]

Tunyukuk Türk halkı arasına düşmanın ve türlü düşman atlarının sokulmamasının tanrının bağışladığı özelliklerle mümkün olduğunu yansıtmıştır. Tunyukuk’un tanrının *mutlak güç sahibi* oluşunu her defasında bildirerek bir yandan tanrıya olan bağlılığını da göstermektedir. Tanrının sürekli kendisine ve başında bulunduğu orduya lütufta bulunması ile sahip olduğu özelliklerin ve elde ettiği başarıların gerçek sahibinin tanrı olduğunu da göstermektedir. Tunyukuk muzaffer olmasını ve bilge olmasını dolaylı olarak tanrıya dayandırmaktadır.

Yukarıda sıralanan satırlarda tanrının gücüyle ve doğal olarak bu gücün yeryüzündeki temsilcisi sayılan kağanın ve onun bilge danışmanı olan Tunyukuk'un emekleriyle zaferler elde edildiği ve güç sahibi olunduğu bildirilmiştir. Tanrıyla ilgili bilgilerin az fakat tüm metni etkileyecek düzeyde olması dikkat çekmektedir. Bunu nedenini Tunyukuk'un *teŋri* ismini zikrederken genel konulara değinmesine bağlamak mümkündür.

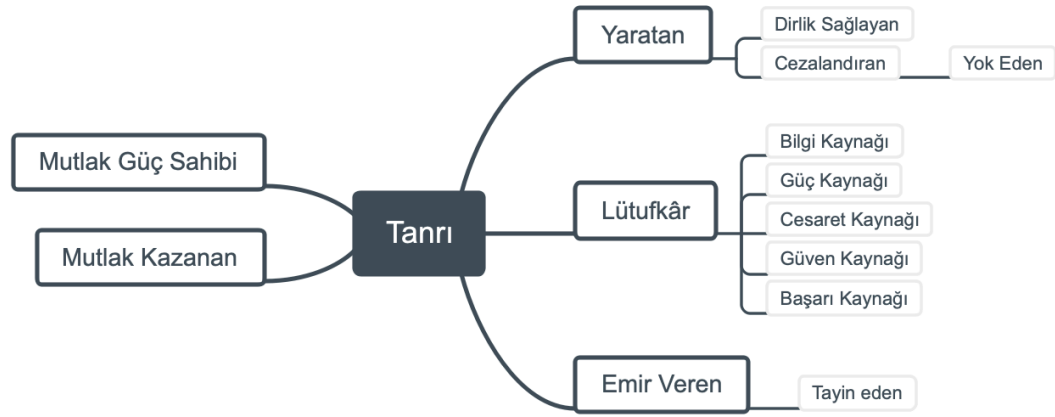
Tunyukuk ilk satırdan itibaren tanrı tarafından yaratıldığını bildirerek çok genel bir konu olan insanlığın var oluş kaynağını bildirmiştir. Daha sonra dünya düzeni içerisinde insanların ilk yaratıldığı andan başlayarak doğa ve diğer insanlarla mücadele içerisinde olmasıyla bir arada yaşama nedenine bağlı olarak oluşan toplulukların kaynağını da ayrıca göstermektedir. Savaşın olmadığı, her şeyin yolunda olduğu ve bütün insan gereksinimlerinin sağlandığı bir durumda topluluktan söz etmek mümkün değildir. Tunyukuk bu gerçeği yansıtırken kullanmış olduğu temel unsur yine tanrı yani inanış kaynağı olmaktadır. T1 D1 satırında Türk halkının yaratıldığı ve kağanların hüküm sürdüğü ifade edilirken, yaratılış ve topluluk gerçeği hakkında bilgi vermektedir. Tanrı insanoğlunu yaratmış, bu insanlar doğası ve çıkarları gereği topluluk oluşturmuş ve T1 B2 satırında ifade edildiği gibi başlarına birer kağan atanmıştır. İnsanların ve bu metnin bağlamında Türk halkının mevcudiyet kaynağının tanrı olması, tanrıyı [emir, bilgi, güç, cesaret; başarı] veren konumunda tutarak Tunyukuk'un metnin tümünde anlattığı olayların doğrudan tanrıya bağlı olduğu varsayımını oluşturmaktadır. Bu varsayım, doğal olarak inanış özelliğindedir ve bu çalışmadaki incelenme biçimine göre *inanç eksiltisi* olarak kabul edilecek özelliktedir.

Tunyukuk metninde tanrının varsayım ve bilişsel eksiltiye uğramasında etkili olan şey sadece inanç değildir. İnanç gibi toplumları etkileyen olgunun yanında toplumu etkileyen olayların varlığı da buna neden olmaktadır. Bu durumun metindeki görünümü ise savaştır. Tunyukuk devamlı olarak savaşlarda tanrının kendilerine lütufta/emirde bulunduğunu ifade ederek bunu gösterir. Savaşlar toplumu derinden etkiler ve bu yönüyle geneldir. Tunyukuk'un metinde anlattığı olayların neredeyse tamamı birer savaş hatırası kimliğinde olması bu durumu doğrulamaktadır.

Sayılan her iki nedenden ötürü metinde *teŋri* ve *teŋri* ile ilgili durumlar metinde varsayım oluşturmıştır. Metinde bu varsayımın olması aynı zamanda toplumun hafızasında da aynı varsayımların olduğunu gösterir. Zira bu metnin hitap ettiği kitle Türk topluluğudur ve Tunyukuk bunu açık şekilde göstermektedir.

Bu kısımda anlatılan inanç varsayımıyla birlikte *teñri* sözcüğünün ve *teñriye* ait özelliklerin kavram alanını yansıtan harita şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 7 Tanrı İsminin Semantik Şeması

Tunyukuk metni baz alınarak oluşturulan tanrı şemasında bulunan en temel unsur hiç şüphesiz *güç* olmaktadır. Tanrının kendilerine vermiş olduğu şeyler göz önüne alındığında ancak mutlak bir gücün varlığı durumunda yazıtta geçen olayların gerçekleşebileceği öngörülebilir. Bu durum, Tunyukuk'un bilginin tanrı tarafından verildiğini belirtmesiyle aynı zamanda BİLGİ GÜÇTÜR metaforunu da doğrulamaktadır. Tanrı bilgi -aynı zamanda akıl ve zekâ- vererek Tunyukuk'un bilge olmasını; durumlar, olaylar arasında doğru harekette bulunmasını ve savaş meydanında ordunun galip gelmesini sağlamıştır.

İnanç konusunda metinde kullanılan başka bir ifade de *ıdok* sözcüğüdür. Kutsal anlamını taşıyan ve toplumun ortak bilgisine dayanılarak kullanılan bu ifade, doğrudan *teñri* şemasına bağlanılabilmektedir. Toplumda kutsal kabul edilen şeylerin nedenlerinin olması fakat bu nedenlerin bilinmesinden dolayı iletişim esnasında kullanılma gereğinin olmaması bu çalışmanın bilişsel semantik olarak incelenen eksilti anlayışına uygunluk göstermektedir:

- [...] *teñri umay ıdok yêr suw basa bêrti erinç neke tezer biz* [T2 B3 (38)]
(Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız?)

Satırda geçen *Tejri Umay*'ın kim olduğu, *ıdok yér suw*'un ne anlam ifade ettiği dönemin Türkleri tarafından bilinmekte ve anlam konusunda karmaşaya neden olamayacak nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.1.3. kagan

Tunyukuk metninde kullanılan bağlama göre çeşitli anlamlar barındıran bir diğer sözcük de *kagandır*. Metinde kullanılan *kagan* sözcüğü Tunyukuk'un anlattığı dönemde ve bu dönemde meydana gelen olaylarda devletin başında olan kişi olarak anlaşılmaktadır. Bu kişi Tunyukuk'un aktarmasıyla tanrı tarafından verilen hanın başında durmakta ve devleti yönetmektedir. Kağanın barındırdığı nitelikler yazıtta anlatılan olaylar bağlamında şöyle değerlendirilebilir:

Tunyukuk T1 B1 ve T1 B2²² satırında Çin'e bağlı olan Köktürklerin Çin'den ayrılıp han sahibi olduklarını belirtmektedir. Tanrı tarafından kendilerine verilen hanı bırakıp tekrar Çin'e bağlı hâle gelmeleri tanrının kendilerini cezalandırmasına; dağılmalarına, mahvolmalarına ve yok olmalarına neden olmuştur. Köktürklerin bu dönemdeki arayışları ve bağımsız yaşamaları noktasındaki gayretleri kağandan bağımsız şekilde anlatılmıştır. Yazıtın ilk satırlarında anlatılan bu durumlarda kağanın -liderin- bir halk için ne kadar önemli olduğunu göstermek için bilinçli bir şekilde tercih edilip yazıldığı tahmin edilebilir. Kendi başlarına, başka bir deyişle bağımsız yaşamayı kağan olmadan sürdüremeyen halk için bir kağanın olması gerektiği vurgulanmıştır. Nitekim Tunyukuk da T1 B5²³ satırında toplanan yedi yüz kişinin şad ünvanlı ordu sorumlusunun kendisine kağan tayin etmesini istemesi bu durumu doğrulayabilecek niteliktedir. Bir araya gelen halkın bir kağana ihtiyaç duyması, kağanın *gerekliliğini* ortaya koyar. Ayrıca anlatılan söz konusu durumlarda kağan, Köktürk halkı için kendilerini ölmekten kurtaracağı inancından dolayı *koruyucu*; bağımsız şekilde yaşamalarını ve var olmalarını sağlayacak kadar *güçlü*; dağılmalarını engelleyecek ve bir arada kalmalarını sağlayacağından dolayı *derleyici* niteliklere sahip olduğu şeklinde çıkarım yapılabilir.

²² *bilge tuñukuk ben özüim tawgaç eliye kılntım türk bodun tawgaç körür erti* [T1 B1 (1)] *türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrılı kanlantı kanın kodup tawgaçka yana içikdi tejri ança temiş erinç kan bértim* [T1 B2 (2)]

²³ *uduzugma uluğı şad erti aygıl tedi ayıgması ben ertim bilge tuñukuk kağan mu kışayın tédim sakıntım toruk bukalı semiz bukalı ırakda* [T1 B5 (5)]

Tunyukuk, İleriş Kağan'ı tanrıdan aldığı bilgi ile kendisi kağan yaptıktan sonra İleriş Kağan'ın Çinliler, Kitanlılar ve Oğuzlar ile yaptığı mücadelelerde başarılı olması, Tunyukuk'un seçiminin ve tanrıdan verilen bilginin doğru olmasının yanında kağanın *güçlü ve başarılı* taraflarına yapılan bir vurgu olarak görmek mümkündür:

- [...] *èlteriş kağan boluyun bèrye tawgaçig öñre kıtañig yurya oguzug üküş ök ölürti bilgesi çawışi ben ök ertim...* [T1 B7 (7)]

(İleriş, kağan olunca güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti. (O) sıralar bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim.)

Ayrıca Tunyukuk o sıralarda bilge kişinin ve başkomutanının kendisi olduğunu ifade ederek kağanların etrafında bilge ve başkomutan bulunduğunu yani başarının bu noktada ortak olduğunu bildirmiştir.

Tunyukuk, İleriş Kağan tercihinin ülkenin geleceği ve sürekliliği için ne kadar doğru olduğunu yazıtın başka satırlarında da yinelemiştir. Tunyukuk, kendisi gibi İleriş Kağan'ı da Köktürkler için *vazgeçilmez ve varlık sebebi* olarak görmektedir:

- *èlteriş kagan kazganmasar* [T2 D4 (54)] *udu ben özüüm kazganmasar el yeme bodun yeme yok erteçi erti kazgantokın üçün udu özüüm kazgantokum üçün* [T2 D5 (55)] *el yeme el boltı bodun yeme bodun boltı...* [T2 D6 (56)]

(İleriş Kağan başarmasaydı (onu) takip ederek ben, kendim başarmasaydım, ülke de halk da yok olacaktı. Başardığı için (onu) takip ederek kendim başardığım için) ülke de ülke oldu, halk da halk oldu.)

Yazıtın sonraki satırlarında Oğuzlardan gelen bir kaçak da İleriş Kağan hakkında bilgiler aktarır:

- [...] **kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş ol eki kişi bar erser sini tawgaçig ölüртеçi** *tër men öñre kıtañig ölüртеçi tër men bini oguzug* [T1 G3 (10)] **ölüртеçik** *tër men tawgaç bèrdin yen teg kıtañ öñdün yen teg ben yırdınt<a> yan tegeyin türk sir bodun yèrinte* **idi yorımazun usar idi yok kışalım** [T1 G4 (11)]

(Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. O ikisi var olduğu sürece seni, (yani) Çinlileri öldürecektir” derim. “Doğudaki Kitanlıları öldürecektir” derim. “Ben (yani) Oğuzları öldürecektir”, derim. “Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım, Köktürk Sir halkı (oldukları) yerde hiç hareket edemesin. Mümkün olursa tamamen yok edelim”)

Verilen satırlarda oluşan izlenim, İleriş Kağan'ın ve onun bilge danışmanı Tunyukuk'un başarılarının düşmanlarını endişelendirdiği yönündedir. Tunyukuk'un T1 B7 satırında İleriş Kağan kaçağın söylediği halklara üstünlük sağlaması bu

korkunun oluşmasına neden olduğu düşünülebilir. Bu korkunun şiddeti, Dokuz Oğuzlar'ın diğer halklarla birleşip hareket etmesinden anlaşılacağı gibi Köktürkleri tamamen ortadan kaldırmak istemesinden de anlaşılmaktadır. Bu nedenle kaçağın ilk sözlerinden olan *kaganı alp ermiş* ifadesi ise kağanın *yiğit*, düşmanlarına korku salacak kadar *tehditkâr*; danışmanını bilge seçecek kadar *zeki* bir karakterde olduğu anlaşılmaktadır. Aynı ifadeler ve durum T1 D4 ve T1 K5 satırları için de geçerlidir.

Tunyukuk sonraki satırlarda (T1 G5-6-7) kaçağın söylediklerinden sonra sürekli düşünce hâli içerisinde olduğunu ve düşmanlara karşı bir strateji geliştirdikten sonra bunu kağana arz ettiğini aktarmıştır. Kağan da Tunyukuk'un söylediklerini mantıklı ve faydalı görmüş olacak ki kendisine *könlünçe uduz tedi* (T1 G8) cevabını vermiştir. Tunyukuk'un anlattıklarından ve kağanın ona vermiş olduğu cevaba istinaden kağanın mantıkla hareket etmesinin yanında devleti yöneten birinci kişi olmasına rağmen önemli konularda yanındakilere söz hakkı vererek ve sözlerini dikkate alıp orduyu teslim ederek *demokratik lider* özelliklerini yansıtmıştır. Kağanın güç paylaşımı noktasında aynı zamanda *işbirlikçi* ve *paylaşımçı* tarafının olduğunu da göstermiştir. Aynı durum yazıtın bir başka satırında da geçmektedir:

- [...] *türk kagan olorgalı şantun balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş kaganıma ötünüp sületdim* [T1 D1 (18)]

(Köktürk halkı yaratılalı, Köktürk kağanı tahta çıkalı Şandong kentine, okyanusa (?) ulaşan olmamış. Kağanıma arz edip sefer ettirdim.)

Bu satırda da Tunyukuk kağana farklı bir durumu arz ederek kağandan onay aldığı anlaşılmaktadır. Bu sayede kağanın bugüne kadar yapılmamış şeyin yapılması için onay vermesi onun *cesur*, *yenilikçi* ve *fetheden* özelliklerini yansıtır.

- *katun yok bolmuş erti anı yoglatayın tedi sü barıñ tedi altun yışda oloruñ tedi sü başı inel kagan tarduş şad barzun tedi bilge tuñukuka baña aydı* [T1 K7 (31)]
(hatun ölmüş idi, onun cenaze törenini yaptırayım” dedi. “Orduyu sevk edin” dedi. “Altay (ormanlı) Dağları’nda oturun” dedi. “Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin” dedi. Bilge Tunyukuk’a (yani) bana söyledi.)
- *bo süg èlet tedi kıyınıg könlünçe ay ben saña ne ayayın tedi kelir erser körü kelür kelmez erser tılıg sawıg alı olor tedi altun yışda olortumuz* [T1 K8 (32)]

“bu orduyu sevk et” dedi. “Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim” dedi. “Gelirse (zaten) görürsün, gelmezlerse casuslardan haber alarak otur” dedi. Altay (ormanlı) Dağları’nda oturduk.)

Kağan, Tunyukuk’a orduyu tamamıyla teslim edip ona yapması gerekenleri söylerken ona dilediği gibi davranma yetkisini vermesi (*kıyınığ köñlünçe ay ben saña ne ayayın tedi*) onun gücünü paylaşmaktan çekinmediğini gösteren bir başka unsur olarak değerlendirilebilir. Satırda dikkat çeken unsur kağanın bu durumu sözlerinin sonunda kullanmış olduğu *ben saña ne ayayın* ifadesidir. Bu ifade, kağanın her şeyi açıklama ve söyleme gereğinde bulunduğu için bir öfkelenme belirtisi olarak yorumlanabilse de bu ifadeden hemen önce belirttiği *köñlünçe* zarfı bu ifadenin Tunyukuk’a verdiği geniş yetkinin sonucu olarak kullanılmış olabileceğini kuvvetlendirmektedir.

Tunyukuk, düşmanlara karşı strateji geliştirirken ve geliştirmiş olduğu stratejiyi uygulamadan önce devamlı olarak kağanın onayına sunması, kağanın nihai karar verici/onaylayıcı olduğunu gösterir:

- *kaganım ben özüm bilge tuñukuk ötüntök ötünçümün eşidü bërti köñlünçe uduz tedi...* [T1 G8 (15)]
(kağanım (lütfedip), benim, Bilge Tunyukuk’un arz ettiklerini işitiverdi (dikkate aldı), “(orduyu) bildiğin gibi sevk et” dedi.)
- *[...] sakıntım kaganıma* [T1 D7 (24)] *ötiüntüm sü yoritdım...* [T1 K1 (25)]
(Düşündüm, kağanıma (durumu) arz ettim. Orduyu harekete geçirdim.)
- *[...] ol sawıg eşidip kagangaru ol sawıg ı<d>tım kant<a> yan sawıg yana* [T1 K9 (33)] *kelti oloruñ teyin temiş yelme karagu edgüti urğıl basıtma temiş...* [T1 K10 (34)]
(O sözleri işitip kağana, bu bilgiyi ilettim. Handan yanıt geldi. “Olduğunuz yerde kalın” demiş. Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir. Baskın yeme” demiş.)

Kağanla ilgili olarak söylenecek bir diğer unsur da duygu durumu ile ilgilidir. Kağan, Tunyukuk’un belirlediği planlar doğrultusunda olayların gelişmesini beklerken beklenmedik durumlarla karşılaşması bazen onun öfkelenmesine neden olmuştur denebilir. Bu durumu destekleyen satır şudur:

- *yugurça ıdıp ıwırbaş aşdımız yuwulu ëntimiz on tünke yantakı tug ewirü bardımız yërçi yër yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yelü kör temiş* [T1 K2 (26)]

(güç bela ilerliyorken İvrbaş'ı aştık, yuvarlanarak indik. Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşır gittik. Kılavuz yanılınca boğazlandı. Kağan (bu duruma) sıkılıp “acele edin!” demiş.)

Satırda anlaşılacağı üzere kılavuzun yanılması, planların aksamasına neden olmuş ve bu durum doğal olarak kağanı öfkeli hâli orduyu hemen hareket ettirmek istenmesinden de anlaşılabilir.

Kağanın özellikleri arasında hiç şüphesiz *başarılı olmak* önde gelmektedir. Tunyukuk K yazıtın genelinde başarılarından söz ederken her ne kadar kendisini ön plana çıkarsa da Tunyukuk'un da emirlerine uyması gereken bir kağanı vardır. Bu nedenle metin Tunyukuk merkezli olsa da başarının söz konusu olduğu durumlarda kağandan da söz etmek gerekir. Bu durum satırlara şu şekilde işlenmiştir:

- *[usu]n süñügün açdımız kanı süsi tērilmış süñüşdümüz sançdımız kanın ölürtümüz kaganka kırkız bodunı içikdi yükünti yantımız kögmen yışıg ewirü keltimiz* [T1 K4 (28)]

(Uykusunu süngülerle açtık. Hanları, orduları toplandı, savaştık, mızrakladık. Hanlarını öldürdük. Kırgız halkı kağana tâbi oldu, boyun eğdi. (Oradan) döndük. Kögmen (ormanlı) Dağları'nı dolanarak geldik.)

Tunyukuk'un Kırgız seferinden söz ettiği bu satırda saldırı ve savaş anında yapılan eylemlerin tümünü çoğul gramer işaretleyicisi ile belirtirken Kırgız halkının tâbi olma durumunu yalnızca kağan üzerinden aktarmıştır. Bu tercih kağanın ordu ve ülke içerisindeki mutlak otoritesine olan bağlılığı da göstermektedir. Bu satır, kağanın *otoriter* yapısının yanında, *tabi olunan* ve *boyun eğilen* imajlarını vermektedir.

Ülkeyi yöneten ve savaş meydanlarında akınlar düzenleyen bir kağanın *militarist* yönünün ön planda olması, metnin bağlamı göz önünde bulundurulduğunda olağan bir durum olarak kabul edilebilir. Savaşan; düşmanlarına boyun eğdiren, diz çöktüren; onları mızraklayan genel bir ifadeyle öldüren bir kişinin imajı da hiç şüphesiz *güç* ve *sertlik* üzerine kurulur. Tunyukuk metninde bu durumun bir istisnasının var olduğu aşağıdaki satırlarda görülmektedir:

- *katun yok bolmuş erti anı yoglatayın tēdi...* [T1 K7 (31)]
(hatun ölmüş idi, onun cenaze törenini yaptırayım” dedi.)

Satırda görüleceği üzere kağan savaşmak için seferlerdeyken bile eşinin ölüm haberini aldığı zaman orduyu askeri görevlilere teslim ederek eşinin cenaze törenini

bizzat yaptırmak istemesi kağanın *duygusal* yönünün dışavurumu olarak kabul edilebilir. Kağan eşinin cenaze törenine katılmak isteyerek *vefalı* bir kağan portresi çizmiştir. Kağan eşinin ölümü üzerine ordudan ayrılırken Tunyukuk’a orduyu nasıl komuta etmesi gerektiğini detaylı şekilde vermesi onun her durumu göz önünde bulunduran *dikkatli* ve *stratejist* yapısını ortaya koyar.

Kağan ordu ve ülke yönetimi konusunda bilge danışmanı ve komutanlarıyla genellikle birlikte hareket ederken bazen bu tutumunun dışında hareket ettiği görülür. Eşinin cenaze töreni için karargâha dönmeye karar veren kağan, orduyu ve yönetimi Tunyukuk’a tam yetkiyle devrederken daha sonra gizlice farklı bir plan kurduğu ve söylediğinin tersi şeklinde hareket ettiğini göstermek mümkündür:

- [...] böğ<ü> kagan bañarı ança ayıdımış apa tarkangaru içre saw ıdımış **bilge tuñukuk aňg ol üz ol** [T1 K10 (34)] *sü yorılım tedeçi unamay...* [T1 K11 (35)]
(Böğü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş: “Bilge Tunyukuk kötüdür, aksidir. Ordu sevk edelim derse onaylamayın.”)

Kağanın tüm yetkiler kendisindeyken bunu başdanışmanına teslim edip gitmesinin ardından ordu komutanlarına Tunyukuk’un dediği şeyleri onaylamamalarını bildirmesi, ortada bir güç mücadelesinin olduğunun ve kağanın bunu ancak gizlice ifade edebildiğinin ihtimalini doğurmaktadır. Bu durum kağan olan biri için otorite zayıflığı olarak değerlendirilse de bunun karşılığının ordudaki siyaseti yönetmek ve doğru bir hamle ile zorlukların ve engellerin üstesinden gelmek olarak yorumlamak da mümkündür. Ancak kağanın danışmanının savaş durumunda ordu üzerindeki etkisini kırabilecek davranışta bulunması, içinde bulunulan durumun önemini göz ardı ettiği de söylenebilir.

Kağan danışmanına güvenmemekle *güvensiz*; daha önce yetki verdiği danışmanının aldığı kararların tersi yönünde hareket edilmesini ordu içerisine gizlice haber göndermesiyle *tutarsız* bir tutum sergilemiştir.

Yazıtın başka satırlarında ordunun savaşlarda başarı elde etmesiyle boyun eğdirilen halkların kağana itaat ettiği bilgisi vardır. Kağan bu yönüyle *itaat edilen* konumdadır:

- [...] *kanın ölürtümüz kaganka kırkız bodunu içikdi yükünti...* [T1 K4 (28)]
(Hanlarını öldürdük. Kırgız halkı kağana tâbi oldu, boyun eğdi.)
- *ol sawıg eşidip on ok begleri bodunu kop* [T1 K4 (28)] *kelti yükünti...* [T2 B8 (43)]
(O sözü işitip On Ok beyleri (ve) halkı tamamen geldi, tâbi oldu.)

- [...] *inel kağanka <...> tagka tezık tokar sınnc?* [T2 G1 (45)] *anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti...* [T2 G2 (46)]
(İnel Kağan'a <...> dağına Tacik (ve) Tohar <...> Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti.)

Verilen satırlarda dikkat çeken unsur tâbi olan veya boyun eğen kimsenin hanlarının veya kağanlarının değil halkın kendisi olmasıdır. Bunun nedeni, önceki satırlarda zikredildiği gibi bir halk veya ülke için vazgeçilmez olan ve bağımsızlığın şartı gibi sunulan bir kağanın olamamasıdır. Tâbi olan veya boyun eğen halkın hanları ve kağanları öldürüldüğü için başsız ve çaresiz kalarak başka bir kağanın himayesine girmek dışında seçenekleri kalamamaktadır. Bu durum Tunyukuk'un yazıtın ilk satırlarında ifade ettiği gibi Köktürkler için de geçerli olmuştur:

- *türk bodun tawgaç körür erti* [T1 B1 (1)] *türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrılı kanlantı kanın kodup tawgaçka yana içikdi tenri ança têmış erinç kan bértim* [T1 B2 (2)] *kanın kodup içikdi içikdök üçün tenri öl têmış erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı...* [T1 B3 (3)]
(O sıralar) Köktürk halkı Çin'e tâbi idi. Köktürk halkı hanını bulamadığı için Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu. (Ebedî) gök şöyle demiş elbette: Han verdim, hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için ebedî gök "öl" demiş elbette. Köktürk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.)

Satırlardan anlaşılacağı üzere kağanı olmayan halk, boyun eğmeyle ve yok olmayla karşı karşıyadır. Bu nedenle kağanların milletin varlığı için vazgeçilmez unsur olarak görülmektedir.

Ülke yönetiminin başında olan ve halkı için her şeyi düşünmek ve sağlamak zorunda olan kağanlar bu sorumluluklarını en iyi şekilde gösterdikleri yer savaş meydanlarıdır. Orduyla birlikte savaşan kağanlar *savaşçı* yönleriyle ön plana çıkarlar. Kağanların savaşlardaki mücadeleleri Tunyukuk tarafından da dile getirilmekte ve kağanların özelliklerini yansıtmak için birer delil olarak sunulabilmektedir:

- [...] *êltêriş kagan bilgesin üçün* [T2 G4 (48)] *alpın üçün tawgaçka yêti yêgirmi sünüşdi kitanıka yêti sünüşdi oguzka bês sünüşdi...* [T2 G5 (49)]
(İlteriş Kağan bilge olduğu için yiğit olduğu için Çinlilerle on yedi kez savaştı. Kitanlılarla yedi kez savaştı. Oğuzlarla beş kez savaştı.)

Tunyukuk, İltəriş Kağan'ın *bilge* bir kağan olduğunu ve ne kadar *yiğit* olduğunu bu satırlarda ifade etmiştir. Bu özellikler aktarılırken İltəriş Kağan'ın bilgeliğinin ve yiğitliğinin göstergesi yaptığı savaşların sayılarıyla ilişkilendirilmiştir. Bir kağanın sadece verilen halklarla otuza yakın savaşması, onun ülkesini düşünen ve savaşlardan geri durmayacak kadar cesur bir lider olduğunu göstermektedir. Bu husus, Tunyukuk'un danışmanlık ettiği diğer kağanlara nazaran İltəriş Kağan'ı ön plana koymasının açıklaması olarak da görülebilir. Başka bir deyişle Tunyukuk İltəriş Kağan'ı diğer kağanlardan daha bilge ve daha yiğit olarak göstermiştir.

Bu satırlarda zikredilen durumlar içerisinde İltəriş Kağan için söylenebilecek bir diğer özellik ise istikrardır. Kağan diğer halklarla defalarca savaşarak düşüncesinde ve amaçlarında *kararlı* bir durum sergilemiştir. Ancak bu istikrarlı durum sadece tek bir kağanın yaptığı savaşlarla sınırlı olmayıp ülke idaresi düzeninde sayılan diğer kağanlar üzerinden de izler göstermektedir. Bütün kağanların seferler düzenlemesi ve zorluklar karşısında yılmaması ortak noktadayken aynı zamanda bilge danışmanlarının da aynı olması istikrarın ve dolaylı olarak başarının bir diğer iz düşümüdür. Tunyukuk yazıtın genelinde danışmanlığından ve bilge kişiliğinden söz ederek bunu yansıtırken aşağıdaki satırlarda danışmanlık ettiği kağanların isimlerini vererek bunu somutlaştırmaktadır:

- [...] *êltêriş kagan bilgesin üçün* [T2 G4 (48)] *alpın üçün tawgaçka yêti yêgirmi sünüşdi kıtañka yêti sünüşdi oguzka bês sünüşdi oguzka bês sünüşdi anta ayguç[sı]* [T2 G5 (49)] *yeme ben ök ertim yağıçısı yeme ben ök ertim êltêriş kaganka* <...> *türük böğü kaganka türük bilge kaganka* [T2 G6 (50)] *kapgan kagan yêti otuz* <...> *nta* <...> *dı tün udımatı* [T2 D1 (51)] *küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bértim ök uzun yelmeg yeme ı<d>tım ok* [T2 D2 (52)]

(İltəriş Kağan bilge olduğu için yiğit olduğu için Çinlilerle on yedi kez savaştı. Kitanlılarla yedi kez savaştı. Oğuzlarla beş kez savaştı. Orada danışmanı da bizzat bendim. Savaşçısı da bizzat bendim. İltəriş Kağan'a <...> Türk Böğü Kağan'a, Türk Bilge Kağan'a Kapgan Kağan yirmi yedi <...> gece uyumadan gündüz oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim). Uzaklara öncü birlikleri de gönderdim.)

Kağanların idaredeki istikrarlı yapısı Tunyukuk'un söylemlerinden anlaşılmaktadır. Tunyukuk, kağanlar için yani Köktürkler için gece gündüz çalıştığını

ve çok emek harcadığını belirterek bu durumu doğrulamıştır. Kağanların başarı noktasındaki istikrarlı yapıları şu satırlarda yinelenmiştir:

- *éltəriş kagan bilge tuñukuk kazgantok üçün kapgan kagan türük sir bodun yorıdoki <üçün> bo* [T2 K3 (61)] *türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olurur* [T2 K4 (62)]

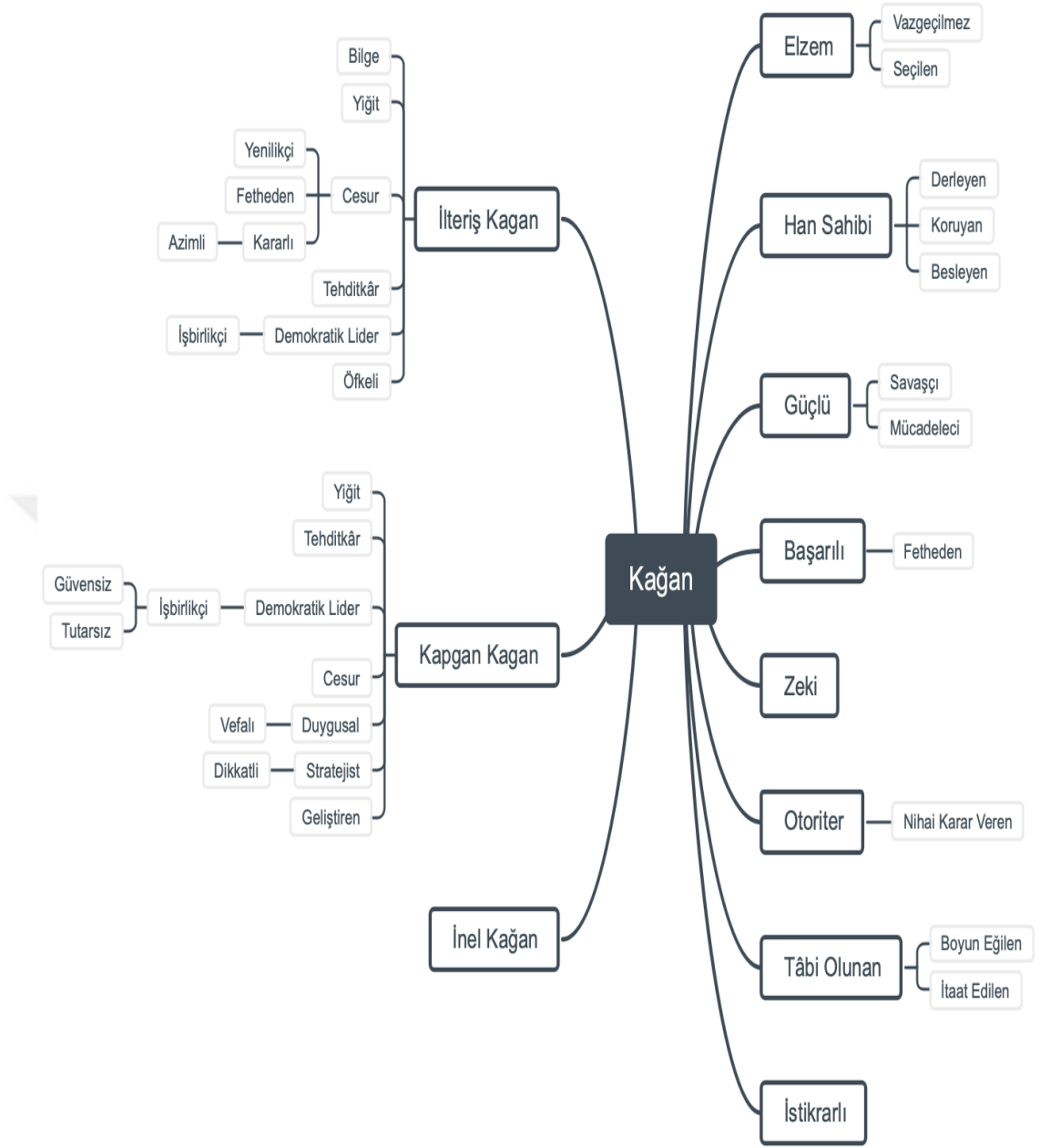
(İlteriş Kağan (ve) Bilge Tunyukuk başardığı için Kapgan Kağan Köktürk Sir halkını ilerlettiği için bu Türk Bilge Kağan Köktürk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.)

Tunyukuk kağan tayini yaptığı andan itibaren savaşlarda zaferler kazanıldığını, halkın tâbi olma durumundan sıyrıldığını; diğer halkların artık kendi kağanlarına boyun eğdiğini ifade edip bunu da kendi ve İlteriş Kağan odaklı bir kazanç (başarı) olarak göstererek, diğer kağanların da sağlanan bu başarıların üstüne koyarak (*kapgan kagan türük sir bodun yorıdoki <üçün>*) devam ettiğini göstermiştir.

Yazıt metninin bağlamında var olan kağan imajı, başta İlteriş Kağan ve Kapgan Kağan olmak üzere İnel Kağan üzerinden oluşturulmaya çalışılmıştır. Metinde anlatılan olaylardan hareket edilerek çıkarılan özellikler kağanların genel özelliklerini yansıtacak şekilde seçilmiştir. Kağanların kişisel özelliklerine metinde yeterince yer verilmemiştir. Bunun nedeni yazıtın Tunyukuk'un hatıralarından oluşması yani merkezde Tunyukuk'un bulunmasıdır. Bu nedenlerden dolayı oluşturulan tabloda hem kağanların ortak özellikleri hem de metinde geçen kağanların metinde verilen bilgilerden yola çıkılarak elde edilen kişisel özellikleri bir arada sunularak dönemin *kagan* imajı verilmek istenmiştir.

Şema metnin bağlamından ve metin içinde kağanlarla ilgili verilen bilgilerden hareket edilerek oluşturulmuştur. Bu şemada sol taraf kağanların kişisel olarak sahip oldukları özellikleri, kağanlar arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri gösterirken; sağ taraf kağanların genel özelliklerini yansıtmaktadır. İnel Kağan ile ilgili bilgilerin yer almamasının sebebi, kağan hakkında yeterince bilgi verilmemiş olmasıdır. Tunyukuk, Bilge Kağan'ın tahtta halkın ihtiyaçlarını karşılayarak oturduğu bilgisini vererek Bilge Kağan'dan önceki kağanlara da atıfta bulunmuştur. Bu kağanların içerisinde olan İnel Kağan bu nedenle şemanın sağ tarafındaki özelliklerini kapsadığı varsayılmıştır.

Şekil 8 Kağan Sözcüğünün Semantik Şeması

2.2.2. Mekânın Bilişsel Eksiltisi

Evrende meydana gelen her olayın veya her durumun muhakkak bir yerde gerçekleştiği veya gerçekleşmiş olması gerektiği varsayımı vardır. İnsanoğlu yaratılmadan önce bile bir yerin var olduğu inanılmakta veya bilinmektedir. Var olan yerde insanoğlunun bulunması veya yaratılmasıyla var olan veya var olunan zamandan bu yana her olayın bir gerçekleşme yeri olmuştur. İnsanların bilincinde var olan bu yer bilgisi, zaman içerisinde insanlığın gelişmesi ve insanların çoğalmasıyla beraber çeşitlenmiş; tanımlanma ve tarif edilme gereğini doğurmuştur. Her toplumun veya her

milletin varlığını sürdürdüğü bir yerin olması, yerleri tanınması ve adlandırması o toplumun veya milletin kültür yaşamına da etki eder.

Söylemdeki mekân durumu, mekânın ve meydana gelen olayın önem arz edip etmemesine göre sınıflandırılabilir. Bu mekânları, bir olay karşısında kullanılan fiilin bağlamdan verilen bilgilerle veya çıkarımlarla erişilen bir yerde geçmesinden dolayı *birincil mekân*; ikinci olarak ise söylemde kullanılan fiillerin herhangi bir yerde, önemsiz ve belirsiz bir yerde gerçekleşmesinden dolayı *ikincil mekân* şeklinde tanımlamak mümkündür. Başka bir ifadeyle; fiil önemli bir olayı ifade etmek için kullanılmışsa yer birincil, fiil çok önemli olmayan bir durumu ifade etmek için kullanılmışsa yer ikincil özellik gösterir. Örneğin; “*Kırgızlarla savaştık.*” cümlesindeki *savaş-* fiili, anlam olarak önemli bir olayı ifade ettiği için gerçekleşen olayın nerede meydana geldiğini de önemli hâle getirir. İkinci örnek olarak; *düşün-* fiili, “*Geleceğimi düşündüm.*” cümlesinde fiilin nerede gerçekleştiğinden çok fiilin gerçekleşmiş olması önemlidir. Her iki cümlede geçen mekânlar arasındaki fark *odak* ve *önem*dir. Konuşurun anlattığı olay ve durumlarda vurgu yapmak istediği şeye ve kullanmış olduğu fiile göre bu fark tespit edilir hâle gelmektedir.

2.2.2.1. Birincil Mekân

Tunyukuk metninde anlatılan asıl olayların meydana geldiği yerler Tunyukuk tarafından verilmiş ve bazı yerlerde verilen mücadelenin ne kadar çetin olduğunu göstermek için betimlemeler yapılmıştır:

- [...] *altun yıışığ yolsızın aşdım<ız> ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz tün akıtdımız bulçuka tañ tegdimiz* [T1 K11 (35)]

(Altay (ormanlı) Dağları’nın yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş Irmağı’nın geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece (boyunca) ilerledik. Bulçu’ya tan atarken ulaştık.)

Tunyukuk Köktürklerin yurt tuttuğu ve fethettiği yerleri, ordunun geçtiği ve savaştığı yerleri genel olarak yazıtında belirtmiştir. Ancak bazı durumlarda yer bilgisi, bu çalışmanın eksiltiye olan yaklaşımına uygun olarak, metnin bağlamında ve doğal olarak hitap edilenin bilgisinde var sayılarak her defasında kullanılmamıştır. Bu anlayış sadece Tunyukuk’a ve bu metne özgü olmayıp neredeyse her metinde ve her sözlü iletişimde görülebilecek bir durum olarak kabul edilebilir. Örneğin; annesine babasını ziyaret edeceğini söyleyen biri, olduğu ve olacağı yer bilgisini annesiyle paylaşmasına, doğal olarak cümle içerisinde kullanmasına gerek yoktur. Zira her ikisi

de bu yer bilgisine sahiptir. Babasının yeri ofis, okul, hastane, cezaevi vs. her yer olabilir. Babanın kaldığı yer bilgisi varsayılarak çocuk ve anne arasındaki ortak bilgiye dayanarak uzlaşma sağlar ve tekrar edilmesine -cümle içerisinde kullanılmasına- gerek kalmaz. Bu durumda, kullanılmayan ama bilinen bir ögenin sözcenin anlamında var olması bu çalışmanın bilişsel eksilti anlayışıyla uygunluk gösterir. Bu bakış açısıyla Tunyukuk metninde tespit edilen yer varsayımına dayalı bilişsel eksilteler değerlendirilmiştir.

Tunyukuk metninin yer bilgisiyle ilgili olarak söylenebilecek ve dikkat edilecek ilk şey metindeki olayların anlatıldığı ve yazıldığı yer bilgisinin Tunyukuk tarafından verilmiş olmasıdır. Tunyukuk, anlatmak istediklerini anlattıktan sonra yazıtın nerede yazıldığı bilgisini metnin son satırlarında kendisi vermektedir:

- *türük bilge kagan éliñe bititdim ben bilge tuñukuk* [T2 D8 (58)]

(Yazıt yazma işini) Türk Bilge Kağan ülkesinde tamamladım. Ben Bilge Tunyukuk)

Bu nedenle, anlatılan her şey Tunyukuk'un ifade ettiği gibi Bilge Kağan'ın ülkesinde söylenmiş olsa da ülke sınırlarının tam olarak nereyi kapsadığı metin bağlamından kestirilememektedir. Ancak bu bilgi, Tunyukuk'la aynı dönemde veya o döneme yakın dönemlerde yaşayan insanlarda bulunmaktadır. Ayrıca tam yer bilgisi farklı kaynaklardan da elde edilebilir. Bu bilgiye erişilmesi durumunda Tunyukuk'un bildirdiği yer bilgisi de tam olarak anlaşılabilir.

Tunyukuk, yer bilgisini yazıtın sonunda vererek metnin yer bilgisi ile ilgili değerlendirmelerin tündengelim bir bakış açısı yerine tümevarım bir perspektifle incelenmesini işaret etmektedir. Metinde anlatılan olayların kronolojik yapısı da bunu duruma dayanak olan bir başka unsurdur.

Tunyukuk metninde çalışmanın çerçevesine dâhil edilebilecek yer varsayımına dayalı bilişsel eksilteler şöyle açıklanabilir:

- *türk bodun kanın bulmayın tawğaça adrılta kanlantı kanın kodup tawğaça yana içikdi* [T1 B2 (2)]

(Köktürk halkı hanını bulamadığı için Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu.

Bu satırda Köktürk halkının han sahibi olduğu bilgisi verilmiş olmasına rağmen *nerede* han sahibi oldukları belirtilmemiştir. Tunyukuk'un bunu belirtmeme sebebi, o dönem için ya yer bilgisinin zaten biliniyor olmasından ya da o zamanki

hanlık yerinin bilgisinin önemli olarak görülmemesinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Bu bakış açısıyla ele alınan satırlardaki yer bilgisi değerlendirmeleri şunlardır:

- [...] *türk bodun ölti alkıntı yok boltı türk sir bodun yerinte* [T1 B3 (3)] *bod kalmadı ıda taşda kalmış kuwrarıp yeti yüz boltı...* [T1 B4 (4)]

(Köktürk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Köktürk Sir halkının topraklarında boy kalmadı. Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular.)

Bu satırlarla ilgili sorulacak ilk soru Köktürk halkının *nerede öldüğü*, *mahvolduğu* ve *yok olduğu*; ikinci soru *nerenin Köktürk Sir halkının toprağı olduğu* ve üçüncü soru ise sözü edilen *yazıda yabanda kalanların toplandığı yerin tam olarak neresi olduğu* olmalıdır. Sorulan bu soruların tam cevabı, derinde yatan; konuşan kişinin ve hitap edilen kişilerin bildiği yerlerdir veya Tunyukuk için söylenmesi önem arz etmeyen yerlerdir. Bu bilgiler bilindiği için kullanılma gereğinde bulunulmayarak cümle yüzeyine çıkarılmamıştır. Buna benzer örnekler bağlam içinde semantik olarak yer anlamı barındıran eylemler üzerinden çoğaltılabilir:

- [...] *sakıntım [...] teñri bilig bértök üçün özüm ök kagan kışdım...* [T1 B6 (6)]

Bu satırda Tunyukuk'un düşündüğü yer, metaforik olarak tanrının bilgi verdiği yer, Tunyukuk'un bilgi aldığı yer ve İleriş Kağan'ın kağan olmasına karar verdiği yer bağlam içerisinde tek bir yer bilgisini işaret etse de cümle yüzeyinde gösterilmemiştir. Ancak bu tür eylemlerin bir *yerde* gerçekleşmesi gerekmektedir. Sözcüksel olarak kullanılan yer bilgisi içeren sözcüklerden ziyade bazı fiillerin yer bilgisi barındırması önem kazanmaktadır. Yer bildiren eylemlerden bir tanesi *kel-* fiilidir. Bir kişinin bir yerden başka bir yere gitmesi aynı zamanda gittiği yerdeki kişilere göre birinin “oldukları yere” gelmesi demektir. Oldukları yer bilgisinin orada hazır bulunanlar tarafından ifade edilmesi de gerekmemektedir. Bu eyleme uygun olarak Tunyukuk metninde geçen bir örnek şöyle gösterilip açıklanabilir:

- [...] **çugay kuzın kara kamug** olurur ertimiz [...] [T1 B7 (7)] *kéyik yéyü tawışgan yéyü olurur ertimiz bodun bogzı tok erti yagımız tegre uçuk teg erti biz elbeg? ertimiz ança olurur erkli oguzduntun küreg kelti* [T1 G1 (8)]

(Çugay Kuzı ile Kara Kum'u yurt tutmuştuk. Yaban hayvan yiyerek tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın karnı toktu. Düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik. Bu şekilde yaşıyorken Oguzlardan kaçak geldi.)

Satırda kaçağın geldiği yer neresi sorusunun cevabı T1 B7 satırında verilmektedir. O hâlde *kel-* fiili, bu fiili kullanan konuşur tarafından bir yer varsayımına ve bilgisine sahiptir. Çünkü birinin onların yanına gelmesi, tam ifadeyle Çugay Kuzı ile Kara Kum olarak belirtilen yerlere gitmesi anlamını taşır. Bu durumla ilgili olarak Subaşı Uzun (1995) şu açıklamayı yapmaktadır:

Burada anlatıcının kendisinin bildiği ve metin çözümünün de bildiğini varsaydığı eylemle ilgili bir bilgiyi eksiltişi örneklenmektedir. Eyleyenin gerçekleştirdiği *gel-* eylemi, aynı zamanda anlatıcının içinde bulunduğu *yeri* belirtmektedir. Yani anlatıcı için belirlidir. Bu nedenle, anlatıcı tarafından kolaylıkla eksiltilebilmektedir (s. 92).

Yapılan açıklamada görüldüğü üzere bir eylem, varsayılan bilgiler yoluyla *yer* bilgisinin eksiltilmesinde semantik olarak rol oynamaktadır. Aynı durum başka satırlarda da görülmektedir:

- [...] *anta ötrö oguz kopın kelti* [T1 G9 (16)]
(Oğuzların tamamı (üzerimize) geldi.)
- [...] *ötüken yêrig konmış tēyin eşidip bēryeki bodun kurıyakı yıryakı öñreki bodun kelti* [T1 G10 (17)]
(Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldi.)
- *örtçe kızıp kelti...* [T2 B5 (40)]
(ateş gibi kızmış (bir hâlde) geldiler.)
- [...] *ol sawıg eşidip on ok begleri bodunı kop* [T2 B7 (42)] *kelti yükünti keligme beglerin...* [T2 B8 (43)]
(O sözü işitip On Ok beyleri (ve) halkı tamamen) geldi, tâbi oldu. Gelen beyleri...)
- *anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti...* [T2 G2 (46)]
(Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti.)
- *sarıg altun ürün kümüş kız koduz egri tewe agı buñsuz kelürti...* [T2 G4 (48)]
(Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler.)
- [...] *yanıgma yağıg kelürür ertim...* [T2 D3 (53)]
(Geri dönen düşmanları getirttim.)

Bu durumu karşılayan bir başka fiil de *süle-* fiilidir. Bu fiilin anlamında ordunun bir yerden başka bir yere savaşmak için sefer ettirilmesinin olması, yer bilgisinin eksiltilmesine neden olabilir. Eksiltelen öge bağlam içerisinde semantik olarak sağlanmaktadır:

- [...] *kaganıma ötünüp sületdim* [T1 D1 (18)]
(Kağanıma arz edip sefer ettirdim.)
- [...] *on ok süsin sületdim* [T2 B8 (43)]
(On Ok askerini (onlara karşı) sefer ettirdim.)
- *biz yeme süledimiz...* [T2 B9 (44)]
(Biz de sefer ettik.)
- [...] *kaganımın sületdimiz* [T2 D3 (53)]
(Kağanımla sefer ettik.)

Satırlarda kullanılan fiil sözü edilen sefer için bir yerden başka bir yere gitme durumunu gerçekleştirmektedir. Somut olarak bir olayın bir yerde yaşanması söz konusudur. Aynı fiil, gerçekleşmemiş ve sadece tasarlanmış bir olayın kurulumunda da yer bilgisini aktarır:

- [...] *öñre türk kagangaru sülelim têmış anjaru sülemeser kaç neñ erser ol bizni* [T1 D3 (20)]
(“Doğudaki Köktürk kağanına sefer edelim” demişler. “Ona karşı sefer etmezsek nasıl olsa onlar bizi”)
- [...] *üçegün kawışıp sülelim* [T1 D4 (21)]
(Üçümüz birleşip saldıralım.)

Art arda verilen her iki satırda vurgulanabilecek şey, *süle-* fiilinin kullanıldığı ilk cümlede nereye sefer edileceği ifade edildikten sonra bir daha sefer edilecek yerin kullanılmamasıdır. Art arda gelen cümlelerin tamamında nereye sefer edileceği bilgisinin verilmesinin gereksiz olacağı için konuşur, dinleyenin bu bilgiyi depoladığını ve kastedilen yerin neresi olduğunu bileceğini varsayar.

Bu fiillerle benzer anlam özellikleri taşıyan fiiller şunlardır:

- [...] *tawgaçgaru kunı señünüg idmiş kitanğaru tonra eşimiğ idmiş saw ança idmiş...* [T1 G2 (9)]
((Dokuz Oğuzlar) Çin’e General Ku’yu göndermişler, Kitanlılara Tongra Eşim’i göndermişler. Gönderdikleri haber söyleymiş:)

Satırdaki dikkat edileceği üzere ilk cümlede kimin nereye gönderildiği bilgisi verilmiştir. Daha sonraki cümlede ise haberin nereye gönderildiği belirtilmemiştir.

- [...] *apa tarkangaru içre saw **ıdmış**...* [T1 K11 (35)]

(Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş.)

Kağanın haberi gönderdiği yer ile Apa Tarkan’ın haber aldığı yer bu cümlede de varsayılmıştır.

- [...] *ol ok tün bodunun sayu **ı<d>tımız**...* [T2 B7 (42)]

(O gece halkını tamamen (geri) gönderdik.)

- [...] *uzun yelmeg yeme **ı<d>tım** ok* [T2 D2 (52)]

(Uzaklara öncü birlikleri de gönderdim.)

Yer bilgisinin önceki satırlarda verilirken daha sonraki satırlarda verilmemesi başka satırlarda da görülmektedir.

- [...] *sünüşdümüz teñri yarlıkadı yañdımız ügüzke tüşdi...* [T1 G9 (16)]

(Savaşık, (ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık. Irmağa döküldüler.)

Örnek olarak verilen cümlelerde bağlam dikkate alınmadan tanımlı herhangi bir yer bilgisine erişmek mümkün değildir. Savaşılan veya düşmanların ırmağa döküldüğü yerin bilgisi ancak önceki satırlardaki bilgilerden sağlanmaktadır:

- [...] *kök öñüg yoguru ötüken yışgaru uduztum ingek kölekin tuglada oguz kelti* [T1 G8 (15)]

(Kök Öng (Ongi) Irmağı’nı (bata çıka) aşır (orduyu) Ötüken (ormanlı) Dağları’na doğru sevk ettim. İngek Gölcüğü ile Tula Irmağı (tarafından) Oğuzlar geldi.)

Burada örneklerle açıklanmak istenen şey, daha önce ifade edilen veya tanımlanan yer bilgisinin daha sonraki cümlelerde kullanılmaması ve muhatabın bunu zihinde tamamlıyor olması, hiç şüphesiz semantik olarak tamamlanan bir eksiltinin varlığını doğrulamaktadır. Bu durum metinde geçen anlam bakımından tekrarlı olan ifadelerde de görülmektedir:

- [...] *ol üç kagan ögleşip **altun yış üze kawışalım** têmış ança ögleşmiş...* [T1 D3 (20)]

(O üç kağan anlaşır “Altay (ormanlı) Dağları’nda birleşelim” demiş, bu şekilde anlaşmışlar.)

- [...] *üçegün **kawışıp** sülelim idi yok kışalım têmış...* [T1 D4 (21)]

(Üçümüz birleşir saldırırım, tümüyle yok edelim” demişler.)

Ancak bu tutumun istikrarlı bir şekilde sürdürüldüğü söylenemez:

- [...] *yariş yazıda **tèrilelim** tëmiş...* [T1 K9 (33)]
(“Yariş Ovası’nda toplanalım” demişler.)
- [...] *yarıl yazıda on tümen sü **tèrilti** tèr...* [T2 B1 (36)]
(“Yariş Ovası’nda yüz bin (kişilik) ordu toplandı” der.)

Son iki örnekte verilen durumun ilk iki örnekte görülmemesinin sebebi konuşurun tercihi olarak görülse de kullanılan fiillerin bu tercihte etkili olup olmadığı ayrıca açıklanmayı gerektirir.

Nerede olduğu herkesçe bilinen ve tarif edilmesi gerekmeyen yerlerin tam konumunun önceki bilgilerden sağlanması, eksilti oluşturmaktadır. Bir ülke veya şehir ismi zikredildiğinde o ülkenin veya şehrin nerede olduğu dinleyiciler tarafından bilindiği için tarif edilmesine ihtiyaç duyulmamaktadır. Bunu metin içerisinden bir örnekle açıklamak gerekirse:

- *türk kaganıg türk bodunug **ötügen yërke** ben özüm bilge tuñukuk <kelürtüm> **ötügen yërig** konmış tēyin eşidip bëryeki bodun kurıyakı yıryakı öñreki bodun kelti* [T1 G10 (17)]
(Köktürk kağanını, Köktürk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, Bilge Tunyukuk, getirdim. Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldi.)

Tunyukuk’un bu satırda ifade ettiği Ötüken topraklarının tam olarak hangi sınırlar içerisine dâhil edilebileceği ya metinde verilen yer bilgilerinden ya da tarihî kaynaklardan yola çıkarak mümkün olur. Fakat burada dikkat edilmesi gereken şey, Tunyukuk’un *ötügen yërke* ifadesini kullanırken muhatap için herhangi bir anlaşmazlığa sebep olmayacağını düşünmesidir. Artzamanlı olarak değerlendirilebilecek bu durumu eşzamanlı olarak da örneklemek ve denklik oluşturmak mümkündür. Örneğin;

- Türkiye jeopolitik olarak önemli bir konumdadır.

Türkiye’nin jeopolitik konumunun önemine vurgu yapmak, Türkiye’nin sahip olduğu özellikleri bilmek anlamını taşımaktadır. Bu cümlede Türkiye’nin etrafının denizlerle kaplı olması, maden rezervlerine sahip olması veya yakın olması, önemli ulaşım noktalarına sahip olması veya yakın olması, coğrafi konum olarak avantajlara sahip olması gibi özellikler *Türkiye’nin jeopolitik konumu* ifadesini yansıtan her bir özellik olarak değerlendirilebilir. Bu tür dilsel ifadeler, birçok özelliği bünyesinde

barındırır. Bu gibi ifadeler kullanılırken her bir özelliğin tekrar edilmesine gerek duyulmamaktadır. Bu nedenle nasıl Türkiye, Azerbaycan ülkelerinin veya Batman, Eskişehir şehirlerinin ismi zikredilirken nerede oldukları biliniyorsa *ötüken yer* ifadesi de o şekilde konum bilgisini yansıtmaktadır.

Yer bilgisinin varsayıldığı bir başka durum da sayılar üzerinden olmaktadır. Birden fazla şekilde ifade edilen yerlerin sayılarla ifade edilmesi ortada yer bilgisi eksiltisini oluşturmaktadır. Tunyukuk metninde bu durumu örneklemek mümkündür:

- *şantun balıka taloy ügüzke tegürtüm üç otuz balık sıdı...* [T1 D2 (19)]

((orduyu) Şandong kentine (ve) (Büyük) Okyanusa kadar ulaştırdım. Yirmi üç kenti ele geçirdi.)

Satırda 23 kentten söz edilmesine rağmen bu kentlerin isimleri zikredilmemiştir. Bu durumun açıklamasını Tunyukuk'un 23 kentin sınırlarını genel hatlarıyla vermiş olması veya üzerinde odaklanılacak kadar önemli görmemesi olarak göstermek mümkündür. Şandong kenti ile Büyük Okyanus arasındaki veya etrafındaki 23 kent olduğu bilgisine bu şekilde varılabilir.

2.2.2.2. İkincil Mekân

Söz konusu eylemler olunca eylemin bağlam içince hangi anlamda kullanıldığı anlam kazanır. Bir kaçağın bir ülkeden başka bir ülkeye gitmesi, katedilmesi gereken uzun bir yer değişikliğini ifade eder ve bağlam içinde nereden gelinip nereye gidildiği bilgisinin çıkarımla sağlanmasını gerektirir. Ama her olay veya gerçekleşen her durum bu şekilde bir bilgi sağlamayabilir. Genellikle bir olay çerçevesinde değil de bir durum çerçevesinde gerçekleşen eylemler için bu geçerli olabilir.

- *[...] ol sawıg eşidip tün udusıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi anta ötrü kaganıma ötüntüm...* [T1 G5 (12)]

(O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim.)

Söz konusu satırda Tunyukuk, olduğu yerde duyduğu endişeyi dile getirmiştir. Belli bir süreden sonra düşündüklerini kağana arz etmesi için başka yere gittiği anlaşılmaktadır. Tunyukuk'un bir çadırdan veya çadır dışında bulunan herhangi bir yerden kağanın olduğu yere gitmesi -kısa mesafeli bu yer değişikliği- dinleyenlere ve okuyanlara verilecek kadar önemli değildir. Bu durum, eylemin bir yerde gerçekleştiği gerçeğini değiştirmedeği gibi anlatılanlar arasında önemli bir yerde olduğunu da göstermez. Metindeki diğer örnekler şunlardır:

- [...] *sakıntım...* [T1 B5 (5)]
(Düşündüm.)
- [...] *ança sakıntım...* [T1 B6 (6)]
(öylece düşündüm.)

T1 D5 ve T1 D7 satırlarında da aynı fiilin kullanımı söz konusudur.

Eylemlerin yer belirtme veya yansıma durumunda; var olan bilgilerin kullanılma veya kullanılmama durumunu etkileyen bir unsur da eylemin gerçekleşme zamanıdır. Eylemin her durumda olmasa bile genellikle yer gerektirmesi, bazı olaylarda yer bilgisinin kullanılıp kullanılmama durumunu da etkilemektedir. Bir olay gerçekleşmişse ve önemli olarak görülmüşse yer bilgisi muhakkak vardır fakat belirgin olmayabilir.

2.2.3. Zaman Algısı ve Zamansal Eksilti

İnsan algısındaki zaman, her toplulukta genel özellikleriyle ortaklıklar; kültür ve tecrübeye bağlı olarak da farklılıklara sahip bir kavramdır. Farklı kültürler üzerinden yapılan araştırmalarda, insanların zamana olan bakış açılarının farklı olduğu ve zaman kavramına yükledikleri anlama göre davrandıkları örnekleriyle açıklanmaktadır (Levine, 2022). Zaman, algılanabildiği kadarıyla bir akışkanlık özelliğine sahiptir. Herhangi bir olayın veya durumun meydana geldiği en küçük an itibarıyla durmadan devam eder ve şimdiden geleceğe doğru hareketlilik gösterir. Bu hareketlilik sonucunda insan, içerisinde olduğu zamanı daha iyi tanımlamak ve göstermek için en küçük zaman kesitinden en büyük zaman kesitine veya tam tersi bir sıralama ile zamanı sınıflandırma yoluna girmiştir. Herhangi bir şeyin meydana geldiği zaman, sadece o zamanın sayısal tarihi hakkında bilgi vermez; aynı zamanda o an, dakika, saat, gün, hafta, ay, yıl vs. gibi zaman kesitlerindeki mevcut durumun da sınıflandırılmasına imkân tanır. Zaman aralıklarının olmadığı bir tarih, olayların veya olguların gerçekleştiği zamanı belirsiz kılacağından insanlar ve geçmiş yaşam hakkında kestirilebilir yorumlar yapmayı zorlaştırır. Bu nedenledir ki arkeolojik kazılarda rastlanılan her bir kalıtın öncelikle hangi döneme ait olduğu araştırılır. Bulunan şeyin tarihlendirilmesi yapıldıktan sonra, tarih dönemleri hakkında özellikler belirlenir veya daha önce belirlenen döneme yeni özellikler eklenir. Zamanın sınıflandırılmasında veya tanımlanmasındaki bu amaç, aynı zamanda sosyal hayat üzerinde de etkilidir. Bunu sosyal ilişkilerin temeli olan iletişim ve doğal olarak iletişimin ana aracı olan dil üzerinden açıklamaya çalışmak mümkündür.

İnsanların iletişim kurarken verdiği ve aldığı mesajlar içerisinde söz konusu iletinin durumuna ve özelliğine göre zaman bilgisi de bulunur. Herhangi bir olayın veya durumun bir gerçekleşme *yeri* olması gerektiği gibi elbette ki bir gerçekleşme *zamanı* da gereklidir. Örnek verilecek olunursa: İnsanoğlu belli bir yerde ve belli bir zamanda yaratıldı, heyelan belli bir yerde ve belli bir zamanda meydana geldi, sınav belli bir yerde ve belli bir zamanda yapıldı. Bu örnekler, yer ve zamanın sadece önemli veya belli durumlar için gerekli olmadığını; insanların hayatta gerçekleştirdiği veya doğada meydana gelen her şeyin bu iki kavramdan bağımsız olarak gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu gösterir. Bu nedenle olay, olgu veya durumların içerisinde muhakkak yer ve zaman bilgisi vardır. Bu bilgiler, söz konusu olayın veya durumun önemine göre -özellikle- vurgulanabilir veya atlanabilir. Ancak bu vurgulama ve atlama durumu daha çok leksikal anlamda mümkün olmaktadır. Kurulan bir cümlede özellikle bir zaman ibaresi olmasa da fiilin çatısına göre bir zaman aralığını kestirmek mümkündür. Bunu sağlayan şey de hiç şüphesiz gramer işaretleyicileri olmaktadır. Örneğin, “Hava çok yağışlıydı.” cümlesinde havanın tam olarak ne zaman yağışlı olduğu bilgisi bulunmamasına rağmen cümlenin kurulduğu andan önce yağışlı olduğu -geçmişte yağışlı olduğu- bilgisine erişmek mümkündür. Bu durum diğer zaman biçimbirimlerini kapsasa da bazı durumlarda -bağlamın düşünülmediği varsayılırsa- zaman tamamen belirsiz veya bulanık olabilir. Örneğin, “Yağmur yağar.” veya “Yağmur yağacak.” cümlelerinde yağmurun ne zaman yağacağı belirsizdir. Fakat “Yağmur yağıyor.” örneğinde yağmurun ne zaman yağdığı bellidir. Bu durum, cümlenin sarf edildiği anın konu olan olayın ve durumun gerçekleştiği veya gerçekleşeceği zaman hakkında net olmasa da bilgi transferinde önemli olduğu sonucunu doğurur. Yukarıda verilen örneklere herhangi *x* bir zaman zarfının dâhil edilmesiyle cümlelerdeki zaman kavramı belirginleşir.

Kullanılan zaman ifadelerinin genelliği veya kesinliği metindeki veya cümledeki zaman bilgisi üzerinde etkilidir. Konuşurun yeterli bağlamsal bilginin varlığını kabul ederek bazen net zaman ifadelerini kullanmayı gerekli görmeyerek genel bir zaman ifadesiyle olayı veya durumu aktarmaya çalışır. Yazarın/konuşurun anlattığı şeyin zamanını kestirmek ise metnin veya konuşmanın zamanının bilinebilmesiyle ilgilidir. Konuşur metnini veya konuşmasını hitap ettiği kesime yakın tarihte gerçekleştirmiş olması veya genel olarak bilinen şeyleri anlatması durumunda dinleyenler anlatılan şeyin ne zaman gerçekleştiğini bildiği için zaman ifadesi veya

bilgisi atlanabilir duruma gelir. Ancak uzak geçmişte anlatılan şeyler için zaman ifadeleri hem metnin tarihî değeri hem de anlatı değerini etkilediği için zaman ifadeleri metinde aranan özellikler arasında önemli noktada yer alır. Bu nedenle bir metinde veya konuşmada anlatı zamanının net olarak bilinmesi durumunda bu zamanı *birincil zaman*; tahmin edilmesi veya varsayılması durumunda ise *ikincil zaman* olarak değerlendirmek mümkün olmaktadır. Bu bakımdan Tunyukuk metninde (veya bir metinde) de kullanılan zaman ifadeleri açık ve belirginse *birincil zaman*; belirgin değilse ve genellikle gösteriyorsa *ikincil zaman* olarak değerlendirilecektir. Bunu gerekli kılan şeyi odaklanılan zamanın kestirilmesi ve varsayım oluşturan zamanın ortaya konması olarak göstermek mümkündür. Belirlenen iki zaman arasında ikincil zamanı metinde genel olarak *atlanan zaman* olarak ayrıca belirtmek gerekir. Zaman atlamaları anlatılmak istenen asıl veya birincil şeylerin okuyucuya daha kısa şekilde aktarılmasını sağlayabildiği için metin yazarları tarafından tercih edilen bir metin işlemidir. Olaylar ve durumlar arasındaki önemsiz şeylerin geçtiği zaman(lar) atlanarak önem verilen veya odaklanılması istenen unsurların ön plana çıkması sağlanır. Fakat zaman atlamalarının tek işlevinin bu olduğu söylenemez. Bu atlamalar aynı zamanda edebî bir metinde okuyucuyu meraklandıran bir özelliğe de sahiptir. Atlanan zaman, yazar tarafından daha sonra geri dönüşlerle detaylandırarak okuyucuya sunulur. Tunyukuk'un yıllar süren mücadeleyi ve olayları 62 satıra sığdırması da bu durumu örneklendirir. Yazarların tercihlerine göre şekillenen bu anlatım biçimi veya özelliği metnin inşa sürecindeki zaman değerlerinin bazı özelliklerinin açıklanmasını zorunlu kılar. Bir metin ister tarihî ister edebî bir metin olsun anlatılan konu, hikâye zamanı ile anlatı zamanı bakımından iki zaman değerine sahiptir. Anlatıcı geçmişle ilgili olayları aktardığı zaman bulunduğu zamandan hikâyenin gerçekleştiği zamana atıfta bulunur. Genette (2020), bu konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapar:

[...] Alman teorisyenlerce *erzählte Zeit* (hikâye zamanı) ile *Erzählzeit* (anlatı zamanı) arasındaki karşıtlık olarak anılan bu zamansal ikilik, yalnızca sinema anlatısının değil, destansı söyleyiş ya da dramatik anlatının [...] tümüyle “edebî” düzeyini de içine alan estetik açılımının her düzeyindeki sözlü anlatının da tipik bir özelliğidir. (s. 22).

Genette, bu açıklamasıyla sadece edebî nitelikteki eserlerin iki zamanı yansıtmadığını bu ikiliğin aynı zamanda sözlü anlatının da özelliği olduğunu vurgulayarak bu durumu daha genel olarak göstermiştir. Bu nedenle sözlü veya yazılı olsun bir metin bünyesinde birden fazla zamanı barındırır sonucu ortaya çıkar.

Tunyukuk metnindeki zaman ifadeleri, zamanın varsayımları ve bilişsel eksilteleri değerlendirmelerinden önce metinde zamanın kronolojik yapısı hakkında

değerlendirmenin yapılması önem taşır. Metinde zamanın akış sırasını belirlemek, metinde anlatılan olayların bağlam içerisindeki kronolojik yapısını etkilediği için bu noktada yapılacak anlamlandırma veya yorumlama işlemine de etki etmektedir.

Tunyukuk metninde zaman bilgisi örtük, çeşitli şekillerde ve bazı yönleri itibarıyla simetrik olarak kendini göstermektedir. Metnin ilk satırında *bilge tuñukuk ben özüm tawgaç eliñe kılıntım* ifadesiyle başlayan Tunyukuk, metnin sonlarına doğru (T2 D6) *özüm karı<g> boltum ulug boltum* ifadesini kullanarak simetrik bir yapı oluşturmuştur. Aynı zamanda bu bilgi tıpkı yer bilgisinin ele alış biçiminde olduğu gibi olayların tündengelim bir bakış yerine tümevarımsal bir bakış açısının değerlendirmeye alınmasını gösterir. Bu nedenle anlatılan her bir olay, Tunyukuk'un yaşlılık döneminde ifade edilmiş olsa bile metin, Tunyukuk'un yaratıldığı andan itibaren başlamış ve ilk zaman bildirimi bu şekilde yapılmıştır. Sonraki olayların zaman akışı da buna göre şekillenmiştir. Ancak Tunyukuk bazen kendisinden önceki zamanlara da atıfta bulunur.

Birincil zamanın belirgin olan zamanı ifade etmesi, metinde ilk olarak belirgin zamanların olup olmadığını tespit etmeyi gerekli kılar. Tunyukuk metni bu tür zaman ifadeleri bakımından incelendiğinde hiçbir net zaman (takvim bilgisine) ifadesinin olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum da metnin tarihî metin olmaktan ziyade bir edebî metin kimliğinde olduğunu göstermektedir. Birincil zamanla ilişkilendirilebilecek tek zaman Tunyukuk'un olayları anlattığı başka bir ifadeyle yazıtı diktirdiği zamandır. Tunyukuk'un yazıtın son satırlarında dahi kendi dönemi ve anlattıklarıyla ilgili hiçbir takvim bilgisi vermemektedir. Ancak araştırmacılar Tunyukuk'un metinde verdiği bazı bilgilerden yola çıkarak yazıtın tarihi hakkında çıkarımlarda bulunmaktadır. Metnin somutlaştırılan herhangi bir tarih bilgisinden yoksun olması hiç şüphesiz bilinçli bir tercihin sonucu olarak görülebilir. Tunyukuk gibi stratejist bir kişinin yaşadığı dönemi ve tarihi bilmemesi olası gözükmesine de onun bu tercihinin amacını kestirmek oldukça güç görünmektedir. Tunyukuk'un zaman konusundaki bu bilinçli tutumu, metinde anlatılanların zamanının belirsiz olması ve eksik olması yönünden eksilti; metnin tarihî değeri için eksiklik olarak değerlendirilebilmektedir.

2.2.3.1. Sözde Zaman

Tunyukuk metnindeki zaman hakkında söylenecek ilk şey, net bir zaman ifadesinin olmamasıdır. Olaylar ve yaşanan durumlar belirli bir tarih verilmeden

aktarılmıştır. Buna Tunyukuk'un yazıtı olayları birer tarih belgesi olmaktan ziyade yaşadığı ve yaşattığı durumları kendisini kudretli, kuvvetli, bilgili ve haklı gösterecek şekilde sunmak istemesi ve yazıtı bir otobiyografi olarak kurgulaması sebep olarak gösterilebilir. Bunun yanına Tunyukuk'un yazıtta hitap ettiği kimselerin anlattığı olayların zamanını bildiğini varsayması da eklenebilir. Bu nedenle metindeki zaman ifadeleri kesinlikten uzak, olaydan olaya veya durumdan duruma geçişi sağlayan zamanlar olarak değerlendirilmelidir. Bu zamansal geçiş ifadeleri anlatılan zamanı sözde zaman konumuna yerleştirmektedir. Gerçek bir zamanın yerini tutan ve sahte zaman olarak tanımlanan (Genette, 2020, s. 23) sözde zamanın üzerine inşa edildiği şey varsayım olmaktadır. Kişi anlattığı olayın veya durumun zamanını muhatabına aktarırken hangi şeyin hangi zamanda olduğunu bilgisini de genel olarak verir. Ancak bu bilgi, muhatap olan kişide olduğu düşünüldüğünde varsayım oluşur ve bu varsayım doğal olarak eksilti oluşturur. Zaman bilgisini belirgin kılan zaman ifadelerinin kullanılmaması, cümle düzeyinde sentaktik bir eksilti olarak kabul edilebilse de anlatılanların zamanının kestirilebilmesi ve anlaşmazlığa sebep olmaması ortada semantik bir sürecin olduğunu da göstermektedir.

Tunyukuk metninde sentaktik düzeyde net zaman ifadelerinin olmaması, o dönem için dildeki sözvarlığı eksikliğinden veya yetersizliğinden çok bilinçli bir tutumdan kaynaklanmaktadır. Bu noktada Tunyukuk'un yaptıklarını ve sahip olduğu özellikleri aktarmaya çalıştığı kitlenin kim veya kimler olduğu da önemlidir. Zira v yazıtında Türk tarihi için önemli olan gelişmelerin ve detayların muhatabı, hiç şüphesiz yine Türklerdir. Ancak Tunyukuk'un zaman konusundaki tutumuna dikkat edildiğinde anlatılanların tümüne vakıf olabilen kişilerin belli insanlar olabileceği, o dönemde veya o döneme yakın yaşayan insanların olması gerektiği akla gelmektedir. Bunların yanında Tunyukuk zaman ifadelerini kullanmayarak metinde odaklanılması gereken şeyin anlatılanların zamanı değil; anlatılanların kendisi olması gerektiği mesajını da vermek istemiş olabileceği düşünülmelidir.

Tunyukuk zaman bilgisi sağlayacak zaman ifadelerini kullanmayarak sentaktik anlamda eksilti oluşturduğu ifade edilebilir. Ancak sentaktik eksiltide bir ögenin eksiltilebilmesi için eksiltilen ögenin eksiltilmeden önce ifade edilmiş olması ve ögeyle ilgili bir bilginin var olması gerekmektedir. Daha önceki cümlelerde ifade edilen öge (veya ögenin taşıdığı bilgi) daha sonra ifade edilmesine gerek duyulmadan eksiltilebilmektedir. Örnek olarak;

- Fenerbahçe Spor Kulübü 3 Mayıs 1907’de kurulmuştur. [...] Kurulduğu tarihten bu yana spor içi ve spor dışı birçok etkenle mücadele etmek durumunda kalmıştır.

İlk cümlede tarih bilgisi verildikten sonra metnin bağlamında o bilgi yer aldığı için bir daha kullanılma gereğinde bulunulmamıştır. Ayrıca cümlede 3 Mayıs 1907 tarihinden cümlenin kurulduğu ana kadar bir zaman atlamasının olduğu da kestirilmektedir. Bu durumun pekişmesini sağlayan ifade de *bu yana* ibaresidir. Bu örnekte net bir zaman ifadesinin eksiltisi söz konusuysa bu durum başka şekilde de gerçekleşebilir:

- O, babasını kaybettikten sonra köye bir daha uğramadı.

Verilen cümlede söz konusu kişinin babasının ne zaman öldüğü bilinmemektedir. Cümledeki zaman bilgisine babasının ölüm tarihi hakkında bilgi sahibi olanlar sahiptir. Bu nedenle cümledeki zaman bilgisi belirsizdir ve sözde zaman niteliğindedir. Bunun nedeni cümlede vurgulanmak istenen şeyin zamanın değil babasını kaybeden kişinin köye hiç uğramaması durumudur. Cümledeki zaman bilgisini sözde zaman durumuna getiren ibare de *sonra* zarfıdır. Bu zarf genellikle bir durumun veya olayın başka bir duruma veya olaya geçişini sağlayan bir işleve sahiptir. Tunyukuk metninde de *sonra* anlamında kullanılan ve *sonra* anlamıyla değerlendirilebilecek unsurlar bulunmaktadır:

- *anta*²⁴ “sonra” [T1 D5 (22)]; [T2 G5 (49)]
- *türk bodunı yeme bulganç ol têmîş oguzı yeme tarkınç ol têmîş ol sawın eşidip tün yeme udisıkım kelmez erti <kün yeme> olorsıkım kelmez erti anta sakıntıma* [T1 D5 (22)]

(Köktürk halkı arasında da kargaşa var” demiş. “Oğuzları da dağılmakta imiş” demiş. O sözü işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz de oturasım gelmedi. Orada şöyle düşündüm:)

Çalışmada metnin ve metin çevirisinin baz alındığı kaynakta (Aydın, 2022) *anta* sözcüğü *orada* olarak yorumlanmıştır. Ancak bağlam göz önünde bulundurulduğunda Tunyukuk’un yer belirtmek istemesinden çok, aktardığı durumla ilgili *o zamanda* veya *o zamandan sonra* ne düşündüğünü belirtmek istediği

²⁴ Bu sözcük her ne kadar *orada* ve *oradan* gibi anlamları taşısa da bağlam içerisinde *o zaman* ve *ondan sonra* gibi zamansal geçiş anlamlarını da kapsamaktadır.

anlaşılmaktadır. Çünkü Tunyukuk, uzun süren bir süreci kapsayan ve bu süreç sonunda strateji geliştirdiği bir zamana işaret etmiştir. Tunyukuk'un atıf yaptığı zamanın tam olarak hangi gün, ay ve yıl olduğu belirsizdir. Aynı durum bir başka satır için de geçerlidir:

- *alpın üçün tawgaçka yēti yēgirmi sūñüşdi kitan̄ka yēti sūñüşdi oguzka bēş sūñüşdi anta ayguçı[sı] yeme* [T2 G5 (49)] *ben ök ertim yagıçısı yeme ben ök ertim...* [T2 G6 (50)]

(yiğit olduğu için Çinlilerle on yedi kez savaştı. Kitanlılarla yedi kez savaştı. Oğuzlarla beş kez savaştı. Orada danışmanı - da bizzat bendim. Savaşçısı da bizzat bendim.)

Bu satırda da bağlam dikkate alınırsa Tunyukuk herhangi bir yerde İltiş Kağan'a danışmanlık ettiğini belirtmemiştir. Tunyukuk; kağanın Çinlilerle, Kitanlılarla ve Oğuzlarla savaştığı zamanları işaret etmiştir.²⁵ Tunyukuk, bu satırda geçen İltiş Kağan için saydığı savaşların zamanın dışına çıkarak Böğü Kağan ve Bilge Kağan zamanlarında/dönemlerinde de benzer veya aynı görevlerde bulunduğunu ifade etmektedir:

- [...] *ēltēriş kaganka <...> türük böğü kaganka türük bilge kaganka* [T2 G6 (50)] *kapgan kagan yēti otuz <...> nta <...> dı tün udımatı* [T2 D1 (51)] *küntüz olormatı kızıl kanım tōküti kara terim yügürti işig küçüg bērtim ök uzun yelmeg yeme ı<d>tım ok* [T2 D2 (52)]

(İltiş Kağan'a <...> Türk Böğü Kağan'a, Türk Bilge Kağan'a - Kapgan Kağan yirmi yedi <...> gece uyumadan - gündüz oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim). Uzaklara öncü birlikleri de gönderdim.)

²⁵ Metin için baz alınan kaynakta, Tunyukuk T1 B7 ve T1 G1 satırlarında tıpkı T2 G5 satırında olduğu gibi İltiş Kağan zamanı hakkında bilgi vermektedir. T2 G5 satırında kullanmış olduğu ifadeler arasında *anta* bulunmasına rağmen sözü edilen her iki satırda herhangi benzer bir ifadeye rastlanmamaktadır. Fakat araştırmacı T1 B7 satırında zaman bilgisini vermek için yay ayraç içerisinde anlatılanların İltiş Kağan zamanında olduğunu göstermek için bağlama uygun olarak ifade ekleme gereği duymuştur:

birle ēltēriş kağan boluyun bērye tawgaçig öñre kitan̄ig yırya oguzug üküş ök ölürti bilgesi çawışı ben ö kertim... [T1 B7 (7)]

(ile (birlikte) İltiş, kağan olunca güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti. (O sıralar) bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim.)

Bu durum da T2 G5 satırında kullanılan *anta* sözcüğünün İltiş Kağan zamanına atıfta bulunmak için kullanılmış olabileceğini kuvvetlendirmektedir. Anta sözcüğünün zamansal atıf değerini kuvvetlendiren bir başka öge de *boluyun* (olunca) sözcüğüdür. Fiil köküne getirilen zarf-fiille birlikte sözcük zaman ve durum değeri taşıyan bir öge durumuna gelmiştir.

Verilen satırlarda geçen metonimik zaman ifadeleri (gece gündüz) ve sayılan kağanların dönemleri düşünüldüğünde Tunyukuk'un *anta* sözcüğüyle yer bilgisinden çok durum bildiren zaman bilgisine göndermede bulunduğu ve bu dönemler arası geçiş sağladığı söylenebilir. Bu sayede Tunyukuk farklı zamanlarda yaptığı görevleri tek sözcükle ifade edebilmiş ve tüm dönemleri kapsayan bir çerçeve oluşturabilmiştir. Sayılan kağanların arasında zamansal olarak fark ve net bir zaman ifade edilememiş olsa bile anlam bakımından herhangi bir aksaklık yaşanmamıştır.

- *anta kisre* “ondan sonra” [T1 B6 (6)]
- *böñ<r>eser? semiz buka toruk buka tēyin bilmez ermiş tēyin ança sakıntım anta kisre teñri bilig bértök için özüm ök kagan kışdım bilge tuñukuk boyla бага tarkan* [T1 B6 (6)]

(böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm. **Ondan sonra** (ebedî) gök bilgi verdiği için, kendim kağan yaptım, Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan)

Bu satırda durumlar arası zamansal geçiş *anta kisre* ifadesiyle sağlanmıştır. Tunyukuk içinde bulunduğu bir durum veya süreçten başka durum veya sürece geçiş yaparken bu ifadeyi kullandığı görülmektedir. Bu ifade, metne zamansal ve durumsal olarak akıcılık kazandırmaktadır.

- *anta ötrö*²⁶ “ondan sonra” [T1 G5 (12)], [T1 G9 (16)]
- *tēr men ol sawıg eşidip tün udusıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi anta ötrü kaganıma ötüntüm...* [T1 G5 (12)]

(derim. O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.

Ondan sonra kağanıma arz ettim.)

Tunyukuk, bu satırda da uzun sürdüğü anlaşılan sürecin neticesini aktarmak için kullanmış olduğu metonimik zaman ifadesinden sonra (gece gündüz) durumlar arası geçişi *anta ötrü* yapısıyla sağlamıştır.

²⁶ Akar, bu ifadeyi her iki satırda da *bundan dolayı* olarak yorumlamış ve *ötrü* sözcüğünün açıklamasına çalışmasının sözlük kısmında yer vermemiştir (2020, s. 95). Tekin ve Aydın bu ifadeyi T1 G5 satırı için *ondan sonra* (2017, s. 77; 2022, s. 178); T1 G9 satırı için Tekin *ondan sonra*, Aydın ise *bunun üzerine* olarak yorumlamış (s. 77; s. 179); sözcüğün açıklamasını Tekin *sonra*, Aydın ise *ötürü* şeklinde vermiştir (s. 97; s. 154). Clauson bu sözcük için öncelikle *sonra*; *bunun üzerine* ve *-den dolayı* gibi anlamları göstermiştir (1972, s. 64). Ele alınan ifade, hem *bundan dolayı* hem de *bundan sonra* gibi anlamlarını doğru bir şekilde taşıyor olsa da bağlam değerlendirildiğinde, Tunyukuk'un bir durumdan başka bir duruma geçtiğini anlatmak istemesinden dolayı bir zaman ifadesi olarak değerlendirilmiştir.

- *süsi altı biñ ermiş biz éki biñ ertimiz süñüşdümüz teñri yarlıkadı yañdımız ügüzke tüşdi yañdok yolta yeme ölti kök **anta ötrö** oguz kopın kelti* [T1 G9 (16)]
(Ordusu altı bin kişiymiş, biz iki bin (kişi) idik. Savaşık, (ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık. Irmağa döküldüler. Bozguna uğramış olanlardan yolda da ölenler öldü. Bunun üzerine Oğuzların tamamı (üzerimize) geldi.)

Bu satırda Tunyukuk Oğuzlarla yaptığı ilk mücadeleden ve Oğuzların düştüğü durumu aktardıktan sonra kalan Oğuzların tamamının da kendileriyle savaşmaya geldiğini ifade etmektedir. Ancak satır, Tunyukuk'un kullanmış olduğu ifadelerden dolayı farklı şekilde yorumlanabilmektedir. Tunyukuk, Oğuzların asker sayısının altı bin kendilerininse iki bin kişi olduğunu ifade etmiş olsa da satırın son cümlesinde kullanmış olduğu *kopın* sözcüğü nedeniyle ilk mücadelede Oğuzların sadece bir bölümünün savaşmaya geldiğini ve bozguna uğradıktan sonraki süreçte kalan askerlerin tamamının savaşmaya geldiğini söylemek de mümkündür. Bu husus da satırda en az iki durumun olduğunu ve bu durumlar arası geçişin zamansal geçiş ifadesi olarak değerlendirilen *anta ötrü* ifadesiyle sağlandığını göstermektedir.

Tunyukuk metninde zaman anlamını kapsayabilecek ve bir zaman varsayımına dâhil edilebilecek unsurlar bulunmaktadır:

- *kaç neñ erser* “ne zaman” [T1 D3 (20)], [T1 K5 (29)]
- *kaçan <n>eñ erser* “ne zaman” [T1 D4 (21)]
- *[...] añarı sülemeser kaç neñ erser ol bizni* [T1 D3 (20)] *kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş kaçan <n>eñ erser ölürteçi kök...* [T1 D4 (21)]
(“Ona karşı sefer etmezsek **nasıl olsa** onlar bizi, - kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. **Nasıl olsa** öldüreceklerdir.)
- *[...] öñdün kagangaru sü yorılım têmış yorımasar bizni kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş kaç neñ erser* [T1 K5 (29)] *bizni ölürteçi kök têmış...* [T1 K6 (30)]
(“Doğudaki kağana ordu sevk edelim” demiş. “Ordu sevk etmezsek bizi, kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. **Nasıl olsa** - bizi öldürecektir” demiş.)

Art arda verilen her üç satıra dikkat edildiğinde Tunyukuk'un bu ifadeyi gelecek zaman kipiyle birlikte kullandığı görülmektedir. Bu da ifadenin zamana bağlı bir duruma sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle *kaç(an) neñ erser* yapısı hem durum aktaran hem de varsayıma dayalı bir zamanı yansıtmaktadır. Metin bağlamına dikkat edildiğinde, kahraman bir kağana ve bilge bir danışmana sahip Köktürklere karşı strateji geliştiren düşmanların birlikte hareket edilmediği takdirde ilerleyen

süreçte sonlarının ölüm olacağını bildirmektedir. Bir eylemin veya işin sonu da hiç şüphesiz zamanın ilerleyip o eylemin veya işin nihayete ereceği ana ulaşmasıyla yani zamanın ilerlemesiyle olmaktadır. Aynı zamanda bu ifade kesinlik de barındırmaktadır. Bu kesinliği sağlayan unsurlar da kahraman olan bir kağan ve bilge danışmandır. Satırlardaki ifade, zamana bağlı bir durumu işaret eder. Başka bir deyişle durumun gerçekleşmesi zamana bağlı bir yapı göstermektedir.

Metinde zamanlar ve zamana bağlı olay veya durumların geçişini sağlayan bir unsur da zarf-fiiller olmaktadır. Kullanılan zarf-fiiller zamanın atlanmasını, metnin akıcı ve yoğun hâle gelmesini sağlarken metnin zaman boyutu kısmında yalnızca geçişler sağlamaktadır:

- *birle elteriş kağan **boluyun** bêrye tawgaçığ öñre kítañıg yırýa oguzug üküş ök ölürti...* [T1 B7 (7)]

(ile (birlikte) İlteriş, kağan **olunca** güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti.

Metinde dikkat çeken zarf-fiillerin başında -(X)p gelmektedir. Bu ek, genel olarak kullanıldığı cümlede olaylar/yargılar arası geçiş sağlar. Nitekim bu zarf-fiil “iş ve hareketin, kendisinden sonra gelen fiilden önce olup bittiğini gösterir” (Gabain, 1988, s. 84). Öncelik sonralık durumunun olması, aynı zamanda zamansallık durumuna etki eder. Bir eylemin bir eylemden önce yapılmış olması doğal olarak zamanla da ilgili bir durumdur. Bir eylemin yapıldıktan sonra başka bir eyleme geçilmesi anlatılan şeyin süreklilik ve akıcılık kazanmasını sağlar.

Bu zarf-fiil cümle içerisinde bağlamda verilen diğer sözcükler ve bilgilerden yola çıkarak cümle düzeyinde farklı şekilde işlenebilmektedir. İlk olarak, aynı olay veya eylem çevresinde gelişen eylemleri birbirine bağlamak için kullanılarak neden-sonuç bağımlı oluşturur. İkinci olarak ise farklı eylemler ve durumlar arasında bağlantı kurabilmektedir. Her iki durumda da bu zarf-fiil cümleye durum ve zaman bakımından geçişkenlik kazandırır.

Birbirini olay ve anlam yönünden tamamlayan durumlardan örnekler şöyle verilebilir:

- *[...] kanın **kodup** tawgaçka yana içikdi...* [T1 B2 (2)]
(Daha sonra) hanını **bırakıp** Çin’e yeniden tâbi oldu.
- *kanının **kodup** içikdiñ...* [T1 B3 (3)]
(hanını **bırakıp** tâbi oldun.)

Her iki satırda görüldüğü gibi bırakmak ve tâbi olmak fiilleri anlam olarak zıt olmasına rağmen anlatılan durum için birbirini tamamlayan özellik göstermektedir.

- [...] *ıda taşda kalmış kuwranıp yeti yüz boltı...* [T1 B4 (4)]

(Yazıda yabanda kalanlar **toplanıp** yedi yüz (kişi) oldular.)

Bu satırda da halkın toplandıktan sonraki durumu hakkında bilgi verilmiştir. Bir yerde toplanan halk doğal olarak bir miktar sayı oluşturur.

Metinde bu zarf-fiil ekinin en çok kullanıldığı fiil *êşit-* fiilidir. Genellikle durumlar arası geçişi sağlamak ve aşamaları aktarmak amacıyla kullanıldığı görülür. Bir eylemden bir sonraki eyleme geçerken ilk eylemin neden; ikinci eylemin ise sonuç olduğu gösterilmektedir. Bu, anlatılanların sadece durumlarla sınırlı kalmayıp zaman konusunda da aşamalılık barındırmaktadır. Tunyukuk, metinde bir sözü işittikten sonraki durumu verirken bu zarf-fiili sıklıkla kullanmıştır:

- [...] *ol sawıg êşidip tün udusıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi...* [T1 G5 (12)]

(O sözleri **işitince** gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.)

Tunyukuk'un endişe içinde olma durumu, belirttiği sözü duyduktan sonra meydana gelmiştir.

- [...] *ol sawın êşidip tün yeme udusıkım kelmez erti <kün yeme> olorsıkım kelmez erti...* [T1 D5 (22)]

(O sözü **işitip** gece uyuyasım gelmedi, gündüz de oturasım gelmedi.)

- [...] *kögmen yolu bir ermiş tumış tēyin êşidip bo yolun yorısar yaramaçı tēdim...* [T1 D6 (23)]

(“Kögmen’in yolu bir tane imiş, (o da) kapanmış” diye **işitip** “bu yolu kullanmak işe yaramayacak” dedim.)

Tunyukuk'un Kögmen yolu hakkında varmış olduğu yargı, o yolun kapandığını duyduktan sonra oluşmuştur. Aynı durum diğer satırlar için de geçerlidir.

- [...] *ol sawıg êşidip kaganım ben ewgerü tüşeyin tēdi* [T1 K6 (30)]

(O sözü **işitip** kağanım, “ben karargâha gideyim” dedi.)

- [...] *ol sawıg êşidip sü yoritdım...* [T1 K11 (35)]

(O sözü **işitip** ordu sevk ettim.)

- [...] *ol sawıg êşidip begler kopın* [T2 B1 (36)]

(O sözü **işitince** beylerin tamamı)

- [...] *ol sawıg êşidip on ok begleri bodunı kop* [T2 B7 (42)]

(O sözü **işitip** On Ok beyleri (ve) halkı tamamen)

Söz konusu zarf-fiil eki aşağıda sıralanan satırlarda anlatılan olayların durumları hakkında bilgi aktarıyor görünse de derin anlamda durumun içerisinde zaman anlamı da bulunmaktadır.

- [...] *kaganıma **ötünüp** sületdim* [T1 D1 (18)]
(Kağanıma **arz edip** sefer ettirdim.)

Tunyukuk, orduyu sefer ettirmeden önce yapması gerektiği gibi davrandığını göstermek için kağana durumu arz ettiğini yansıtmıştır. Yani bu zarf-fiil, ordunun hareket etme durumunu arz etme durumuna bağlı olarak aktardığı gibi aynı zamanda arz ettikten sonra gerçekleştiğini de aktarmaktadır. Buna benzer örnekler başka satırlarda da görülür:

- [...] *ol üç kagan **ögleşip** altun yış üze kawışalım têmış ança ögleşmiş...* [T1 D3 (20)]
(O üç kağan **anlaşıp** “Altay (ormanlı) Dağları’nda birleşelim” demiş, bu şekilde anlaşmışlar.)
- [...] *üçegün **kawışıp** sülelim idi yok kışalım têmış...* [T1 D4 (21)]
(Üçümüz **birleşip** saldıralım, tümüyle yok edelim” demişler.)
- [...] *añar **aytıp** bir atlıg barmış tēyin ol yolun yorisar unç tēdim...* [T1 D7 (24)]
(Ona şöyle **söyleyip**, “bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir” dedim.)
- *yugurça **ıdıp** ıwırbaş aşdımız yuwulu entimiz on tünke yantakı tug ewirü bardımız yērçi yēr **yanılıp** boguzlantı **buḡadıp** kagan yelü kör têmış* [T1 K2 (26)]
(güç bela **ilerliyorken** Ivrbaş’ı aştık, yuvarlanarak indik. Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşp gittik. Kılavuz **yanılınca** boğazlandı. Kağan (bu duruma) **sıkılıp** “acele edin!” demiş.)
- *örtçe **kızıp** kelti...* [T2 B5 (40)]
(ateş gibi kızmış (bir hâlde) geldiler.)

Bu satırda her ne kadar düşmanların içinde bulunduğu durum aktarılmak istenmişse de söz konusu durumun barındırmış olduğu bir zaman bilgisi de bulunmaktadır. Düşmanların ateş gibi kızması bir durumken; ateş gibi kızdıktan sonra gelmesi zamanla ilgili bir detaydır.

- *kelti yükünti keligme beglerin bodunun **étip yığıp**²⁷ azça bodun tezmiş erti...* [T2 B8 (43)]

(Gelen beyleri (ve) halkı **düzene sokup bir araya topladım**. Az sayıda halk kaçmıştı.)

Uzun bir zaman dilimini yansıtan zarf-fiiller de bulunmaktadır:

- *[...] türk bodun **kılingalı** türk kagan **olorgalı** şantun balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş...* [T1 D1 (18)]

(Köktürk halkı yaratılalı, Köktürk kağanı tahta çıkalı Şandong kentine, okyanusa (?) ulaşan olmamış.)

Tunyukuk'un bu satırda zarf-fiille belirtmek istediği zaman dilimi, net olmayıp anlamsal olarak varsayıma dayanmaktadır. Verilen her iki durum tarih bakımından belli bir kesite denk geliyor olsa da bu detay metinde yer almamıştır. Ayrıca bu durum Tunyukuk'un hatip özelliğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Çünkü kastetmek istediği şey ne Köktürklerin yaratıldığı zamandır ne de kağanın tahta çıktığı zamandır; kastetmek istediği asıl şey, kendisinin olmadığı zamanlarda gerçekleşmemiş şeylerin kendisinin olduğu zamanda gerçekleşmiş olmasıdır. Tunyukuk'un öne sürmek istediği şey kendisi ve yaptıklarıdır.

Metinde belirgin olmayan ve sadece eylemin günün hangi vaktinde gerçekleştiğini gösteren zaman ibareleri şunlardır:

- **tün** "gece" [T1 G5 (12)], [T1 D5 (22)], [T1 K2 (26)], [T1 K3 (27)], [T1 K11 (35)]; [T2 B7 (42)], [T2 D1 (51)]
- **küntüz** "gündüz" [T1 G5 (12)]; T2 D2 (52)]
- **kün** "gündüz" [T1 D5 (22)], T1 K3 (27); T2 B4 (39)]
- **tan** "tan" [T1 K11 (35)]

²⁷ Bu satırda yargı herhangi bir zaman çekimiyle bitmemiş olmasına rağmen araştırmacı tarafından bir cümle formunda bitirilmiştir. Ancak zarf-fiilin semantik olarak farklı anlamlarda kullanılıyor olması ikinci sözcükteki zarf-fiilin etkisiyle söz konusu yapı cümlenin devamına bağlanabilecek bir izlenim barındırmaktadır. Satırdaki ifadeler şu şekilde de birbirine bağlanabilir:

Gelen beyleri (ve) halkı düzene sokup bir araya getirirken az sayıda halk kaçmıştı.

Böylece halkı bir düzene sokmaya ve bir araya getirmeye çalıştığı zamanda (veya bir araya getirdikten sonra) On Ok halkının bir kısmının bu esnada kaçtığı bilgisi ortaya çıkmaktadır. Halkın kaçış zamanının düzene koyma ve bir araya getirme zaman aralığına denk gelmiş olabileceğinin temel dayanak noktası, Tunyukuk'un bir önceki satırda (T2 B7) On Ok beylerinin ve halkının *tamamen* geldiğini belirtmiş olması gösterilebilir.

Sıralanan zaman dilimleri metin içinde net bir zaman bilgisi aktarmasa da zaman dışında bazı çıkarımların yapılmasını mümkün kılar. Genellikle birlikte (tün/kün/küntüz) kullanılarak cümlede zarf işlevinde görünse de bağlam dikkate alındığında içinde bulunan durumlarla ilgili de bilgi vermektedir:

- [...] *ol sawıg eşidip **tün** udusıkım kelmedi **küntüz** olorsıkım kelmedi....* [T1 G5 (12)]
(O sözleri işitince **gece** uyuyasım gelmedi, **gündüz** oturasım gelmedi.)
- [...] *temiş ol sawın eşidip **tün** yeme udusıkım kelmez erti <**kün** yeme> olorsıkım kelmez erti...* [T1 G5 (12)]
(O sözü işitip **gece** uyuyasım gelmedi, **gündüz** de oturasım gelmedi.)
- [...] ***tün** udımatı **T2 D2 (52) küntüz** olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bërtim ök uzun yelmeg yeme ı<d>tım ok* [T2 D1 (51)]
(Kapgan Kağan yirmi yedi <...> **gece** uyumadan - **gündüz** oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).

Sıralanan her üç satırda görüleceği üzere Tunyukuk'un vermek istediği şey, zaman bilgisi değil içinde bulunduğu durumdur. Tunyukuk ilk iki satırda, aldığı istihbarattan sonra duyduğu endişeyi ve stratejik plan hazırlarken durmadan çalıştığını yansıtmak istemiştir. Üçüncü satırda ise, devleti için uzun yıllar nasıl mücadele ettiğini ve emek harcadığını belirtirken zaman ifadelerini kullanarak yaşadığı durumları pekiştirerek aktarmaktadır. Levine (2022), zamanın sürekli değişen bir dokusu olduğunu belirterek zamanın geçişkenliği üzerine şu değerlendirmeyi yapar:

Zamanın düzgün ve eşit miktarda akar görüldüğü durumlar mevcuttur, ancak kaba ve dalgalı, sert veya yumuşak, ağır veya hafif hissedildiği başka anlar da vardır. Bu faaliyetlerin özgün doğası kültürden kültüre ve bireyden bireye değişse de her kişinin zamanın bazı periyotlarının geçişini diğerlerinden daha farklı algıladığı da açıktır (s. 76).

Levine'nın bu açıklamasına istinaden Tunyukuk'un kullandığı zaman aralıkları aynı zamanda içinde bulunduğu durumun da aktarılmasını sağlamıştır, yorumu yapılabilir.

- [...] ***kün** yeme **tün** yeme yelü bardımız kırkızığ uka basdımız* [T1 K3 (27)]
(**Gece gündüz** demeden hızla ilerleyip ulaştık. Kırgızları uykuda (iken) baskına uğrattık.)

Tunyukuk bu satırda düşmanlara karşı vermiş olduğu mücadelenin aralıksız sürdüğünü ve savaşmak için her an hazır olduğunu gösterme amacındadır. Bunu

doğrulayan şey, Tunyukuk'un durmadan hareket hâlinde olmalarına rağmen (yeterince) dinlenmeden düşmanlarına ulaştığı vakitte düşmanların uyku²⁸ durumunda olmasıdır. Bu durum aynı zamanda baskın için stratejik bir zamanın seçildiğini göstermektedir.

Tunyukuk metninde zaman atlamasına örnek olarak gösterilebilecek bir başka örnek şöyle gösterilebilir:

- [...] **tün** akıtdımız bulçuka **tan** tegdimiz [T1 K11 (35)]

(Gece (boyunca) ilerledik. Bulçu'ya **tan** atarken ulaştık.)

Satırda atlanan zaman gece ile tan vakti arasındaki süredir. Bu durum genel olarak iki süre arasındaki gelişmelerin kayda değer olmaması, ilerlemenin neticelendirilmek ve olayların gelişiminin hızlandırılmasının istenmesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Tunyukuk metninde zamanla ilgili kavramlarla atıf yapıldığı görülmektedir. Zaman kavramının bu değer atıf veya gönderim değeri kazanmasının nedeni bağlamla sağlanan bilgilerdir.

- *anta ölürti eligçe er tutdumuz **ol ok tün** bodunun sayu ı<d>tımız...* [T2 B7 (42)]

(Orada öldürdü(k). Elli kadar askerini yakaladık. **O** gece halkını tamamen (geri) gönderdik.)

Bu satırda Tunyukuk'un vurguladığı gecenin hangi gece olduğu net olarak bilinmese de önceki cümlelerde olayların meydana geldiği zamana atıfta bulunduğu açıktır. Hangi satırdaki *tün* sözcüğü *ol* işaret sıfatının etkisiyle bağlamsal bilgiyi bünyesinde barındırmaktadır. Bu bilgi, Oğuzlarla yapılan savaşın detaylarıdır. Bunlar, Köktürklerin Oğuzları Tarduş şadına doğru kovalaması ve ardından yakalaması; Oğuzların yabgularını, şadlarını öldürmeleri ve elli kadar askerini yakalamalarıdır. Bu olayların yaşandığı ve yaşandıktan sonraki zaman ise Tunyukuk tarafından *gece* olarak tanımlanmıştır. Tunyukuk'un kullanmış olduğu *ok* enklitiği tüm gelişmelerin veya gelişmelerden sonraki durum olan halkın tamamen geri gönderilmesinin zamanının tam da o gecede yaşandığını göstermektedir.²⁹

²⁸ Tunyukuk, bu satırda uyku sözcüğünü mecaz anlamda kullanması olasılıklar arasındadır. Tunyukuk, uyku sözcüğüyle düşmanlarına hiç beklemediği anda baskın yaptıklarını ve düşmanların bu durumun farkında olmadıklarını yansıtmak istemiş olabilir. Aksi durumda dahi düşmanların gerçek manada uykuda baskına uğramaları, kendilerinin gerçekten her şeyden habersiz olduklarını desteklemektedir.

²⁹ Bu yargıya, *ok/ök* enklitiğinin *tam/tam* olarak anlam ve işlevindeki deiktik vurgulayıcılığının etkisiyle varılmıştır (İlgın, 2020). Bu konuda İlgın (2020), aynı satırla ilgili olarak "Bir önceki veya bir sonraki gece değil; tam o gece" çıkarımında bulunmuştur (s. 33).

Tunyukuk bir başka satırda savaşmak için verdikleri mücadeleyi anlatmak ve karşılaştığı bir engeli aşmak için harcadıkları süreyi *tün* sözcüğü ile ifade etmiştir:

- [...] **on tünke** yantakı tug ewirü bardımız... [T1 K2 (26)]

(Yan taraftaki engeli **on gece** (boyunca ilerleyerek) aşp gittik.)

Bu satırda Tunyukuk'un *tün* sözcüğünü *on* sıfatıyla kullanmasının bilinçli olduğu düşünülebilir. Gece vurgusu yapılmasının ve sayı belirtmesinin nedenini, kılavuzun yanlış strateji geliştirmesine ve bunun sonucu olarak onun ölümüne neden olan şeyin kendilerine zaman kaybettirmesi şeklinde yorumlamak mümkünse de Tunyukuk'un özellikle *tün* sözcüğüyle tam olarak ne kastetmek istediğini kestirmek güç görünmektedir. Bu sözcükle özellikle bir vurgu olduğunu destekleyen şey Tunyukuk'un metin genelinde verdiği mücadelenin aralıksız sürdüğünü ifade ettiği satırlarda *tün* ve *kün/küntüz* sözcüklerini beraber kullanmasıdır.

Bu satırda dikkat çeken bir başka unsur ise Tunyukuk'un çetin savaş yolculuğunu anlatırken özellikle gece vurgusunu yapmasıdır. Bu durum bir başka satırda da görülmektedir:

- [...] *altun yıışg yolsızın aşdım<ız> ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz **tün** akıtdımız bulçuka tañ tegdimiz* [T1 K11 (35)]

(Altay (ormanlı) Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece (boyunca) ilerledik. Bulçu'ya tan atarken ulaştık.)

Sıralanan son üç satır dikkate alındığında, Tunyukuk'un savaş seferlerini anlatırken özellikle gece vurgusunu yapmasının altında bir savaş stratejisinin olabileceği tahmin edilebilir.

Metinde zaman bakımından değerlendirilecek son satır ise şöyledir:

- [...] *tegdimiz yulıdımız êkinti kün* [T2 B4 (39)] *örtçe kızıp kelti sünüşdümüz...* [T2 B5 (40)]

(Saldırdık, talan ettik. İkinci gün - ateş gibi kızmış (bir hâlde) geldiler. Savaşık.)

Bu satırda verilen zaman ifadesi daha önce başlayan savaşın devam ettiğini gösterir. Ayrıca ikinci günün önemi, düşmanların içinde bulunduğu durumu yansıtmaları ve başarının devamlılığının göstermesidir.

Tunyukuk metninde zamanın eksiltisi, her metinde ve konuşmada var olan sözde zaman üzerine temellenmiştir. Başka bir ifadeyle metindeki zaman varsayımı, Tunyukuk'un yaşadığı ve şahitlik ettiği zamanlar üzerine kuruludur. Tunyukuk her ne

kadar kendinden önceki dönemlere yer yer atıfta bulunsa da asıl olarak metni yazmaya başladığı ve bitirdiği ana kadar bir zaman çerçevesi oluşturmuştur. Metinde net bir zaman ifadesi olmasa da olayların aktarılmasında semantik olarak bir zamanın varlığı söz konusudur:

- *bilge tuñukuk ben özüm tawgaç éliñe kılıntım türk bodun tawgaç körür erti* [T1 B1 (1)]

(Bilge Tunyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin'e tâbi idi.)

Tunyukuk ilk satırda Çin ülkesinde yaratıldığını ifade etmiş fakat tam olarak ne zaman yaratıldığını ifade etmemiştir. Aynı şekilde Köktürkler'in Çin'e ne zaman tâbi olduğu bilgisi de yer almamaktadır. Metnin tamamında olaylar ve durumlar aktarılırken herhangi net bir zaman ifadesine rastlanmaz. Olaylar, öncelikle yaşananları hatırlatmak amacıyla kurgulanmıştır. Bu sebeple, bu kurgu içerisinde dönem ve yaşananlar hakkında doğrudan değil dolaylı bilgi çıkarımı yapılabilmektedir.

Metinde zamanla ilgili olarak söylenebilecek bir başka durum da zamanın çekimidir. Tunyukuk'un metninde en çok kullanılan zaman çekimi geçmiş zaman olarak ön plana çıktığı için metnin odak zamanı, geçmiş zamandır. Bunun Tunyukuk'un anlattığı olayları ve durumları, anlattığı zamana göre birer varsayım olarak görülmesini istemesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Tunyukuk, anlattığı şeyleri geçmişe dayandırarak yazıtı yazdığını esnada bir tarih/dönem varsayımı oluşturmuştur. Bu zaman da tamamen soyut düzeydedir ve gün, ay ve yıl gibi somut takvim bilgisinden tamamen uzaktır.

Zamanın veya tarihin varsayılarak cümle içerisinde kullanılmaması fakat semantik olarak var olması metinde anlatılanların akıcı olmasını sağlamıştır. Bu durum da zamanın akış özelliğiyle uyum içerisinde olmuştur.

2.2.4. Miktar Algısı ve Miktarın Bilişsel Eksiltisi

İnsanların iletişim esnasında muhatabına verdiği bilgiler arasında konu olan şeyin miktarı da yer alır. Günlük konuşmalarda ve hesap işlemlerinin yapıldığı meslekler ve iş kollarında miktar belirtmek elzemdir. Türkçede de miktarın net olması ve olmaması durumuna bağlı bir kullanım söz konusudur. Türkçede, çokluk eki; belgisiz zamir, belgisiz sıfat ve zarf olarak kullanılan miktar ifadeleri net bir miktardan ziyade *yaklaşık olma* üzerine ve *varsayıma* dayalıdır. Sayısal ve net olarak verilen miktar ile

yaklaşıklığa ve varsayıma dayalı miktar arasında farklar bulunur. Bu farklar arasında dikkat edilmesi ve çalışmanın konusuyla birlikte ele alınması gereken şey, kullanılan miktar ifadesinin işlevidir. Bunu, kırtasiyeden alınan kalem adedinin beş olması ile birkaç tane olması arasındaki farkla örneklendirmek mümkündür. Kırtasiyeden alınan kalem sayısının beş olması, ihtiyaç duyulan ve alınan kalem sayısının miktarını kesin olarak vermektedir. Kırtasiyeden alınan kalem sayısının birkaç tane olması ise örtük bilgi değerindedir. Kalemli alan kişi muhakkak net bir kalem adedi almıştır fakat bu bilgi üç şekilde örtük özellik kazanmaktadır. İlki, yazarın/konuşurun alınan kalem sayısını belli bir sebepten dolayı paylaşmak istemiyor olabileceği; ikincisi, alınan kalem sayısının önemli olmadığı için sadece kalem alındığı bilgisinin verilmek istenmesi; üçüncüsü ise alınan kalem sayısının net olarak bilinmediği fakat kalemlerin birden fazla olduğu kesin olmasından dolayı sayı olarak bir varsayımdan veya tahminden yola çıkarak kalemlerin miktarının genel olarak belirtilmesidir. Bu çalışma için her üç durum da anlamlandırma ve yorumlama sürecine dâhil edilebilir. Ancak Tunyukuk metninin yapısı dikkate alındığında son iki durumun esas alınması gerektiği düşünülmüştür. Tunyukuk, sadece birkaç yerde belirli miktar ifadelerini kullanmış ve genellikle miktar kavramını zarflar üzerinden aktarmaya çalışmışsa da metin içerisinde sıfatlar, zamirler ve çoğul ekleri de miktar görünümünde yer almıştır.

Tunyukuk metninde kullanılan miktar ifadelerinin gösterimi ve bunların bilişsel eksilti ile olan bağlantısı açıklanacaktır.

Miktar ifadelerinin zarf olarak kullanımı:

- *birle elteriş kağan boluyun berye tawgaçığ öñre kitanığ yırya oguzug üküş ök ölürti...* [T1 B7 (7)]

(ile (birlikte) İlteriş, kağan olunca güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları **çokça** mahvetti.)

Bu cümlede kullanılan *üküş* zarfıyla İlteriş Kağan'ın sayılan halklarla birden fazla kez savaştığı ve onların kanlarını döktüğü ifade edilmiştir. Sözcüğün çok veya çokça karşılığına istinaden İlteriş Kağan'ın bu halkları tam olarak kaç kez mahvettiği bilinmemektedir. Tunyukuk tarafından bilinen bu bilginin net olarak kullanılmaması, bu bilginin niceliksel bir öneminin olmamasından kaynaklıdır. *Üküş* zarfının bu cümledeki sayısal değerinin 5 (veya herhangi bir sayı) varsayılması durumunda, bu sayının muhatap için çok önemli olduğu düşünülemez. Bu zarfın niceliksel değeri

ancak tarih bilimi için önem arz edeceği düşünülebilir. Bu nedenle zarfın söylemdeki görevi, İltiş Kağan'ın sayılan halklar üzerindeki üstünlüğünü göstermek ve söylemi bu noktada güçlü hâle getirmektedir.

- [...] *üçegün kawışıp sülelim **idi** yok kısalım têmış...* [T1 D4 (21)]
(Üçümüz birleşip saldıralım, **tümüyle** yok edelim” demişler.)
- *ténsi oğlu aytıgma tagka tegmiş **idi** yok ermiş...* [T2 G3 (47)]
(Tensi Oğlu denilen dağa ulaşan **asla** yokmuş.)
- *kapgan kagan türük sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme **idi** yok erteçi erti* [T2 K2 (60)]
(Kapgan Kağan, Köktürk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da **asla** olmayacaktı.)

Verilen satırlarda idi sözcüğünün cümle içerisinde farklı semantik değerlerde olduğu anlaşılmaktadır. T1 D4 satırında bir halkı o halktan kimse kalmayacak şekilde yok etmek isteyen düşmanlar söz konusudur ve *idi* sözcüğü o halkın tamamını kapsamakta ve bir varlığa işaret etmektedir. T2 G3 ve T2 K2 satırlarında ise sözcük bir yokluğa işaret etmektedir. Bu bakımdan değerlendirildiğinde zarfın metonimik bir görünümünün olduğu gerçeği açığa çıkmaktadır.

- [...] *ol ok tün bodunun **sayu** ı<d>tımız ol sawıg eşidip on ok begleri bodunı **kop*** [T2 B7 (42)]
(O gece halkını **tamamen** (geri) gönderdik. O sözü işitip On Ok beyleri (ve) halkı **tamamen**)
- *anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun **kop** kelti yükünti...* [T2 G2 (46)]
(Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı **tamamen** geldi (ve) itaat etti.)

T2 B7 ve T2 G2 satırlarında *sayu* ve *kop* sözcüklerinin bir halkın tamamını kapsayacak şekilde ifade edildiği görülmektedir. Niceliksel olarak bir halkın tamamının bir değeri olmasına karşın bu değer söylenme gereğinde bulunmayarak bir zarfla karşılanmıştır.

Yukarıda verilen üküş, idi, sayu ve kop sözcüklerinin birer miktar varsayımıyla kavramsallaştırıldığı düşünülmüştür. Ancak verilen zarfların cümle içerisindeki anlam değerine bakıldığında sadece miktarı değil aynı zamanda bir durumu da yansıttığı görülmektedir. Bir halkın çokça mahvedilmesi eylemin miktarını vermesinin yanında

mahvedilen halkın durumunu veya tümüyle yok edilmek istenen bir halkın ne şekilde yok edilmesi gerektiği durumunu barındırdığı ifade edilebilir.

Miktar ifadelerinin zarf-fiille kurulan yapılarla beraber kullanılmasında da eksilti durumunun varlığı söz konusudur:

- [...] *az tēyin ne basınalım tegelim tēdim...* [T2 B4 (39)]

(“**Azız** diye yenilecek miyiz? Saldıralım.” dedim.)

Az sözcüğünün Türklerin kavramsal yapısında ne kadarlık bir miktara denk geldiği tıpkı diğer milletlerde olduğu gibi net değildir. Bir şeyin az olması, durumdan duruma göre değişebilecek ve anlam kazanabilecek bir durumdur. Elmasın dünya üzerinde az olması değerini artırırken, bir ordunun teçhizatının az olması savaşı kazanma olasılığını düşürebilmektedir. Dil ve varsayım temelinde esas alınması gereken şey, az olarak nitelendirilen şeyin bağlam içerisinde anlaşmazlığa neden olmaması ve kullanıldığı anda verilmek istenen mesajı iletebiliyor olmasıdır.

- *süsi altı biñ ermiş biz eki biñ ertimiz süñüşdümüz teñri yarlıkadı yañdımız ügüzke tüşdi yañdok yolta yeme ölti kök anta ötrö oguz **kopın** kelti* [T1 G9 (16)]

(Ordusu **altı bin** kişiymiş, biz iki bin (kişi) idik. Savaşık, (ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık. Irmağa döküldüler. Bozguna uğramış olanlardan yolda da ölenler öldü. Bunun üzerine Oğuzların **tamamı** (üzerimize) geldi.)

Son cümlede ifade edilen *tamamen* durumu ilk cümlede ifade edilen askerlerin ilk bölümünden kalan ve bütünü oluşturan askerleri kapsamaktadır. Bu nedenle *kopın* zarfının da metonimik değerde olduğu söylenebilmektedir.

Bu satırda *ordu* anlamındaki *sü* sözcüğü, semantik açıdan çoğulluk barındırır. Bu çoğulluk durumu sözcüğün kavramsallaştırma süreciyle açıklanabilmektedir. *Ordunun* kavram alanına girebilecek kağan, asker, komutan, sözcü; ok, kılıç, kalkan gibi her şey ordu sözcüğünde varsayılsa da cümlede odaklanılan şey askerlerin sayısal değeridir.

- [...] *ol sawıg eşidip begler **kopın*** [T2 B1 (36)]

(O sözü işitince beylerin **tamamı**)

Satırda sözü edilen beylerin tam olarak kimlerin olduğu ve sayılarının ne kadar olduğu bilinmemektedir. Sözcenin bağlamı da esas alındığında sözcüğün bünyesinde yer alan isimler ve net sayı ancak Tunyukuk’un zihninde yer almaktadır. Ancak bu kullanım tek bir dönem ve sözcük için değil belirsizlik barındıran ve genellik özelliğini taşıyan tüm sözcüklerin ortak noktasıdır.

Çokluk eki olan +(A)gUn ekinin sayılarla olan kombinasyonundan da bilişsel eksilti yapılar oluşturulabilir:

- [...] **üçegün** kawışıp sülelim idi yok kışalım têmîş... [T1 D4 (21)]

(**Üçümüz** birleşip saldıralım, tümüyle yok edelim” demişler.)

Satırda bahsedilen üçlü yapıdan veya gruptan kasıt; Çin kağanı, On Ok kağanı ve Kırgızların kağanıdır. Bu nedenle net bir niceleyici olarak kullanılan sayıların alınan gramer işaretleyici veya anafor (anaphore/artgönderim) durumuna göre içerisinde bağlamdan da alınan bilgilerden yola çıkarak detaylar içeren bir yapı gösterdiği söylenebilir.

Miktar ifadelerinin sıfat olarak kullanımı:

- **artuk** kırkız küçlüg kagan yagımız... [T1 D3 (20)]

(**Çok sayıdaki** Kırgızlar (ve onların) kağanı Küçlüg Kağan düşmanımız oldu.)

Az sözcüğü için yapılan değerlendirmeler *çok* anlamındaki *artuk* sözcüğü için de geçerli olabilmektedir. Niceliksel olarak *çok* kavramının durumdan duruma değişkenlik gösterebileceği ve ona göre değer alabileceği ifade edilebilir. Bir kağan için düşman sayısının çok olması çekinilmesi gereken bir durumken kendi ordusundaki askerlerin çok olması güven sağlayan bir durum olarak örneklendirmek mümkündür.

Anafor ile birlikte kullanılan sayılar da bilişsel eksilti oluşturabilirler:

- [...] kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş **ol eki kişi** bar erser sini tawgaçığ ölürteçi tēr men... [T1 G3 (10)]

(Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. **O ikisi** var olduğu sürece seni, (yani) Çinlileri öldürecek” derim.)

Bu satırda kullanılan *ol* ile kurulan anaforla İlteriş Kağan’a ve Tunyukuk’a gönderimde bulunulmuştur. Bu durum sayıların da eksilti konusuna dâhil edilebileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu durum başka satırlarda da görülmektedir:

- [...] **tawgaç kagan** yagımız erti **on ok kaganı** yagımız erti [T1 D2 (19)] **artuk kırkız küçlüg kagan** yagımız boltı **ol üç kagan** ögleşip... [T1 D3 (20)]

(**Çin kağanı** düşmanımızdı. **On Ok kağanı** düşmanımızdı.- Çok sayıdaki **Kırgızlar (ve onların) kağanı Küçlüg Kağan** düşmanımız oldu. **O üç kağan** anlaşp...)

Bu durum farklı ekler üzerinden de örneklendirilebilir:

- [...] **eliğçe** er tutdumuz... [T2 B7 (42)]
(**Elli kadar** askerini yakaladık.)
- [...] **azça** bodun tezmiş erti on ok süsin sületdim [T2 B8 (43)]
(**Az sayıda** halk kaçmıştı. On Ok askerini (onlara karşı) sefer ettirdim.)

Sıfat olarak kullanılan net miktar ifadelerinin kullanımında metin bilgilerinden hareketle çeşitli çıkarımlar yapılabilir:

- [...] ıda taşda kalmış kuwranı **yeti yüz boltu** [...] **yeti yüz kişig** [T1 B4 (4)]
(Yazıda yabanda kalanlar toplanıp **yedi yüz** (kişi) oldular. [...] **Yedi yüz kişiyi**)
- [...] **on tünke** yantakı tug ewirü bardımız... [T1 K2 (26)]
(Yan taraftaki engeli **on gece** (boyunca ilerleyerek) aşp gittik.
- **üç küreg** kişi kelti sawı... [T1 K9 (33)]
(**Üç kaçak** kişi geldi. (Üçünün de) sözleri aynı.)

Satırda belirtilen *üç küreg* ifadesi üç ayrı devletten gelen kaçakların olduğu izlenimini vermektedir. Ancak kaçakların kim oldukları ve hangi ülkeden geldikleri verilmemiştir.

Teklik dışında kullanılan çokluk ifadelerinde bir genellemeden ve tasarruftan söz etmek mümkündür. Sayıların kökenine kadar indirgenebilir olan bu durumu insanların sayma ihtiyaçlarının bir sonucu olarak hesaplamaları hem daha fazla vakit kaybetmek hem de her bir sayıyı onlarca çentik veya sembolle göstermek yerine sayılarla ifade ederek somut olan şeylerin karşılığı olarak zihinsel bir yeti ile kategorize ettiği ifade edilebilir. Sayıların birer genelleme olduğu, söylenmesi ve yazılması güç ve emek gerektiren çoğul yapıların özetlenmesi veya kodlanması sonucunda oluştuğu şeklinde düşünmek mümkündür.

2.2.5. Durumsal Eksilti

Bilişsel eksilti ile ilişkilendirilebilecek bir diğer husus, dilin durumsallık özelliğidir. İnsanlar yaptığı eylemi ne şekilde yaptığını ve eylemin ne şekilde yapıldığını göstermek için detay verir. Verilen detaylar dil ve dil dışı unsurlar olabilmektedir. Eylemin ve bağlamın durumu aktarılırken kullanılan bazı zarflar, aynı dil konuşurlarının kavramsallaştırma süreciyle ilgili olabilmektedir ve içerisinde nedenler barındırabilmektedir. Ancak her durum ve durum bildiren dil unsuru bilişsel eksilti olarak kabul edilmemelidir. Örnek olarak; “*Ali ağlayarak içeri girdi.*”

cümlesinde Ali'nin içeriye tam olarak ne şekilde girdiği ve ağlama durumunun ağlama eylemini bilen herkes tarafından aynı şekilde yorumlanacağı için zarfın anlam görünümünde nedenler aranmaz. Başka bir örnek olarak; “*Ali konuyu iyice anladı.*” cümlesinde ise *iyice* zarfını yorumlamak daha olasıdır ve seçilen bu zarfın nedenleri irdelenebilir. Bunun sebebi insan bilişinde iyi olan şeyin tam olarak ne olabileceği ve bir şeyi yeterinde veya yeterinden fazla şekilde kavramakla iyi olanı birbirine bağlamak arasında nasıl bir bağlantı ve denklik olduğunun yoruma açık olmasıdır. Bu nedenle kullanılan zarfa yorum gerekmesi; söylem anında yorum gerektirmeyecek kadar aynı dil konuşurlarının bilişinde ortak değer ve anlam ifade etmesi; nedenleri var olan fakat nedenlerinin cümle düzeyinde kullanılmaması gibi özellikler bu zarfların kavramsallaştırma sürecinin bilişsel eksiltiyle olan bağlantısını oluşturmaktadır.

Durumsal eksilti konusunda dikkat edilmesi gereken şey, eksilti olarak ele alınan sözcüğün bağlam bilgisi bilinen bir durumda ifade edilen sözcenin değil; yazılı ve sözlü ortamda bir durumu belirtmek için kullanılan sözcüğün içinde barındırmış olduğu fakat cümle düzeyinde ifade edilmediği derin anlamdır. Bu nedenle çalışmada ele alınan durum eksiltisi, durum zarfı olarak kabul edilen dilsel yapılarla ilişkilidir. Ancak bu, her durum zarfının bilişsel eksilti şemasına dahil edilebileceğini göstermez. Soyut ve mecaz anlam kazanan yapılar için geçerli bir kavram olarak değerlendirilmelidir.

Tunyukuk metninde kullanılan ve durum zarfı olarak kabul edilebilecek örnekler ve bu örneklerin bilişsel eksiltiyle olan bağlantısı şöyle açıklanabilir:

- [...] *sakıntım toruk bukalı semiz bukalı ırakda* [T1 B5 (5)] *böñ<r>eser? semiz buka toruk buka tēyin bilmez ermiş tēyin **ança** sakıntım...* [T1 B6 (6)]
((şöyle) düşündüm: Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta - böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek **öylece** düşündüm.)
- *kēyik yēyü tawışgan yēyü olurur ertimiz bodun bogzı tok erti yağımız tegre uçuk teg erti biz elbeg? ertimiz **ança** olurur erkli oguzduntun küreg kelti* [T1 G1 (8)]
(Yaban hayvan yiyerek tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın karnı toktu. Düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik. **Bu şekilde** yaşıyorken Oğuzlardan kaçak geldi.)

- *yogun bolsar üzgülük alp ermiş öñre kitañda bèrye tawgaçda kuriya kordanta yırya oğuzda éki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne **ança** ötüntüm* [T1 G7 (14)]
(yoğun olursa kopması zormuş. Doğuda Kitan’dan, güneyde Çin’den, batıda Hoten’den, kuzeyde Oğuz’dan iki üç bin (kadar) askerimiz var” **bu şekilde** (durumu) arz ettim.)
- *artuk kırkız küçlüg kagan yagımız bolıtı ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawısalım têmış **ança** ögleşmiş öñre türk kagangaru sülelim têmış añarı sülemeser kaç neñ erser ol bizni* [T1 D3 (20)]
(çok sayıdaki Kırgızlar (ve onların) kağanı Küçlüg Kağan düşmanımız oldu. O üç kağan anlaşıp “Altay (ormanlı) Dağları’nda birleşelim” demiş, **bu şekilde** anlaşmışlar. “Doğudaki Köktürk kağanına sefer edelim” demişler. “Ona karşı sefer etmezsek nasıl olsa onlar bizi,)

Her dört satırda gösterildiği gibi, daha önce açıklanan bir duruma atıfta bulunmak için kullanılan *ança*³⁰ sözcüğü anaforik bir durumu yansıtmaktadır. Konuşur; *bu şekilde, öylece ve böylece* anlamlarına gelen sözcüğü kullanarak tekrardan kaçınmıştır. Böylelikle kullanılan ifade, tekrara konu olan durumu anlamsal olarak içerisinde barındırır ve bunun yüzey yapıya çıkarılmasını engelleyen bir işleve sahip olur.

- *[...] tawgaç bèrdin yen teg kitañ öñdün yen teg ben yırdınt<a> yan tegeyin türk sir bodun yérinte **idi** yorımazun usar **idi** yok kışalım* [T1 G4 (11)]
(“Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım, Köktürk Sir halkı (oldukları) yerde **hiç** hareket edemesin. Mümkün olursa **tamamen** yok edelim”)
- *kaganım ben özüm bilge tuñukuk ötüntök ötünçümün eşidü bërti **köñlünçe** uduz tedi kök öñüg yoguru ötügen yışgaru uduztum ingek kölekin tuglada oguz kelti* [T1 G8 (15)]

³⁰ Bu sözcük aynı zamanda katafor (cataphore/öngönderim) olarak da kullanılmıştır: *türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrıltı kanlantı kanın kodup tawgaçka yana içikdi teñri **ança** têmış erinç kan bërtim* [T1 B2 (2)]
(Köktürk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin’e yeniden tâbi oldu. (Ebedî) gök **şöyle** demiş elbette: Han verdim,)
Aynı durum T1 G2, T1 G5, T1 D4, T1 K10; T2 B2 satırlarında da bulunur. Ancak çalışma, dilsel ve bilişsel olarak sağlanan bağlamda ifade edilen -daha önce var olan veya ifade edilmiş- bilgilerden sonra ifade edilmiş sözcükler üzerine temellendirildiği için anaforik yapılar incelenmeye alınmıştır.

(Kağanım (lütfedip), benim, Bilge Tunyukuk'un arz ettiklerini işitiverdi (dikkate aldı), “(orduyu) **bildiğin gibi** sevk et” dedi.)

- [...] kıyınığ **könlünçe** ay ben sana ne ayayın tedi... [T1 K8 (32)]

(“Cezaları da **uygun gördüğün şekilde** ver, ben sana (daha) ne diyeyim” dedi.)

Her iki satırda kullanılan *könlünçe* zarfı, dilediğini yapma yetkisi verilen kişinin tercihlerine yönelik bir durumu yansıtır. Bu tercihler olan bir şey üzerine olabileceği gibi olacak şeyler üzerine de olabilmektedir. Her iki kullanımda da olacak şeyler üzerine verilen bir tercih söz konusudur. Zarfın *gönül* üzerine temellendirilmesindeki her bir neden, zarfın kavramsallaştırılmasında rol oynayan deneyimler veya bilgiler olarak kabul edilebilir. Türlü duyguların kaynağı olan gönül, iletişim durumlarında da sözce bağlamında farklı şekilde yorumlanabilir.

- [...] yelme karagu **edgüti** urgıl basıtma têmış... [T1 K10 (34)]

(Devriyeleri, karakolları **iyice** yerleştirir.)

- **örtçe** kızıp kelti... [T2 B5 (40)]

(**Ateş gibi** kızmış (bir hâlde) geldiler.)

- sarıg altun ürünj kümüş kız koduz egri tewe agı **buşsuz** kelürti... [T2 G4 (48)]

(Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri **sıkıntısızca** getirdiler.)

Satırda sayılan şeylerin herhangi bir problem olmadan getirilmesi söz konusudur. Kullanılan **buşsuz** sözcüğü için sorulacak “Sıkıntı nedir?” ve “Bu sözcüğü kullanan aynı dil konuşurları için sıkıntı içeren veya sıkıntı içermeyen durumlar nelerdir?” gibi soruların cevapları söz konusu dil konuşurlarının sıkıntıyı ne şekilde kavramsallaştırdıklarını da yansıtır. Bağlamın sağlanmasıyla sözceyi kullanan kişi(ler) için neyin sıkıntı veya neyin sıkıntı olmadığını kestirmek mümkün olsa da sözce anında bu kavramsal içerik derin yapıda işlenir yüzey yapıda yer almaz.

Zaman ve durum anlamını birlikte yansıtan yapılar da söz konusudur:

- [...] aņaru sülemeser **kaç neñ erser ol bizni** [T1 D3 (20)] kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş **kaçan** <n>eñ erser ölrteçi kök... [T1 D4 (21)]

(“Ona karşı sefer etmezsek **nasıl olsa** onlar bizi, - (kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. **Nasıl olsa** öldüreceklerdir.”)

- [...] kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş **kaç neñ erser** [T1 K5 (29)]

(Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. **Nasıl olsa**)

2.3. Kalıp Sözlere Eksilti

Kalıp sözler, bir toplumun dil konuşurları tarafından daha önce deneyimlenmiş, bilgi sahibi olunmuş bazı olay, durum, konu ve eylemlerde anlamı zenginleştirmek, etkileyciliği artırmak için kullanılan ve olabildiğince az sözcük kullanımına yönelik olan ifadelerdir. Söz gelimi atasözleri tamamen deneyime dayandığı için kullanılan bir atasözü içinde uzun yıllar boyunca elde edilen bilginin öz bir şekilde sunumu söz konusudur.³¹ Bu nedenle anlatımı kısa fakat anlam bakımından yoğun olan; ayrıca deneyime dayalı bu dilsel ifadelerin çalışmanın eksilti anlayışına uyduğu düşünülmüştür. Gerek dilbilgisel yapıları gerek semantik yapıları olsun atasözleri ve deyimler bu bakımdan incelenmeye değer olarak görülmüştür.

Tunyukuk'un hatip yönünün izleri yazıtta bilinçli şekilde kullandığı sözcüklerden ve sözlerden anlaşılmaktadır. Tunyukuk'un kurduğu farklı sıfat tamlamaları ve farklı benzetme yapıları dışında, kullanmış olduğu atasözleri ve deyimler de kendisinin bilge yapısıyla tutarlılık göstermektedir. Çalışmada atasözlerinin ve deyimlerin vermek istediği anlamların ne şekilde eksilti olarak yorumlanabileceğinin yanında atasözlerinde ve deyimlerde var olan metaforların da bu yorumlama sürecine nasıl dâhil edilebileceği açıklanacaktır. Bu bakımdan iki şekilde inceleme söz konusu olacaktır: İlk olarak kalıp sözlerin yansıttığı anlamların hangi dilsel özelliğe istinaden eksilti oluşturduğu açıklanacak; daha sonra ise bu yapıların kavramsal düzeyi üzerine gerek metaforik gerekse de metonimik açıklamalar sunulacaktır.

2.3.1. Atasözleri

Atasözleri toplumun hafızasında yer edinmiş bilgileri ve deneyimleri doğa, hayvan, nesneler, durumlar ve insanlar üzerinden ekonomik bir cümle ile aktarır. Genellikle gerçek anlamından sıyrılıp mecazi anlamda işlenen atasözlerinin bu kullanımını onları birçok durumda kullanılmasını sağlar. Bazı atasözlerinin anlam olarak evrensel nitelikte olduğu bilinmekte, farklılığın sözcük düzeyinde olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca toplumdan topluma değişen ve belli bir millete ait atasözlerinde aktarılan bilgilerin ve deneyimlerin söz konusu toplumun kültüründen ve ortak hafızasından bağımsız değildir. Bu nedenle atasözlerinde bir topluma ait

³¹ “Bütün duygu ve düşünceler, atasözlerinde genellikle bir tek cümleye sığdırılır. Bu nedenle atasözleri kocaman kitapları dolduran duygu ve düşünce birikimini tek bir cümlede özetler” (Hengirmen, 2017, s. 20).

birçok bilgiye erişmek mümkündür. Erişilen bu bilgi az oranda cümle düzeyinde olsa da büyük oranda cümlenin derin anlamında yatmaktadır. Örneğin; “*Arpayı taşlı yerden, kızı kardaşlı yerden.*” atasözünde şu bilgilerin yattığı ifade edilir:

Taşlı yerlerde yetişen arpa, buğday seyrek ekilir. Bu nedenle taşlı tarlada yetişen arpanın taneleri iri ve güzel olur. Erkek kardeşi olan kızların da erkekler hakkında bir fikirleri olur. Bu yüzden evliliğe daha kolay ayak uydururlar. Ayrıca bir araya gelen kardeşler bir güç oluşturur, damada destek verirler (Hengirmen, 2017, s.125).

Bir millete karakteristik özellikler de atasözlerinde yer alabilir. Bu özellik “*Osmanlının ekmeği dizi üstündedir.*” atasözünde “Osmanlı daima at üstünde ve hareket hâlinde olduğu için ekmeğini dizi üstünde yer; oturup dinlenecek, yemek yiyecek zamanı olmaz.” (Hengirmen, 2017, s. 464) veya “*Türk’ün aklı gözünde.*” atasözünde “Türk, gözüyle gördüğüne inanır. Gözüyle görmediği şeye kolay kolay inanmaz. Bu nedenle de Türk’ün aklı gözündedir.” (s. 537) şeklindeki açıklamalarla gösterilebilir.

Yüzey yapıda kullanılan sözcükler, derin yapıda var olan bilgi ve deneyime atıfta bulunur. Bilgece edilen ve anonim olarak yaşayan sözlerin yanında şiirlerden, dinî metinlerden ve şahsiyetlerden; ayrıca öykü ve fıkralardan da alınan ve atasözü hâline gelen sözler vardır. Sayılan unsurlar atasözlerinin atıfta bulunma işlevini örnekledirebilmektedir. Söz gelimi, “*Halep oradaysa arşın burada!*” ve “*Vermeyince mabut, neylesin Mahmut.*” gibi atasözleri temelde birer hikâyeye/fıkraya dayanmaktadır (Hengirmen, 2017, s. 11-13).

Sıralanan atasözlerinde ve atasözlerinin anlam yapılarında olduğu ifade edilen bilgilerin ve deneyimlerin, atasözünün yüzey yapısında yer almadan aktarıldığı görülmektedir. Bu bilgilerin yüzey yapıda kullanılmama nedeni, bu bilgilerin o topluluğun hafızasında yer almasıdır. Toplumun ortak hafızasında olan bu bilgilere atıfta bulunulması ve kişilerin zihinsel bir süreç geçirmesi bu durumun bilişsel yönünü de ortaya koymaktadır.

Atasözlerinin bilişsel yönüne ilişkin izahlar ancak kavramsal yapı üzerinden yapılabilir. Kövecses atasözlerinde var olan metaforları Genişletilmiş Metafor Teorisi (Extended Conceptual Metaphor Theory/ECMT) bağlamında ele almaktadır. Ona göre korelasyona dayalı atasözlerinin içerisinde duruma göre yorumlanabilecek metaforlar yer almaktadır (Kövecses, 2024). Atasözlerinin metaforlarla açıklanabilmesinin veya anlaşılmasının temelinde Lakoff ve Turner (1989) tarafından öne sürülen GENEL ÖZELDİR (Generic is specific) metaforu yatmaktadır (s. 162-163). Özel bilgi yapısı ile onun genel düzeydeki yapısı arasındaki ilişkiye dayanan bu metafor, genel olan şeyi

özel olan şey açısından kavrama esasına dayanır (Lakoff, 1993, s. 235). Atasözlerinin çok sayıda duruma uygulanabilmesinin ve birçok durum için geçerli olabilmesinin nedeninin genel bir yapıya sahip olmalarından kaynaklanması, söz konusu metaforun şematik yapısını oluşturur.

Kövecses, atasözlerindeki metaforları bağlamsal bilgiyi de esas alarak değerlendirme işlemini “Look before you leap. (Atlamadan önce bak.)” atasözü ile yapar. Atasözünün kullanılabileceği durumu, bir çocuğun babasına gelip evlenmek istediğini söylemesi fakat babasının bazı nedenlerden dolayı kızın oğlu için uygun olmadığını düşünmesi şeklinde verir. Atasözünde var olduğu düşünülen iki metafor vardır. Atasözünde geçen *bak-* fiilinin BİLMEK GÖRMEKTİR kavramsal metaforu ile; *atla-* fiilinin ise HAYAT BİR YOLCULUKTUR kavramsal metaforu ile ilgilidir (Gibbs, Strom ve Spivey-Knowlton, 1997; Kövecses, 2024, s. 31).

Kövecses (2024), atasözünde var olan bu metaforları nedenleriyle birlikte açıklar. *Atla-* fiilinin kavramsal olarak EYLEM HAREKETTİR genel metaforunun kaynak alanı olan HAREKET imge şemasına bağlı olduğunu ve onu çağrıştırdığını ifade eder. *Atla-* gibi hareketleri gücü eylemin kendisinde olarak açıklayan Kövecses, seyahat durumunu da bu gibi hareketler içerisine alır ve bunu yaşam için önemli bir kavramsal metafor olan HAYAT SEYAHATTİR (Kövecses, 2024) metaforunun Kaynak Alanı olarak gösterir. Seyahatin en dinamik unsurunun *yolculuk* olduğunu ve bu unsurun HAYAT YOLCULUKTUR şeklinde ortaya çıktığını da aktarır. Ayrıca atasözünde de hayatın belirli bir yönü olan doğru kişiyle evlenmenin ele alındığı; bu durumda HIZLI VE ACELECİ BİR ŞEKİLDE EVLENMEK, GÜVENLİ OLMAYACAK BİR YERE ATLAMAKTIR gibi özel bir kavramsal metaforun söz konusu olduğu ve atasözündeki *atla-* fiilinin metaforik anlamının bu şekilde kabul edilebileceği vurgulanır (s. 31-32).

HAYAT SÜRMEK YOLCULUK ETMEKTİR (veya HAYAT YOLCULUKTUR) (Gibbs v.d., 1997) metaforunda *atla-* fiili olmamasına rağmen bu anlamın nasıl çıktığı da açıklanır. Atlamanın kişinin bir yerden serbestçe atladığı ve havada bir yerden başka bir yere hareket ettiği hızlı bir eylem olması, bir kişinin nereye atlayacağını başka bir ifadeyle varış noktasını bilmemesi halinde bu hızlı hareketin tehlikeli olabilmesi, atasözündeki fiilin kullanımını doğrulamakta ve söz konusu anlamı sağlamaktadır. Bu metaforun çerçeve düzeyindeki uzlaşımsal eşlemelerini

aktaran Kövecses, oluşan metaforlar kümesini “*şematiklik hiyerarşisi*³² (schematicity hierarchy)” olarak tanımlar ve bunların “*kavramsal yollar* (conceptual pathways)” olarak işlev gördüğünü aktarır. Atasözü özelinde bu yolları açıklamak gerekirse Kövecses bu durumu, (*atla-* gibi) belirli gerçek bir anlamı, (*hızlı ve aceleci bir şekilde* gibi) metaforik bir anlamla ilişkilendirme olarak açıklar (2024, s.33) ve bu ilişkilendirmenin *imge şeması düzeyi* (image schema level), *alan düzeyi* (domain level), *çerçeve düzeyi* (frame level) ve *zihinsel alan düzeyi* (mental space level) gibi dört farklı örgütlenme düzeyinde birbiriyle ilişkili kavramsal metaforları içeren bir hiyerarşinin söz konusu olduğunu ifade eder. Atasözündeki eşlemeler ve şematiklik hiyerarşileri şöyle gösterilebilir:

EYLEM HAREKETTİR
HAYAT SEYAHATTİR
HAYAT SÜRMEK YOLCULUK ETMEKTİR
HIZLI VE ACELECI BİR ŞEKİLDE EVLENMEK, GÜVENLİ
OLMAYABİLECEK BİR YERE ATLAMAKTIR (s. 32).

Atasözünün ikinci fiili olan *bak-* için de şematiklik hiyerarşisi ve metaforik kavramsal yollar kurulmaktadır. Hiyerarşinin en üst düzeyinde **BİLİŞ ALGIDIR** (Cognition is perception) kavramsal metaforu bulunmaktadır. Algı olmadan bilişin düşünülemeyeceği ancak hayvanlarda hem bilişin hem de algının olması gerçeği karşısında; **BİLİŞ ALGIDIR**³³ metaforunda metaforik ilişki içerisine giren iki alan, insan düşüncesi (zihni) ve insan bedenidir. İnsan düşüncesi bilme, anlama, düşünme ve şüphelenme gibi birçok zihinsel faaliyet içerir ve bu faaliyetler metaforik anlamda **BİLMEK/ANLAMAK GÖRMEKTİR, DÜŞÜNMEK BAKMAKTIR** ve **ŞÜPHELENMEK KOKLAMAKTIR** şeklinde kavramsallaştırılır. Bu durumda da alan düzeyindeki metafor **ZİHİN BEDENDİR**; bir altındaki düzey olan çerçeve düzeyindeki metafor ise **DÜŞÜNMEK BAKMAKTIR** olmaktadır. Bu durumda, atasözünde **GELECEK İLERDEDİR** metaforunun varsayımına dayanan *ileriye bakmak* olarak ifade edilen şey, (muhtemel istenmedik) sonuçlara dikkat etmeden veya

³² Kövecses, kavramsal metaforların ve kavramsal yapıların bir tür hiyerarşi içerisinde olduğunu, alt düzeydeki kavramsal yapının üst kademedeki kavramsal yapıyı da içerdiğini belirtir. Genellik esasına göre yapılan bu hiyerarşinin genelden özele doğru olan düzeyleri şunlardır: *imge şeması düzeyi* (image schema level), *alan düzeyi* (domain level), *çerçeve düzeyi* (frame level) ve *zihinsel alan düzeyi* (mental space level). Kavramsal yapının dilsel ifadesi olan ve en az şematiklik gösterdiği ifade edilen *zihinsel alan düzeyinin* tüm üstündeki tüm hiyerarşiyi çağrıştırdığı ifade edilir (2024, s. 30-31).

³³ Kövecses bu metaforu aktarırken, metafor ve algı arasındaki ilişki için şu çalışmayı önermektedir: Iraide Ibarretxe-Antuñano, The power of the senses and the role of culture in metaphor and language. Ed., Rosario Caballero, ve Javier E. Diaz-Vera, *Sensuous cognition: Explorations into human sentience – imagination, (e)motion and perception*, Mouton de Gruyter, Berlin, 2013, s. 109–133.

farkında olmadan evlenmektir. Bu durumda *zihinsel alan düzeyi* için ifade edilebilecek metafor (MUHTEMEL İSTENMEDİK) SONUÇLARI DÜŞÜNMEDEN EVLENMEK, İLERİYE BAKMADAN ATLAMAKTIR olmaktadır. Bu kavramsal metaforların şematiklik hiyerarşisi şöyle olmaktadır:

BİLİŞ ALGIDIR
İNSAN ZİHNİ BEDENDİR
DÜŞÜNMEK BAKMAKTIR
(MUHTEMEL İSTENMEDİK) SONUÇLARI DÜŞÜNMEDEN EVLENMEK,
İLERİYE BAKMADAN ATLAMAKTIR (s. 33-34).

Kövecses atasözünde (*atla-* için) bir eylem hiyerarşisi ile (*düşünce* için) bir biliş hiyerarşisinin birleşimi (bakmak-düşünmek eylemlerinin nesnesi, atlamak-eylemde bulunmaktır) olduğunu ifade eder. Kövecses ayrıca, bu atasözünün sadece metaforik kavramsal düzeyde değil aynı zamanda sosyal-pragmatik düzeyde de işlendiğini; özellikle, kişiyi eylemlerinin muhtemel olan istenmedik sonuçlarını göz önünde bulundurmaya yönlendiren bir öğüt işlevi gördüğünü ve daha da önemlisi, kişiyi önce zihinsel eylemi ve ikinci olarak gerçek dünya eylemini gerçekleştirmeye teşvik ettiğini ifade eder (2024, s. 34).

Atasözlerinin kavramsal metafor/kavramsal yapıyla incelenmesi, atasözlerinin deneyime dayalı olan yapısıyla tutarlılık göstermektedir. Standart hâle gelen ifadelerin altında bilginin ve deneyimin olması, bunların kavramsallaştırılıp kavramsal yapının Kaynak Alan düzeyini sağlaması, bu tutarlılığın içeriğini oluşturur. Bu konuyu ele alan çalışmalar, atasözlerinde kullanılan ifadelerin kavramsal yapılarını ve bu kavramsal yapıların bilişsel süreçlerini ortaya koymaktadır. Kövecses (2024)'in çalışmasının diğerlerinden farkı, bu süreçlerin içerisine bağlamsal faktörleri de dahil etmesidir. Bağlamin metafor seçiminde ve kullanımında etkili olduğunu belirten Kövecses, atasözlerinde bu durumu sağlayan tek bağlamsal faktörün *söylem bağlamı* olduğunu ve söylemin konusunun metaforik bir atasözünün seçimini etkileyebileceğini ifade eder (s. 36).

Bu çalışmada da atasözleri öncelikle cümlelerin anlam değeri bakımından daha sonra ise kavramsal yapı bakımından değerlendirilerek bilişsel semantik perspektifle eksiltiyle olan bağlantısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Değerlendirmeler yapılırken bağlam (dilsel-bilişsel) da esas alınmıştır.

Tunyukuk metninde atasözü yapısıyla kurulduğu düşünülen üç cümle bulunmaktadır. Atasözlerinin incelenmesi şu şekilde yapılmıştır:

- *toruk bukalı semiz bukalı ırakda* [T1 B5 (5)] *böŋ<r>eser? semiz buka toruk buka tēyin bilmez ermiş* [T1 B6 (6)]

(Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta - böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş.)

Bu atasözü çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir.³⁴ Ancak atasözünün işlek olmaması ve *böŋ<r>eser?* sözcüğünün tartışmalı olması atasözünün anlam değerinin ortaya konmasını zorlaştırmaktadır. Ancak atasözü için oluşan genel intiba ile atasözünü değerlendirmek mümkündür. Bu değerlendirme öncelikle *toruk* ve *semiz* sözcükleri daha sonra ise *buka* sözcüğü üzerine olmaktadır.

Tunyukuk atasözünü kağan tayin etme kararından önce düşünmüş ve seçtiği kişi için mantıksal bir zemin oluşturmak için kullanmıştır. Tunyukuk'un stratejik hareket etme özelliğini iyi yansıtan atasözü, taşıdığı semantik özelliklerle kağan seçme durumu için de paralellikler barındırır. İlk değerlendirmede, *şadın* kendisine birini kağan tayin etmesini ifade etmesi, ortada birden çok adayın olduğunu gösterir. Adaylar içerisinde doğru seçimi yapmak isteyen Tunyukuk, bu durumu atasözündeki *toruk* “zayıf” ve *semiz* “şişman; besili” sözcükleri üzerinden benzerlik ilişkisi kurarak ifade etmek istemiştir. Bir boğanın veya herhangi bir hayvanın zayıflığı ve semizliği uzaktan net olarak anlaşılamayacağı için kendilerine bakan kimsenin her iki hayvanı karıştırması veya bir tutması olası görünmektedir. Besili bir hayvan dururken zayıf bir hayvanın herhangi bir nedenle tercih edilmesi beklenmemektedir. Atasözünde geçen sözcüklerin sadece semizliği veya zayıflığı işaret eden göstergeler olarak değerlendirmek yanlış olacağı için *toruk* ve *semiz* sözcüklerini *iyi-kötü* veya *güçlü-güçsüz* eşlemeleri şeklinde denkleştirmek semantik yönden mümkündür. Bu nedenle tercihin iyi olandan başka bir ifadeyle faydası olacak hayvandan yapılabilmesi için yakından ve iyice bakmak gerekmektedir. Atasözündeki bu durumun kağan seçiminin bağlamına uyarlandığında, genel anlamda *iyinin* tercih edilmesi beklenmektedir.

Atasözü için yapılacak ikinci değerlendirme de *ırak* “uzak” ve *buka* “boğa” sözcükleri üzerine olmaktadır. Bir kimsenin bir şeye uzaktan bakması ile yakından bakması arasında farklar bulunur. Atasözü temelinde, bir kimse uzakta bulunan boğalara baktığında boğaların iyiliğini/faydasını ve kötülüğünü/faydasızlığını

³⁴ Çalışmada ele alınan yapıların atasözü olup olmadığı tartışılmamıştır. Atasözlerinin doğru okunuşu, yazımı ve yorumu hakkındaki görüşlere yer verilmemiştir. Bu konu hakkındaki görüşler için bakınız: Karahan (2020). Odaklanılan esas şey, atasözü olarak genel kabul görmüş bu yapıların bilişsel eksilti çerçevesinde ele alınabileceğinin gösterilmesidir.

göremeyeceğinden hepsini eşit görme veya yanlış görme ihtimali bulunmaktadır. Ancak yaklaşılması durumunda doğrular ve gerçekler görebilmektedir. Bu durumu kağanlar için şöyle denkleştirmek mümkündür: Bir kimse, halk veya devlet; yakından görmediği ve bilmediği bir kağanı uzaktan görse/duysa onun gerçekten kağan olma özelliklerini taşıyıp taşımadığını başka bir deyişle derleyen, toplayan, korkusuz, korkutucu ve alp vs. olduğunu anlayamayacaktır. Bakanlar/duyanlar ortada bir kağan görecektir ancak kağanın nitelikleri hakkında bilgi sahibi olamayacaktır. Bu nedenle sayılan nitelikleri taşıyan ve faydası olacak bir kağanın seçilmesi gerekmektedir.

Yapılan her iki değerlendirmede *toruk* ve *semiz* sözcüklerinin *faydalı olma* kavramı üzerine temellendiği ifade edilebilir. Her iki sözcüğü bu kavram üzerine birleştiren öge de *buka* olmaktadır. Boğaların temel özelliği, içinde olduğu popülasyonda üremeyi sağlamasıdır. İyi bir boğanın seçilmesiyle daha faydalı bir verim meydana gelir ve popülasyon devam eder. Aksi durumda istendik sonuçlar elde edilemeyecektir. Sonuç olarak, boğaların bu temel özelliğinin atasözünde ifade edilmek istendiği ve Tunyukuk'un da bu özelliklerle benzeşim kurarak verimli, faydalı; iyi ve güçlü bir aday seçtiği düşünülebilir.

Atasözünün kavramsal yapı üzerinden değerlendirilmesi de mümkün görünmektedir. Atasözünde geçen sözcüklerin her ne kadar gerçek anlamı ifade ediyor ve somut kavramlara işaret ediyor olsa da ortada benzetmeye dayalı metaforların varlığı söz konusudur. Kövecses de sadece korelasyona dayalı metaforların değil aynı zamanda benzerliğe dayalı metaforların da atasözlerini açıklamaya uygun olduğunu ifade eder (2024, s. 37-38). Bu nedenle besili boğa, zayıf boğa; güçlü kağan, güçsüz kağan ilişkisi içerisinde bir benzerlikten söz edilebilir. Boğaların güçlü ve korkutucu gibi özelliklere sahip olması ile devletin başında bulunan kağanın da aynı şekilde düşmanlar için çeşitli yönleriyle korkutucu ve aynı zamanda güçlü özelliklere sahip olması, boğa ve kağan arasındaki temel benzerlik noktasını oluşturur. Aynı zamanda boğaların fiziksel özelliklerinin yanında biyolojik ve büyük çerçevede ontolojik olarak devamlılığı sağlaması ile kağanın da başında bulunduğu halkın devamlılığını - ölmemelerini, yok olmamalarını; yaşamalarını- sağlaması boğa ve kağan arasındaki bir başka benzerliktir.

Atasözünde bağlama ve duruma bağlı olarak benzerlik dışında başka metaforların da varlığı söz konusu olmaktadır. Bu metaforlar öncelikle GÖRMEK BİLMEKTİR ve ANLAMAK GÖRMEKTİR şeklinde gösterilebilir. Ancak bu

metaforların da temelinde BİLİŞ ALGIDIR kavramsal yapısının varlığı söz konusudur. Herhangi bir şeyin niteliği ve kendisi hakkında konuşabilmek ve hakkında hükümlere varabilmek için öncelikle o şeyin anlaşılabilmesi gerekmektedir. Bu anlayışın ortaya konması için de öncelikle görünme durumu olmalıdır. Bu görünme fiziksel bir görünümünden ziyade soyut olup zihinsel bir süreçle ilgilidir. Bir kimsenin bir şeye bakıp ancak tam olarak ne olduğu hakkında fikir elde edememesi yani ne olduğunu bilememesi konu olan şeyin yeterince görünememesinden kaynaklanır. Bu nedenle görmek bilmeyi ve anlamayı sağlar. Atasözünde de uzaktan karar vermenin zor olduğu ve bilinmezlik doğurduğu için söz konusu durumda yakınlaşmanın, yeterince görmenin sağlanmasının gerektiği gerçeği vardır. Yaklaşıldığında doğruları ve gerçekleri gören bir kimse, neyin ne olduğunu bilecek ve anlayacak duruma gelecektir. Bu durumda atasözünde geçen *ırak* “uzak” sözcüğü yakınlaşmaya vurgu yapmakta ve YAKLAŞMAK GÖRMEKTİR kavramsal yapısına işaret etmektedir. Bu noktada bu metafor ÖNGÖRÜLEBİLİR BİR GELECEKTEKİ OLAYLAR YUKARIDADIR (ve İLERİDEDİR) metaforuyla ilişkilendirilebilir. Lakoff ve Johnson, bu metaforun temeli hakkındaki “Normal olarak gözlerimiz hareket ettiğimiz istikamete (ileriye, öne doğru) bakar. Bir nesne bir kişiye yaklaştıkça (yahut bir kişi bir nesneye yaklaştıkça), nesne daha büyük görünür. Zemin sabit bir şey olarak algılandığı için, nesnenin üst kısmı kişinin görüş menzilinde yukarı doğru hareket ediyormuş gibi görünür.” (2015, s. 42-43) şeklindeki açıklamaları atasözündeki kavramsal yapıyı daha açık hâle getirmektedir. Bir kimsenin kavga veya tartışma durumunun olduğu bir eve gidip “Eve gidince olanları anladım.” cümlesini sarf etmesi herhangi bir yerden olay yerine hareket ettiğini, yaklaştığını ve yaklaştığı yerde olanları daha iyi gördüğü için durumu anladığını aktarmaya çalışır. Başka bir örnek olarak; bir bilim insanının “Deneyin sonuna varmak üzereyim.” demesi, deney hakkında bazı kanaatlerinin ve sonuçlarının olduğunu ifade eder. Bilim insanının kanaatinin olması veya deneyin sonucu hakkında olumlu veya olumsuz görüşlerinin olması, deneye konu olan şey hakkında belli bir anlama durumuna geldiğini, bu duruma yaklaştığını gösterir.

Sonuç olarak atasözünde, bilmek ve anlamak için görmenin; görmek için yaklaşmanın olması gerektiği gibi kavramsal durumlar söz konusudur, denebilir.

- *yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz <ermiş> yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş yinçge [T1 G6 (13)] yogun bolsar üzgülük alp ermiş [T1 G7 (14)]*

(Yufka iken delinmesi kolay imiş. İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş, ince - yoğun olursa kopması zormuş.)

Tunyukuk'un bu sözü söylediği dilsel bağlamın yeterince sağlanamaması sözle ilgili değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. Çeşitli şekillerde yorumlanabilecek bağlamların dışında, atasözü genel olarak; bir arada olan aynı şeylerin belli bir kuvvet oluşturduğunu aksi durumda ise zayıflık oluşturduğunu aktarır. Atasözünün içinde iki benzer ve zıt kavramın iki durumu nitelemesi, Tunyukuk'un da iki duruma atıfta bulunduğu işaretleri olarak kabul edilebilir. Bu nedenle Tunyukuk'un atasözünü hem kendilerinin hem de düşmanlarının durumunu ortaya koymak için kullanmış olabileceği düşünülebilir. Kendilerinin birlik içinde olup düşmanlarıyla tek tek savaşmak gerektiğini belirtir.

Tunyukuk'un bu sözü söylediği dilsel bağlamın yeterince sağlanamaması sözle ilgili değerlendirme yapmayı zorlaştırırsa da bu düşüncüyü doğrulayan dilsel bağlam metin içinde sağlanabilmektedir. Bir kaçağın gelip düşmanlarının ittifak oluşturduğunu ve onları tümüyle yok etmek istediğini söylemesi birinci bağlamsal bilgi iken Tunyukuk'un şu sözleri ikinci bilgiyi oluşturur:

- *tawgaç oguz kıtan buçegü kawı<ş>sar [T1 G7 (12)] kaltaçı biz [T1 G6 (13)]*
(Çin, Oğuz (ve) Kitanlar... Bu üçü bir araya gelirse hareket edemeyecek hâle geleceğiz.)
- *üz eçi atasın tutmuş teg³⁵ biz [T1 G6 (13)]*

Bu ifade çeşitli şekillerde okunmuş ve yorumlanmıştır. Metinde anlatılan durumlara göre Köktürklere karşı düşmanların ittifak oluşturduğu ve farklı yönlerden saldırıların olacağı bilgisi yer almaktadır. Bu duruma karşı Tunyukuk'un da içinde

³⁵ Atasözünden hemen önce Tunyukuk *öz içi taşın tutmuş teg biz* (Kendi iç (kuvvetler)i (ile) dış (topraklar)ı tutmuş gibiyiz.) (Tekin, 2017, s. 76-77); *üz eçi atasın tutmuş teg biz* (Aksi, kötü ağabey(in), babasını tutmuş (ele geçirmiş) gibi bir hâldeyiz.) (Aydın E., 2022, s. 178); *öz içi taşın tutmuş teg biz* (Kendi içi, dışını kuşatmış durumdayız.) (Akar, 2020, s. 95) gibi çeşitli şekillerde okunan ve yorumlanan bir cümle kurmuştur (Daha detaylı bilgi için: Aydın E., 2020; Uçar, 2022). Metnin alındığı kaynakta (Aydın E., 2022) bu ifade *üz eçi atasın tutmuş teg şeklinde* okunmuş ve okunduğu şekliyle yorumlanmıştır. Uçar'ın "q(a)lt(a)çı b(i)z özcü t(a)ş(ı)n tutm(ı)ş t(e)g biz" cümlesini "Kindarlar (bize karşı nefret duygusu besleyenler) dışarısını kuşatmış gibidir ve biz de bunların tam ortasında kalacağız." şeklindeki değerlendirmesi de dikkate değerdir (2022, s. 5).

bulunduklarıyla ilgili bir değerlendirme yapmıştır. *Kendileri ve düşmanları; kendileri ve onlara farklı yönlerden katılacak orduları* gibi ikili durumlar ele alındığında bu ifadenin iç-dış karşıtlığı üzerine inşa edilmiş olma ihtimali artmaktadır. Tunyukuk'un bu ifadesinin *kendilerini içerden ziyade dışardan muhafaza ettiklerini* veya iç-dış sözcüklerinin parça-bütün ilişkisi içerisinde bir bütünü (çevrelerini) ifade edebileceği için *kendilerini(n) tümüyle kuşat(ıl)mış gibi bir hâlde olduklarını* yansıtmak için kullanmış olabileceği düşünülebilir. Cümle her ne şekilde yorumlanırsa yorumlansın ortada bir yayılmanın söz konusu olduğu açıktır. Atasözünün dağınık olmaktan ziyade birlik olmaktan söz etmesi ve atasözünden sonraki cümlede de farklı yönlerden askerlerinin geleceğini belirtmesi bu düşüncüyü desteklemektedir.

Atasözü bu bağlamsal bilgiyle yorumlandığında; Tunyukuk'un herhangi bir şey hakkında belli bir boyut niteliği yansıtan *yuyka* ve *yinçge* sözcükleri ve zıtlıklarıyla (*kalın-yogun*) düşmanın ve kendilerinin toplu bir yapı oluşturduğu durum ile dağınık bir yapı oluşturduğu durum arasındaki farklılığa ve olasılıklara vurgu yapmak için benzeşim kurduğu ifade edilebilir.

Atasözü kavramsal yapı üzerinden de değerlendirilebilir. Atasözünde birbirine anlamca yakın olan *yuyka* ve *yinçge* sözcükleri *kalın* ve *yogun* zıt anlamlarıyla verilmiştir. *Yuyka* olan bir şeyin delindiği (*topol-*); *yinçge* olan şeyin ise koparıldığı (*üz-*) bilgisi yer almaktadır. İki sözcük genel anlamda *ince* anlamını taşıyor olsa da iki sözcüğün iki ayrı kavramı işaret etmesi gerekmektedir. Bu farklılık kullanılan fiillerle ve zıtlıklarıyla ortaya konabilir. Bir şeyin delinmesi ile koparılması arasında farklar ve benzerlikler bulunur. *Topul-* fiili için delme durumu; bütün olan bir şeyin fiziksel özelliğinden dolayı veya dışarıdan müdahaleyle belli bir amaçla belli bir bölgesinin yontulması veya kesilmesi anlamını taşır. Bütünlük korunsa da eksiklik söz konusudur. Bu durumun kolayca yapılması delinen şeyin kalın olmamasından veya yeterince fiziksel gücü barındırmamasından kaynaklanır. Bir diğeri; *koparmak* anlamını yansıtan *üz-* fiili ise koparmak anlamını taşımaktadır. Koparma durumu; bütün olan bir şeyin bir parçasının bütünden tümüyle ayrılması veya kesilmesi anlamını taşır. Bütünden bir parçanın kolayca koparılması koparılan şeyin yoğun olamamasından diğer bir tabirle yeterli fiziksel gücü barındırmamasından kaynaklanır. Bu bağlamda her iki kavramın farklı yanı, delinme durumunda bütünün korunması, kopma durumunda korunamaması iken ortak yanı bütünün zarar görmüş olmasıdır. Bu durumda, bir şeyin zarar görmemesi için olması gereken söylendiği gibi bir şeyin zarar

görmesi için yapılması gereken de gösterilmiştir. Bu yönüyle atasözü çift yönlü semantik bir yapı göstermektedir.

Atasözünde verilen kavramlar ve karşıtlıkları kavramsal yapı bakımından bazı veriler sunmaktadır. Bir şeyin *yuyka* ve *yinçge* olması ve bunların kalınlık ve yoğunluk bakımından değeri, kendilerinin bütünlüğünü veya geniş anlamda varlığını etkileyecek durumdadır. Bir şey ister kalın isterse de yoğun olsun kalınlıklarını veya yoğunluklarını belirleyen şey, öncelikle moleküllerinin ve sonra aynılarının sık, yoğun ve doğal olarak bir arada olmasına bağlıdır. Konu olan şeyin sayıca çok bulunması, doğal olarak kalın/daha kalın veya yoğun/daha yoğun olmasını sağlarken aksi durumda ise ince/daha ince veya seyrek/daha seyrek olmasının nedeni olur. Yakın olanların birleştiğinde daha güçlü olması, yakınlığın güç oluşturduğu gerçeğini doğrular. Bu da YAKINLIK GÜÇTÜR kavramsal yapısını meydana getirir. “Ahmet, Ali’yi de yanına alarak kavgaya tutuştu.” ve “Osmanlı, Almanya’nın yanında savaşa girdi.” cümlelerinde Ahmet’in Ali’yi yanına alma sebebi ile Osmanlı’nın Almanya’yla beraber savaşa girmesinin sebebi bir güç oluşturma amacından kaynaklanır. Başka örnekler olarak; bir kişinin silahını beline takması, kolu kırılan birinin kolunun bir materyalle sabitlenmesi, tezini savunan birinin yanına kaynaklarını alması yakınlık ilişkisi içerisinde kurulan güç gerçeğine dayandırılabilir. Bu yakınlık ve güç arasındaki yapı “Bir elin nesi var iki elin sesi var.”, “Birlikten kuvvet doğar.” ve “Nerede birlik orada dirlik.” gibi atasözlerinde de kendini göstermektedir.

Sonuç olarak; atasözünün güç kavramıyla oluşturduğu denklik ve bağlama göre uyarlanması şöyle gösterilebilir:

- a) Yuyka → Delmek kolay = Zayıf
 - b) Yinçge → Koparmak kolay = Zayıf
 - c) Yuyka → Kalın → Delmek zor = Güçlü
 - d) Yinçge → Yogun → Koparmak zor = Güçlü
 - x) Dağınık düşman → savaşmak ve yenmek kolay = Zayıf
 - y) Dağınık ordu → savaşmak zor ve yenilmek kolay = Zayıf
 - z) Toplu düşman → savaşmak ve yenmek zor = Güçlü
 - w) Toplu ordu → savaşmak kolay ve yenmek zor = Güçlü
- *arığ uwutı yæg* [T2 B2 (37)]
(Temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir.)

Bu atasözü, karşılarında güçlü ve kalabalık şekilde ittifak olmuş düşmanlarından haberdar olan beylerin Tunyukuk’a savaşmadan dönmelerinin gerektiği bir bağlamda kullanılmıştır. Beyler bu atasözünü Tunyukuk’a düşmanlarına karşı savaşılmaması gerektiğini birtakım varsayımlara göre kullandığı açıktır. Beyler sayıca çok olan ve ittifak içerisinde olan tarafın daha güçlü olduğunu, kendilerinin bunlara güçlerinin yetmeyeceğini ve bunun sonucu olarak yenilginin kaçınılmaz olduğunu varsaymıştır yorumu yapılabilir. Beylerin bu varsayımları daha önceki deneyimlerine ve durumun nicelik yapısına dayanarak yaptığı; bu durumda da atasözlerinin mevcut durumu izah etmeye gerek kalmadan başka bir deyişle daha fazla sözcük ve cümle kullanmadan; kullanıldığı duruma göre deneyimlere hatırlatmalar ve atıflar yaparak öz bir ifadeyle durumu özetlemektedir denebilir.

Atasözünün ikinci çözümlemesi, kullanılan metaforların kavramsal yapısı üzerinden yapılabilmektedir. Atasözünde kullanılan ve atasözünün anlamının temelini oluşturan sözcük *arığ* olmaktadır. Atasözünde *arığ* sözcüğünün kavramsal yapısı hakkında değerlendirmeler yapabilmek için sözcüğün dilsel bağlamının ortaya konması gerekmektedir.

Atasözünde *arığ uwutı* “temiz utancı” tamlamasında anlamın tam olarak oturduğu söylenemediği için öncelikle bu yapıyı anlamlı kılacak bağlamlar düşünülmelidir. Bu bakımdan atasözüyle ilgili iki dilsel bağlam oluşturulabilir. İlki, beyler atasözünü dile getirmeden önce Tunyukuk’a dönmeleri gerektiğini ifade ettiği için atasözü “[Dönmenin] temiz utancı daha iyidir³⁶.” şeklinde düşünülebilir. İkincisi, *arığ uwutı* tamlaması “temiz[in] utancı” şeklinde tamamlanabilir. Her iki senaryo için metnin bağlamından hareketle bazı semantik denkliklerden veya eşitsizliklerden söz edilebilir:

- (i) İlk senaryoda *dönmek*, *savaşmamak*; *korkmak* anlamlarına sahiptir. Korkan veya savaştan dönen bir rakibin bu durumdan utanması beklenir. Ölmekten ziyade utanmayı yeğleyen beyler, bunu temiz olma kavramıyla eşlemektedirler. Bu durumda da utanmanın türleri olduğu kanısı oluşmaktadır.
- (i) İkinci senaryoda, *temiz* kavramı savaşılmamış olma durumuyla eşlenmektedir. Eğer savaşmamış olmak temiz olmak anlamına gelecekse o

³⁶ Bu durumda, atasözlerine herhangi bir sözcük eklenemediği veya çıkarılamadığı için beylerin kullanmış olduğu sözün atasözü olmama ihtimali doğmaktadır. Ancak burada sözcük eklemekten ziyade temiz utanç olarak görülen şeyin dönmek olabileceği belirtilmek istenmiştir.

hâlde hiç savaşmamaları gerekmektedir. Bu da öncelikle kültürel bağlama sonrasında ise metnin bağlamına uymamaktadır. Beylerin ölmekten ziyade utanmayı yeğlemeleri bu senaryo için de geçerlidir. Korkmanın ve dönmenin bu senaryoda temiz kavramıyla eşlenmesi güç görünmektedir. Korkan kişinin temiz olması beklenmese de bu durumdan utanmasının beklenmesi dolaylı olarak bir bağ oluşturmaktadır. Ayrıca utanma türlerinin varlığı bu senaryoda da söz konusu olmaktadır.

(ii) İlk senaryoda temiz kavramı *yan-* fiiliyle; ikincisinde *uwut* sözcüğüyle ilgili olmaktadır:

1. *Dönmek; temiz olmak; hiçbir şey yapmamak; savaşmamak; korkmak.*

2. *Temiz; dönen; hiçbir şey yapmamış; savaşmamış ≠ korkan.*

(iii) Her iki senaryoda da geçerli olan durum; beylerin sayıca çok olan düşman karşısında yenilgiyi; bağımlı olmayı ve yok olmayı olası görmesi üzerine utanmayı bu durumlara karşı yeğlemesidir. Bunların yanında *yan-* fiili ve *arığ* sözcüğü *hiçbir şey yapmamış olma* kavramıyla tutarlılık göstermektedir. Savaşmadan dönen ile savaşmamış olan, temiz kavramının semantik yapısına uygunluğu söz konusudur. Bu durumda da aşağıdaki önermeler oluşabilmektedir:

- a. [Dönmenin/savaşmamanın/korkmanın] temiz utancı [yenilmekten/bağımlı olmaktan/yok olmaktan] daha iyidir.
- b. Temiz[in/dönenin/savaşmayanın/korkanın] utancı [yenilmekten/bağımlı olmaktan/yok olmaktan] daha iyidir.

Atasözünün her iki senaryosunda da geçerli olan kavramsal yapının KAZANMAK/BAŞARMAK VAR OLMAKTIR metaforu olduğu söylenebilir. Beyler kazanamayacakları ve mevcut durum karşısında yenilecekleri savaşa girmek istememektedir. Bunun nedeni sadece yenilmek değil; yenilginin derininde yatan durumlardır. Yazıtta Tunyukuk, bağımlı olan halkın öldüğünü ve yok olduğunu belirtmektedir. Beylerin yenilgiyi varsaymasından dolayı bu savaşın sonucunu da ya *tabii olmak* ya da *yok olmak* olarak görmeleri olasıdır. Her iki durum da Köktürkler için *ölmek* anlamına gelmektedir. Çünkü onlar için bağımsızlıklarını kaybetmek ölmekle ve yok olmakla eşdeğerdir. Bundan dolayı beyler yok olmaktansa utanmayı yeğledikleri söylenebilir.

Atasözünde var olduğu söylenebilecek bir diğer kavramsal yapı da YENİLMEK KİRLENMEKTİR metaforudur. Atasözünün dilsel bağlamından hareketle temizliğe bir vurgu yapıldığı açıktır. Hiçbir şey yapmamış olma kavramıyla açıklanabilen bu yapının temiz kavramının semantik yapısında da var olan herhangi bir kiri veya lekeyi barındırmamak durumuyla denklik oluşturmaları bu kavramsal yapının varlığını güçlendirmektedir. Savaşta kaybeden taraf gerek siyasi gerek sosyal anlamda birçok olumsuz durumla karşı karşıya kaldığı için bu olumsuzlukların tamamının *kirlenme* olarak değerlendirilmesi mümkün olmaktadır.³⁷ Kısaca ifade etmek gerekirse bu kavramsal yapı çerçevesinde, atasözünde yenilmeye karşı utanmak, kirlenmeye karşı temiz kalmak yeğlenmiştir. Korkup dönmek de lekelenmek olarak değerlendirilebilir. Ancak kültür, inanç veya töre sistemindeki utanç türleri hiyerarşisinde yenilmekten daha üstte olduğu düşünülerek yeğlendiği düşünülebilir.

Atasözünün ortaya koyduğu bir diğer kavramsal yapı SAYICA ÇOK OLAN ÖNDEDİR metaforudur. Herhangi bir müsabakada daha fazla gol atan tarafın veya bir açık artırmada rakiplerinden daha varlıklı olan birinin önde olduğu kuşkusuz bilinmektedir. Bu durum savaş durumu için de geçerli olma izlenimi vardır. Beylerin savaşmaktan korkmasına neden olan şey, düşmanlarının ittifak oluşturmalarına bağlı olarak sayıca kendilerinden daha fazla olmasıdır. Doğal olarak kendilerini yeterli hissetmeyen beylerin geri dönmek istemesi bu kavramsal yapıyla tutarlılık göstermektedir.

Tunyukuk metninde analizi yapılan atasözlerinin işlek olmaması ve atasözleri içerisinde henüz netliğe kavuşmamış bazı sözcüklerin yer alması, atasözlerinin anlamını veya yorumunu etkileyebilecek unsurlar olsa da değerlendirmeyi mümkün kılmayacak düzeyde değildir ve bu çalışmanın inceleme çerçevesi bakımından çok fazla önem taşımamaktadır. Bu çalışmada esas olan şey; atasözlerinin deneyime, birçok durum ve olay için geçerli olabilen gerçekliklere sahip olmasının ve bu nedenle az sözle çok şey anlatmaya dayalı olan bu yapıların kullanıldığı durum ve olaylar bağlamında farklı yorumlar sağlamasının bilişsel eksilti anlayışıyla uygunluk göstermesidir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, konu olan şeyin daha iyi anlaşılması, deneyimlendiğinin gösterilmesi ve etkileyciliğinin artırılması için olabildiğince az sözle kurulan, herhangi bir nedene sahip ve genel özellikler taşıyan

³⁷ Güncel olarak kullanılan *leke getirmek*, *leke sürmek*, *leke etmek*, *leke olmak* ve *yüz karası olmak* gibi deyimler kültürel olarak kirlenmenin kavramsal yapıdaki izlerine örnektir.

atasözlerinin derin anlamında yatan bilgilerin yüzey yapıda yer almaması, eksiltinin bilişsel semantik yorumunu mümkün kılmıştır. Tespit edilen metaforlar hem atasözünün kavramsal yapısı hakkında hem de bağlamın sağladığı bilgilerle Tunyukuk'un ve doğal olarak Türklerin kavramsallaştırma yapısı hakkında bilgiler sunmaktadır.

2.3.2. Deyimler

Deyimler de atasözleri gibi az sözcükle öz bilgiler vermek için kullanılan kalıp sözlerdendir. Deyimler en az iki sözcükle kurulabildiği gibi cümle düzeyinde de kurulabilir. Deyimleri atasözlerinden ayıran en önemli şey atasözleri gibi genel bir kural niteliğinde olmayıp bir kavramı belirtmek için kullanılmış özel anlatım kalıbı olması gösterilir (Aksoy, 1988, s. 40). Bir kavramı ya da durumu belirtmek için kullanılan deyimler, içerisinde çeşitli bilgiler barındırmaktadır. Kalıp söz hâline gelen bu bilgiler, oluşturulduğu ve kullanıldığı toplumun hafızasından izler taşır. Aksoy, “Deyimler de ulusal damga taşıyan dil varlıklarıdır. [...] Bir küçük söz dağarcığına koca bir âlem sığdırılmıştır. En uçucu kavramlar, en ince hayaller, en güzel benzetmeler, çeşit çeşit mecazlar ve söz ustalıkları mini bir deyim yapı harçları arasında parlar.” (1988, s. 47) açıklaması ile deyimlerin muhtevasını özetlemiştir. Deyimlerin oluşması ve kalıplaşması sürecinde etkili olan faktör olan toplum hafızasının içerisinde aynı zamanda bir öykünün, bir efsanenin veya bir vak'anın olduğunu ifade eden Pala, bazı kişilerle ilgili anıların, hikâyelerin ve tarihten alınmış olayların deyimlerin ortaya çıkış nedenleri arasında sayar (2022, s.10). Giyim kuşamına özen gösteren, şık ve süslü kıyafetleriyle dikkat çeken insanlar için kullanılan *İki dirhem bir çekirdek* deymiyle ilgili olarak Pala, şu bilgiyi aktarmaktadır:

[...] bir okka, bugünkü ölçülerle 1283 gram tutar. Okkanın dört yüzde birine, *dirhem* adı verilir. [...] Dirhem, daha ziyade hassas teraziler için kullanılan bir ölçüdür. Ancak sarraflar, dirhemden daha hassas ölçümler için bir ağırlık birimini daha kullanırlar. Buna *çekirdek* denir ki toplam, 5 santigram karşılığıdır. Eski dervişlerin en kıymetli parası olan bir Osmanlı altını, toplam iki dirhem bir çekirdek ağırlığa sahiptir. Bu durumda süslenmiş kimselere, iki dirhem bir çekirdek yakıştırmada bulunanlar, mecaz yoluyla onlara altın demiş olurlar... (2022, s. 139).

Verilen deyim, deyimlerin içerisinde bilgilerin saklı olduğuna ve zamanla bu bilgilerin varsayılarak metaforik anlam kazandığına örnek oluşturmaktadır. Deyimlerin derininde yatan bilgilerin/hikâyelerin açıkta olmayıp örtük olması ve ifade edilmemesi, zihinsel bir işlemin sonucu olup kullanıldığı müddetçe canlılık göstermektedir.

Atasözlerinde olduğu gibi deyimlerde de kavramsal yapılar bulunmaktadır. Bu da deyimlerin de kavramsal yapı bakımından incelenmesini mümkün kılar. Deyimleri bilişsel açıdan değerlendiren ve *el* ile kurulan deyimler hakkında açıklamalar yapan Kövecses ve Szabó, (1996), *iki elle* (with both hand) deyimini uzlaşım sal bilgi bakımından açıklamaya çalışır. Onlara göre, *iki elle* deyimindeki *hevesle* anlamı, insanın ellerini kullanma hakkındaki bir şey çok istendiğinde iki el, daha az istendiğinde tek el ve hiç istenmediğinde ise el uzatma durumunun olmadığı bilgisine dayanır (s. 339). Ellerin hareketi temsil etmesine örnek olarak *elini ayağını bağlamak* örneği de ellerin serbest durumdayken rahatlıkla kullanılabilmesi; bağlı durumdayken hareketin büyük ölçüde engellenmesi bilgisine dayanır ve bu bilgiye dayalı olarak ellerin metaforik olarak *özgürlük* anlamıyla eşleşmesi gerçekleşir. (Kövecses ve Szabó, 1996, s. 342).

Deyimler kullanıldığı anda var olan uzlaşım sal bilgiye bir atıf söz konusu olur. Bu sayede gizli olan bilgiler anlamın sağlanmasına katkıda bulunur. Deyimlerin kavramsal sistemin bir parçası olması, bilişsel bilgi ile deyimlerin açıklamalarını yapılabilmesi ve gizli olan bilgilere atıfta bulunulması, deyimleri bu çalışmanın incelenme kümesine dâhil edilmesinin nedenini oluşturmaktadır. Her deyim için bu incelemeyi yapmak mümkün olmasa da metaforik özellikte olan bazı deyimlerin kavramsal yapısı ortaya konabilmektedir.

Bu çalışmada da seçilen deyimler öncelikle söz öbeği olarak sahip olduğu anlam bakımından daha sonra metaforik yapısı yönünden değerlendirilmiştir. Her deyim sözcük öbeği olarak sahip olduğu anlam bakımından yorumlanabilse de kavramsal yapısı bakımından açıklanmasının yapılması güç görünmektedir. Bazı deyimler, temel anlamda bir kavramı işaret ettiği ve açıklama gerektirmediği için çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.³⁸ Seçilen söz öbeklerinin deyim olup olmadığı bu çalışmanın kapsamı dışında kalan bir taraftır. Önemli olan unsur, kalıp

³⁸ Bu deyimler şunlardır: *ugur kalıt*- “Yolu kısaltmak” [T1 K1 (25)]; *yér yağıl*- “yeri şaşırmak” [T1 K3 (26)]; *ewirü bar*- “dolanarak git-“ [T1 K3 (26)]; *karı<g> bol*- “yaşlanmak” [T2 D6 (56)]; *ulug bol*- “kocamak” [T2 D6 (56)]. *ulug bol*- deyimini genel olarak araştırmacılar tarafından “kocamak” veya “yaşlanmak” anlamında değerlendirilmiştir. Ancak Tunyukuk’un yaşlandığını art arda iki deyimle özellikle belirtmesi gereken bir durumun varlığı söz konusu değildir. Tunyukuk *karı<g> bol*- ifadesiyle yaşlandığını/kocadığını zaten belirtmiştir. Bu bakımdan *ulug bol*- yapısının yaşlılığın dışında bir durumu işaret ettiği düşünülmelidir. Kendini metheden bir yapıya sahip olan Tunyukuk’un bu ifadeyle kendini *ulu*, *büyük*, *önder* olmuş biri olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Bu ifadenin sonra kullanmış olduğu şu cümle bu yorumu desteklemektedir: *neş yérteki kaganlıg bodunka bintegi bar erser ne buñı bar erteçi ermiş* (Herhangi bir yerdeki kağanı olan halkta benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?).

söz olarak verilen yapıların bu çalışmanın inceleme çerçevesi yönünden incelenebiliyor ve bu yapılara uygulanabiliyor olmasıdır.

Tunyukuk metinde deyim olduğu düşünülen yapılar ve bu yapıların değerlendirilmesi şu şekildedir:

- *kagan kış-* “kağan yapmak” [T1 B6 (6)]

Bu deyimde kağanlığın biri tarafından tayin edilmesi gerektiği anlamı bulunur. Birinin bu güce veya yetkiye sahip olduğunu gösterir. Kağanlığın kutsal sayılması, söz konusu gücü ve yetkiyi elinde bulunduran kimsenin de kutsal değer taşıdığı söylenebilir.

- *bodun bogzı tok er-* “milletin tok olması” [T1 G1 (8)]

Türk dilince boğaz ile ilgili birçok deyim ve söz bulunmaktadır. *Boğaz* sözcüğü (“Metonimi” bölümünde açıklandığı gibi) bu ifade metonimik ve aynı zamanda metaforik değerdedir. Bütünün parçasını yansıtan bu ifade, halkın refah düzeyinin iyi olduğunu ve kağanın halkı için yapması gerekenleri yaptığını ifade eder.

- *yok kış-* “yok etmek” [T1 G4 (11)]

Bu deyim, bir şeyin tamamen ortadan kaldırılması gibi bir anlamı içerse de konu olan şeyin abartılı şekilde ifade edilmesini de sağlar.

- *tün udusıkım kelme- küntüz olorsıkım kelme-* “gece uyuyası gelmemek, gündüz oturması gelmemek” [T1 G4 (11)]

Bu ifadede içinde bulunulan durumun bir kimseye endişe verdiği ve onu mental anlamda rahatsız ettiği anlamı yatmaktadır. Bir insanın gece uyuyamaması ve gündüz de oturamaması kendisinin kafasını meşgul eden şeylerin olduğunu ve bunun devamlılık gösterdiğini gösterir. Gece ve gündüz bu bağlamda metonimik değerde olup tüm bir günün veya daha uzun bir sürenin varlığını hissettirmektedir.

- *yelü bar-³⁹*”dört nal gitmek; hızla gitmek” [T1 K3 (27)]

Bu deyim, gidilen yere hızla gidildiğini bildirir. Hızla gitmek, yel ile ilişkilendirilmiştir. Havayı içeren rüzgârın şiddetine göre bir yerden bir yere ulaşması hızlı olur. Ayrıca rüzgâra karşı direnen herhangi bir şey de zamanla rüzgâra

³⁹ Akar (2020), T1 K3 (27); T1 G3 (10)- T1 D4 (21); T1 G5 (12); T1 G6-G7 (13-14) ve T2 D2 (52) satırlarında geçen unsurların birbiriyle paralellik gösterdiğini ve sözlü dönemin şaman anlatıcılarını hatırlattığını ifade eder (s. 83).

kapılmaktadır. Tunyukuk da deyimi kullanmadan önce düzenledikleri seferin ne kadar çetin geçtiğini ifade etmektedir. Bu nedenle deyimin, aynı zamanda tüm engelleri aşip hızla ilerlemek anlamını da taşıdığını söylemek mümkündür.

- *uka bas-* “uykuda baskın yapmak” [T1 K3 (27)]

Deyim, baskın yapan tarafın karşı tarafı uyku hâlinde bastığını ifade eder. Ancak bu uyku hâlinin ihtiyaç hâlindeki uykuyu değil, bir gaflet durumunu ve baskının da beklenmedik anda yapılan bir eylemi işaret ettiği düşünülebilir. Düşmana ve orduya sahip bir topluluğun tamamen uyuması ve gelen binlerce askerin sesini duyamaması beklenen bir davranış olmadığı için deyimdeki uyku ve baskın durumunun metaforik değerde olduğu söylenebilir. Bu deyimin kavramsal yapısı BİLİNÇLİ OLAN YUKARIDA BİLİNÇSİZ OLAN AŞAĞIDADIR metaforu ile açıklamak mümkündür. Uyuyan bir kimsenin bilinçsiz ve ayakta uyuduğu düşünülmeyişi takdirde aşağı bir durumda olduğu; baskın yapanın da ayakta, yukarıda olduğu düşünüldüğünde deyimin metaforik yönünün tutarlı olduğu ortaya çıkmaktadır.

- *[usu]n süngünün aç-* “uykularını süngüyle açmak” [T1 K4 (28)]

Deyim, saldırı gerçekleşikten sonra düşmanın bilincinin yerine geldiğini ancak bunun kanlı bir şekilde yapıldığını ifade eder. Bu deyim de *uka bas-* deyimi gibi metaforik değerdedir. UYKU KAPALI BİR NESNEDİR kavramsal yapısına dayanmaktadır.

- *sawıg al-* “haber almak” [T1 K8 (32)]; *sawıg id-* “haber göndermek” [T1 K9 (33)]

Verilen her iki deyim aynı kavramsal yapıya sahiptir. Deyimde kullanılan *saw* sözcüğü söz anlamındayken metin bağlamında ve deyimde *bilgi* ve *haber* anlamını taşımaktadır. Bir kimsenin birinden haber alması haberin içeriğindeki sözün bilgi taşıdığı varsayımını taşır. Bu nedenle *söz>bilgi>haber* şeklinde bir akıştan söz etmek mümkündür. Deyimlerde SÖZ BİR NESNEDİR metaforunun varlığı da söz konusudur.

- *örtçe kızıp kel-* “ateş gibi kızarıp gelmek” [T2 B5 (40)]

Tunyukuk T2 B5 satırında düşmanlarını ilk gün hezimete uğrattıklarını ikinci gün ise düşmanların ateş gibi kızarıp geldiğini ifade etmiştir. Bir şeye karşı duyulan öfkeden deliye dönmek ve intikam besleyip hareket etmek gibi anlamları taşıyan bu deyim ÖFKE ATEŞTİR metaforuna dayanmaktadır.

- *kızıl kan töküt*- “kızıl kan dökmek” [T2 D2 (52)]

Tunyukuk bu deyim, Köktürk devleti için yaptıklarını sıralarken devlet uğruna kanını da döktüğünü ifade etmek için kullanmıştır. Tunyukuk’un kullandığı ifadelerle yoğunluk katmak için yer yer sıfatlara başvurduğu görülür. Bu deyimde de *kan* sözcüğü *kızıl* sıfatıyla pekiştirilmiştir. Bu deyim kavramsal yapısı *kara ter yüğürt*-deyimiyle birlikte yapılmıştır.

- *kara ter yüğürt*- “kara ter akıtmak; çok emek vermek” [T2 D2 (52)]

Tunyukuk bu deyim, yapılan mücadelelerde çok emek verdiğini belirtmek için kullanmıştır. Herhangi bir konuda ter dökmek; o konu hakkında çok çalışıldığını ve zahmet çekildiğini gösterir. Tunyukuk bu durumu anlam bakımından pekiştirmek ve yoğunlaştırmak için *kara*⁴⁰ sıfatından yararlanmıştır. Sağlıklı bir insanın terinin *kara* olması beklenmediği için metaforik değerde olan bu sözcük, verilen mücadelede çok emek verildiği anlamını taşır. Bu bakımdan söz konusu her iki deyimde (*kızıl kan töküt*-) yatan kavramsal yapının MÜCADELE/EMEK SIVIDIR metaforu olduğu söylenebilir. Bu metaforda belli bir amaç uğruna verilen mücadelenin ve verilen emeğin dökülen veya akıtılan sıvılar olarak kavramsallaştırılması söz konusudur. Aynı metafor sıkça kullanılan *alın teri dökmek* ve *alın teri ile kazanmak* deyimlerinde de bulunmaktadır.

- *işig küçüg bert*- “iş gücü vermek; hizmet etmek” [T2 D2 (52)]

Deyim, bir kimsenin görevli olduğu konularda hizmet ettiği anlamını barındırır. Tunyukuk’un devlet için yaptığı temel faaliyeti gösterir. Tunyukuk’un bütün işinin devlet olduğunu bütün gücünü devlet için kullandığını ve bu şekilde hizmet ettiğini yansıtır. Deyimin GÜÇ TAŞINABİLEN BİR NESNEDİR metaforuna dayandığı düşünülebilir. Bir insanın bir kimseye güç vermesi, bir devletin muhtaç bir devlete yardım yollayabilmesi, çatışma anında bir bölük askerin destek vermek için gönderilmesi, diplomatik anlamda bir kimsenin bir konu hakkında biri için tüm gücünü kullandığını belirtmesi, gücün taşınan bir nesne olarak kavramsallaştırıldığını göstermektedir. Bu metaforun da GÜÇ KAYNAKTIR gibi genel metafora bağlı olduğu savunulabilir. Gücün ortaya çıkma, aktarılabilme, kullanılabilme ve tüketilebilme gibi özellikleri bu metaforun Kaynak Alanını oluşturmaktadır.

⁴⁰ Türkçede *kara* sözcüğünün *çok*, *aşırılık* ve konu olan şeyin *yoğun* olarak bulunduğu anlamını yansıtan işlek kullanımlar bulunmaktadır. Örneğin; *kara cahil*, *kara kış*, *kara sevda*, *kara yağız* gibi.

- *tügünlüg at yügürtme*- “kuyruğu düğümlü at koşturmamak” [T2 D4 (54)]

Deyim, düşmanlara rahat hareket edecek fırsatı tanımama üzerine kurulmuştur. Atlar özellikleri bakımından hızlı koşan hayvanlar oldukları için geniş ve rahat olan bir yerde ve ortamda bu hızlarını kullanmaları da daha kolaylaşır. Savaş ve düşmanlık durumlarında da düşmanların rahat hareket etmesi istenen bir durum olmadığı için, Tunyukuk, düşmanların halkın arasına karışmasına fırsat tanımadığını belirtmiştir.

Tunyukuk metninde sıralanan deyimler, ilki deyimlerin yansıttığı anlam ve bu anlamı sağlayan semantik ağlar bakımından, ikincisi kavramsal ağlar bakımından olmak üzere iki yönlü olarak açıklanmıştır. Deyimlerde kullanılan sözcüklerin düz anlamdan sıyrılıp mecaz anlam kazanması, yansıtılmak istenen durumu veya olayı daha etkili sunmak amacıyla uyum içindedir. Daha uzun bir şekilde açıklanabilecek durum ve olaylar, tercih edilen sözcüklerin metaforik değerleriyle daha kısa şekilde ifade edilmiştir. Bu durum da deyimlerin bilişsel eksilti anlayışına uygunluğunu göstermektedir.

Çalışmanın belirlenen konu başlıkları ile ele alınması bu başlık ile son bulmuştur. Bu çalışmanın eksiltiye bakış açısına uygun olarak bilişsel eksilti sayılan ve sağlayan ögeler tablo hâlinde şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 9 Bilişsel Eksilti Ögeleri

	Bilişsel Eksilti			
	Temel Bilişsel Bağlantısı	Konuların Eksiltiyle	Örnek Öge	Açıklama
Kavramsallaştırma	Kavram		<i>yêg</i> [T1 D6 (23)]	Kavramlar arka plan bilgilerine sahiptir. Bu bilgilerin cümle yüzeyine çıkmadan derin yapıda işlenmesi bilişsel eksiltiyle ilişkilendirilmiştir. Soyut sözcükler durumlar ve kavramlar arası semantik anlamda eksilti aracı olarak işlev görürler. <i>yêg</i> sözcüğü için; <i>iyi</i> ve <i>daha iyi</i> arasındaki ilişkiye dayalı olarak bağlam içerisinde durumlar yorumlanabilmekte ve tercih edilen anlam kestirilebilmektedir. Aynı dil konuşurlarının sözcüklere yüklediği anlam, derinlik ve nedenlilik barındırır.
	Kategorizasyon		<i>edgüti</i> [T1 K10]	Kavramlar arası yapılan kategorizasyonun kavramların

		(34)]; <i>añig</i> [T1 K10 (34)] vs.	anlamları arasında da geçerli olmasına dayalıdır. Bu işlemin bilişsel ekonomiye uygunluğu bilişsel eksiltiye aracılık etmektedir.
	Metafor	<i>[usu]n sünüğün açdımız</i> [T1 K4 (28)]	Metaforların Kaynak Alanında bulunan deneyimlerin/bilgilerin varsayımına dayalıdır. “Uyku kapalı bir nesnedir.” metaforunda uyku ve kapalı nesne arasındaki deneyim/bilgi varsayım sonucu bilişsel eksilti sağlamaktadır.
	Metonimi	<i>bodun bogzu tok erti</i> [T1 G1 (8)]	Metonimilerin kavramsal yapısında bulunan bilgilere; yapısal ve semantik özelliklerine dayalıdır. Sindirim sisteminin parçası olan boğaz sözcüğünün kullanılması Parça-Bütün metonimisine dayalıdır. Aynı zamanda halkın refah durumunu da yansıtan bu metonimi, metaforik metonimi için örnek oluşturur.
Algıya Yönelik Bilişsel Eksilti Öğeleri			
	Kişi	<i>tuñukuk</i>	Dilsel ve bilişsel bağlamdan sağlanan bilgilerle okuyan veya dinleyen kişi tarafından belli bir imaj oluşturulur. Bu imajın ve imajı oluşturan öğelerin örtük ancak zihinlerde var olması, bilişsel eksilti için uygunluk gösterir.
	Mekân	<i>ötüken yêr</i> [T1 G10 (17)]	Bir olayın veya durumun muhakkak bir yerde gerçekleşiyor olması varsayımına dayalıdır. Bu yer bilgisi çıkarım sonucu açığa çıkmaktadır. Sözü edilen <i>Ötüken</i> topraklarının tam olarak nereyi kapsadığı ancak o yer ile ilgili bilgilere sahip kişiler tarafından bilinebilmektedir. Konuşur, bunu varsayarak tam konum bilgisini kullanmaktan kaçınmakta veya söyleme gereğinde bulunmamaktadır.
	Zaman	<i>anta</i> [T1 D5 (22)]; <i>êşidip</i> [T1 G5 (12)] vs.	Bir olayın veya durumun muhakkak bir zamanda gerçekleşiyor olması varsayımına dayalıdır. Metindeki zaman zarfları ve zarf-filleri zaman atlamasını sağlamaktadır. Atlanan zaman içerisinde atlanan durumların ve olayların olması bilişsel eksilti yaklaşımına uygunluk göstermektedir.
	Durum	<i>köñlünçe</i> [T1 G8 (15)]	Durum zarflarının yansıtmak istediği durumun içerisinde çeşitli senaryolar bulunabilir. Bu senaryolar farklı

		şekillerde yorumlanabildiği için yorum zenginliği sağlar. Metinde geçen könlünçe ifadesi, kişiye dilediğini yapma yetkisini yansıtmaktadır. Ancak kişinin dileğinin tam olarak ne olduğu bilinmemektedir.
Miktar	artuk [T1 D3 (20)]; ol eki kişi [T1 G3 (10)]	Sözce içerisinde kullanılan miktar ifadelerinin ve gramer öğelerinin yaklaşıklığa ve varsayıma dayalı olmasıyla gerçek miktarın eksiltiye uğraması söz konusudur. Çok anlamındaki artuk sözcüğünün ne kadarlık çokluğu ifade ettiği belirsizdir. Bir genelleme söz konusudur. ol eki kişi yapısı da bazı net miktar ifadelerinin anaforlarla birlikte eksilti sağlamasına örnektir.
Kalıp Sözlerde Eksilti		
Atasözleri	arığ uwutu yèg [T2 B2 (37)]	Atasözlerinin şekil ve anlam yapısının ekonomiklik sağlaması eksilti konusuyla; kavramsal yapısı da bilişsel eksilti konusuyla uygunluk gösterir. Atasözleri, içerisinde hem bilgi hem de deneyim barındırır. Söz konusu atasözü “Yenilmek Kirilenmektir.” metaforunu sağlar.
Deyimler	kara ter yügürt- [T2 D2 (52)]	Deyimler de atasözleri gibi toplum hafızasından bilgiler ve deneyimler taşır. Söz konusu deyim “Mücadele/Emek Sıvıdır.” kavramsallaştırmasına dayalıdır.

SONUÇ

Tunyukuk metninden hareketle eksilti konusu bilişsel dilbilimin konu alanları ile ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan eksilti konusu kavramsallaştırma, kategorilendirme, metafor ve metonimi ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkilendirmenin temelini *bilişsel semantik* ve *bilişsel varsayım* oluşturmuştur. Kavramsallaştırma, kategorizasyon, metafor ve metafor gibi insana ait bilişsel yeteneklerin eksilti konusuyla açıklanabilmesi, konunun derinleşmesini ve zenginleşmesini sağlamıştır. Çalışmada kavramsallaştırma olgusunun derin anlamında yatan nedenlerin veya önermelerin sözcüklerin anlamının içerisinde yer aldığı ve zihinsel olarak işlendiği fikri öne sürülmüştür. Bu zihinsel süreçte var olan nedenlerin ve önermelerin sadece *en az çaba ilkesi* gereği eksiltildiğinin düşünülmesi, konunun detaylandırılmasını engellemektedir, denebilir. Öyle ki bütün bir cümleyi veya metni kuran herhangi bir dil konuşurunun o dildeki tek veya iki sesli bir dilsel birimi fiziksel bir çaba gereği kullanmaması, çaba ve eksilti arasındaki bağlantıyı yeterince açıklayamamaktadır. Bu çalışmada dildeki en az çaba ilkesinin bilişsel eksilti konusunda sadece fiziksel bir enerji tasarrufundan çok retorik temelli olabileceği kanaati hasıl olmuştur. Arka plan bilgilerinin her defasında yinelenmesi hem fiziksel hem de düşünsel anlamda zahmetli ve genel anlamda gereksizdir. Bu durumun ortadan kalkması adına zihnin anlık ve otomatik olarak bilgileri işlemesi ve sentaktik kurguda yüzey yapıya yansıtması, dil ve zihin iş birliği içerisinde retorik temelli estetik durumuna işaret eder. Söz gelimi “Su olmadan nasıl yaşayabilir ki bir insan.” cümlesinde yer alan “Su Hayattır.” metaforu, suyun insan sağlığı için ne kadar önemli olduğunu açıklayan bütün biyolojik açıklamaları barındırır. Bu açıklamalar, yüzey yapıda yer almaktan ziyade sözcüklerle yapılan gönderimler aracılığıyla harekete geçirilmektedir. Konunun daha iyi kavranması için bilişsel eksiltiyi metaforik olarak saatlerin mekanizması üzerinden izah etmek mümkündür.

Saatın mekanizmasında yer alan temel unsurların bilişsel eksilti yaklaşımı için dil sistemi bakımından oluşturulan denklikleri şöyle açıklanabilir:

- Çarklar: İnsan zihninin bilişsel yeteneklerini simgeler. Kavramsallaştırma, kategorilendirme, metafor ve metoniminin işlendiği yerdir.
- Pil (enerji): İnsanın deneyimlediği ve sahip olduğu bütün bilgilerdir.
- Akrep-yelkovan-saniye: Sentaktik düzeyde sözcükleri simgeler. Bu üçlünün gösterdiği herhangi bir saat aralığı (19.07 gibi) cümle ile eşdeğerdir.
- Saat ayarlama pimi: İstenilen şekilde cümlelerin kurulmasını sağlar. Sözdiziminde etkilidir.
- Kadran: Arka plan bilgilerini örten; üzerindeki göstergelerle bağlamı ve bilişsel eksilti sağlayan düzlemdir.

Saatın içerisinde nasıl ki çarklar dönüp kadranda sadece bilinmesi yeterli olan saat bilgisini sunuyorsa bilişsel eksilti de insan zihninin sahip olduğu bilgileri örterek muhataba iletişim için gerekli bilgileri aynı benzerlikte aktarır. Derin yapıda işlenen mekanizmaların kadran ile örtülmesi, zihnin bilişsel eksilti durumunun metaforik açıklaması olarak görmek mümkündür.

Eksilti konusunda yapılan araştırmalarda eksiltinin çeşitli işlevleri sıralanır. Sayılan işlevler de konunun sadece fiziksel çaba veya kolaylık olmadığını bir kez daha gösterir. Bu nedenle bu çalışma özelinde, eksilti için belirlenen sınırların genişletilebilir olduğu açığa çıkmıştır, yargısı ileri sürülebilir.

Bu çalışmayla ilgili genel olarak şu değerlendirmelerde bulunabilir:

- Bilişsel eksilti terimi, anlamsal ve fonetik olarak bir boşluğu değil semantik olarak anlamlandırma ve yorumlama durumlarına dayalı olarak derin anlamlılık içerir. Konuşurun *ortak kabul* hâline gelen bilgileri kullanma gereğinde bulunmaması ancak bilişsel olarak tüm bilgileri işlemesi ve anlamın bu işlem sonucunda sağlanması bu yargıyı sağlamaktadır.
- Bilişsel eksiltelerin temeli *kavramsallaştırma* olduğu düşünülmüştür. Kavramsallaştırmanın bilişsel bir süreç olması eksiltiye de bilişsellik kazandırmaktadır. Bunun sonucu olarak temel bilişsel konular ile eksilti örneklendirilebilmiştir.
- Metafor ve metoniminin eksilti bağlamında değerlendirilebilmesi ve yorumlanabilmesi bu çalışmanın farklı yanını oluşturur. Yapılan çalışmalarda

metoniminin eksilti barındırdığına yönelik açıklamalar yapılmışsa da metafor için yetersiz sayılabilecek açıklamalar yapılmıştır. Bu çalışmada öne sürülen arka plan bilgilerinin kavramsallaştırma durumunun kaynak alanını oluşturduğu teziyle birlikte metaforun ve metoniminin bilişsel eksilti sağladığına yönelik çıkarımda bulunmak daha mümkün hâle gelmiştir.

- Bilişsel eksiltinin temellendirildiği unsur olan varsayım, metnin yorumlanmasını da zenginleştirmektedir. Bu nedenle çalışmada metnin içinde yer alan varsayım unsurlarının ne şekilde bilişsel eksilti oluşturduğunu göstermek için çeşitli konu başlıkları belirlenmiştir. Bunlar; kişi, zaman, mekân, kişi, miktar, durum; atasözleri, deyimler ve soyut sözcükler olarak başlıklandırılmıştır. Kişi, zaman ve mekân gibi unsurlar metinde sağlanan bağlama ve toplumun bu kavramlara yüklediği anlama göre değerlendirilmiştir. Oluşan kişi imajlarının bilgi şemaları oluşturduğu ve derin anlamda bilgi sağladığı ileri sürülmüştür. Zaman unsuru metinde sürekliliği sağlamakla birlikte metnin yoğunluğunu da şekillendiren bir yapıdadır. Mekân durumu, olayların geliştiği durumlarda belirgin iken genellikle muğlak ve soyut bir yapıdadır. Zaman ve mekân için geçerli olan bu belirsizlik, *bir olayın ve durumun muhakkak bir yerde gerçekleştiği* varsayımına yönelik olarak eksilti oluşturduğu fikri üzerine temellendirilmiştir.
- Duruma yönelik eksilti yorumu, her durumun kendi içinde farklı yönler barındırdığına ve bağlama göre yorumun zenginleşebileceğine yöneliktir. Yapılan durum analizlerinde anlam barındıran ve sözcenin *gösteren* tarafında zenginlik taşıyan unsurlar *zarflar* olmuştur. Zarfların yanında ele alınan soyut sözcüklerin de bağlam içerisinde bilişsel eksiltme stratejisi olarak işlendiği ortaya konmuştur.
- Eksiltinin sınırları ve amacı içerisine dâhil edilebilecek ve eksiltinin esas işlevi olabilecek unsur *estetik* olmuştur. Dilin zihinde işlenen bütün bilgileri cümle yüzeyine çıkarmaması ve dil göstergelerinin insanın yorumuyla ve bilgisiyle aksamadan anlam inşa etmesi, bu görüşün temel dayanağı olmuştur. Bu durumu müzik, resim vb. gibi çeşitli sanat dallarıyla göstermek mümkün olsa da bu durumu en iyi örnekleyecek olan sanat dalı heykelticilik gösterilebilir. Heykel sanatında, heykel olma özelliği gösteren bir taş, onu yontan sanatçı tarafından tıraş edilerek bir eser olarak sunulabilmektedir. Taşın yontulmadan veya tıraşlanmadan önceki hâli ile sonraki hâli arasında görsel ve düşünsel

olarak farklar taşır. Taş fazlalıklardan sanatçının tasarladığı şekilde ayrılır ve istendik bir forma ulaşır. Elde edilen form tıpkı dil gibi aynı zamanda düşünsellik gösterir. Bu noktada ayıklanan taşlar, dilsel olarak eksiltelen öğelerin şekilsel karşılığı olurken ayıklanma sonucu oluşan eser eksiltinin semantik karşılığını oluşturur. Taş yontulmadan üzerine çizgiler çizilerek de bir form gösterebilirken taşın fazlalıklardan arındırılması fakat ortaya çıkan heykelin temel maddesinin yine taş olması; ayıklanan sözcükler ile gösterilen sözcükler arasındaki denklığı gösterir. Bir heykelin son hâli ile bu çalışmada öne sürülen biçimiyle eksilti sağlayan sözcüklerin barındırdığı ve yansıttığı anlam benzerdir. Bir kişinin belli bir düşünce tasarımı sonucu ile oluşturulan bir heykele bakıp onu anlaması veya anlamlandırması hangi koşullar ile sağlanıyorsa aynı koşullar dil göstergeleri için de sağlanır. Heykelin temel hatlarının ardında nasıl ki taşın varlığı tartışmasızsa sözcüklerin de derininde düşünceler ve deneyimler tartışmasız şekilde bulunmaktadır. Bir sanatçı kendi iç dünyasının yansıması olarak bir heykel meydana getirebilir ve eser toplum bilincinden veya hafızasından izler taşımadığı için toplumsallık göstermeyerek farklı şekilde anlamlandırılmalara neden olabilir. Dil kullanımı için de bu durum geçerlidir. Kimsenin anlamayacağı şekilde konuşmak, gereken bilgiler hem iletişim bağlamında hem de bilişsel bağlamda verilmeden konuşmak, konuşulan şeyin farklı şekilde anlaşılmasına veya anlamsız bulunmasına neden olabilir. Her iki olgu için esas alınması ve üzerinde denklik kurulması gereken şey toplumsallıktır. Bu gereğin yerine getirilmesi durumunda, görsel sanatların temelinde olan estetik durumu, eksilti için de geçerli olmuş olur. Bu denklik toplumsal veya kültürel varsayımın olduğu diğer sanat dalları (müzik, sinema, edebiyat gibi.) ile kurulabilir niteliktedir. Sözü edilen estetik durumu sonucunda, dilde bilişsel olarak ve aynı zamanda doğal olarak ekonomiklik de sağlanmış olur.

- Bilişsel eksiltelerin değerlendirilmesinde önemli unsurların başında bağlam gelmektedir. Bağlamın sağlanması, bilişsel eksiltelerin tespit edilmesini ve yorumlanmasını mümkün kılmaktadır.

Verilen değerlendirmelerden yola çıkarak çalışma şu şekilde sonuçlandırılmıştır:

Eksilti, dolaylı şekilde dil ekonomisi yönünden fizikî bir efor tasarrufu olarak kabul edilebilir olsa da asıl işlevinin söylem noktasında dilin estetik yapısına hizmet

eden retorik bir araç olduğu; incelenen metin, verilen örnekler ve açıklanan bilişsel kavramlarla ortaya konmuştur. Bu bakımdan bilişsel eksiltinin kavramsallaştırmaya dayalı; zihinsel anlamda işlenen bilgilerin cümle düzeyinde her defasında ve her durumda açığa çıkarılmasına gerek duyulmayan, konuşan ve dinleyen ilişkisi içerisinde ortak bilgiler referans alınarak yapılan ve istendik çıkarımlara muhakeme yoluyla ulaşılacağı temel varsayımıyla oluşan eksilti, tanımını doğruladığı görülmüştür. Sentaktik ve yapısal eksiltinin de bilişsel eksilti çerçevesi içine girebileceği; değerlendirme ve anlamlandırma aşamasında bu iki türün de etkin olduğu söylenebilmektedir. Çalışmanın göstermiş olduğu bir başka sonuç ise bilişsel dilbilimin konu başlıklarıyla eksilti konusunun Türk dilinin bilinen en kadim ürünlerinden olan Tunyukuk yazıtı ile açıklanabiliyor olmasının bilişsel eksilti yaklaşımının yeni bir yorumlama/anlamlandırma yöntemi olarak kabul edilebileceğini göstermesidir. Bu nedenle çalışmanın bu konuda yapılacak araştırmacılar için örnek teşkil edeceği umulur.

Sonuç olarak bu çalışma; eksilti konusunu insan düşüncesinin mantığına, tecrübesine, varsayımlarına ve bilişsel olgulara dayandırarak Türk dilinin eski verileriyle ele almış, bilişsel dilbilimin bu konuya uygulanabilirliğini göstermiştir. Uygulanan metot ve ortaya çıkan unsurlar ile Türk dilinin ve doğal olarak Türk düşünce sisteminin gelişmişliği bu çalışma ile bir kez daha ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (2014). Türkçede eksiltili yapıdan sözlükselleşme. *Journal of Faculty of Letters/Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31(2), 13-29.
- Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken.
- Akdeniz, S. (2004). Ziya Osman Saba'nın Nefes Almak adlı şiir kitabında eksilti (ellipsis) sanatının (figür) kullanımı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(24), 145-156.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü - I*. İstanbul: İnkılâp.
- Aristoteles. (2020). *Retorik* (Cilt 4). (A. Çokona, Çev.) İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Aydın, E. (2020). Tonyukuk yazıtının 13. satırındaki deyim üzerinde yeni bir okuma ve anlamlandırma önerisi. *Türkbilig*, 39, 71-79.
- Aydın, E. (2022). *Türklerin bilge atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Aydın, H. (2012). Dilde sıfır birim ve sıfır biçimbirim kullanımı. *Turkish Studies*, 7(2), 169-181.
- Ağca, F. (2021). Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki başlıgık yüküntür- tizligig sökül- ibaresi hakkında. *SelçukTürkiyat*, 52, 01-16.
- Balyemez, S. (2011). *Dede Korkut hikayelerinin metin dil bilimsel yapısı* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Bergen, B. (2015). Embodiment. E. Dabrowska, ve D. Divjak (Ed.), *Handbook of cognitive linguistics* (s. 10-30) içinde. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.
- Cevizci, A. (1999). Hermeneutik. A. Cevizci içinde, *Felsefe Sözlüğü* (s. 413-414). İstanbul: Paradigma.
- Chen, W. (2016). Ellipsis and cognitive semantics. *Theory and Practice in Language Studies*, 6(11), 2134-2139.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Croft, W., ve Cruse, D. (2004). *Cognitive linguistics*. New York: Cambridge University Press.
- Çakır, Ö. (2005). *Profesyonel yaşamda kişisel imaj ve sosyal yaşam etiketi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çakır, U. (2007). *Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış eksiltili yapılar* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Erciyes Üniversitesi.

- Dabrowska, E., ve Divjak, D. (Ed.). (2015). *Handbook of cognitive linguistics*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.
- Doğan, G. (2022). *Anlam ve bağlantı*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengu taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Evans, V., ve Green, M. (2006). *Cognitive linguistics an introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fillmore, C. J. (2006). Frame semantics. D. Geeraerts (Ed.), *Cognitive linguistics: basic readings* (s. 373-400) içinde. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Gümüştam, G. (2013). Eksiltim (ellipsis) ve Türkçede eksiltim türleri. *Turkish Studies*, 8(1), 1539-1552.
- Gärdenfors, P. (1999). Some tenets of cognitive semantics. J. Allwood, ve P. Gärdenfors (Ed.), *Cognitive semantics: meaning and cognition* (s. 19-36) içinde. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins B.V.
- Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Geeraerts, D., ve Cuyckens, H. (2007). Introducing cognitive linguistics. D. Geeraerts, ve H. Cuyckens (Ed.), *The oxford handbook of cognitive linguistics* (s. 3-21) içinde. New York: Oxford University Press.
- Genette, G. (2020). *Anlatının söylemi - yöntem hakkında bir deneme*. (Ferit Burak Aydar, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gibbs, R. W. (1994). *The poetics of mind - figurative thought, language, and understanding*. New York: Cambridge University Press.
- Gibbs, R., Strom, L., ve Spivey-Knowlton, M. (1997). Conceptual metaphors in mental imagery for proverbs. *Journal of Mental Imagery*, 21(3/4), 83-110.
- Glynn, D. (2010). Corpus-driven cognitive semantics: introduction to the field. D. Glynn, ve K. Fischer (Dü), *Quantitative methods in cognitive linguistics: corpus-driven approaches* (s. 1-42) içinde. Berlin/New York: De Gruyter Mouton.
- Geeraerts, D. (2015). *Lexical semantics*. (E. Dabrowska, ve D. Divjak, Ed.) Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.
- Hacızade, N. (2012). *Bilişsel dilbilim açısından duyguların dili*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Hengirmen, M. (2017). *Atasözleri sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.

- Ilgın, İ. (2020). *Eski Türkçede ok/ök enklitiği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Jaszczolt, K. M. (2005). *Default Semantics*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2015). *Where metaphors come from*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2020). *Extended conceptual metaphor theory*. New York: Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2024). Proverbs in extended conceptual metaphor theory. S. Belkhir içinde, *Proverbs within cognitive linguistics - state of the arts*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kövecses, Z., ve Szabó, P. (1996). Idioms: A view from cognitive semantics. *Applied Linguistics*, 17(3), 326-355.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Anlam bilimi ve iletişim*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, A. (2020). Tonyukuk yazıtında atasözleri ve deyimler. M. Akkuş, *Atasözleri ve deyimler üzerine incelemeler* (s. 31-50) içinde. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kiefer, F. (1988). Linguistics, conceptual and encyclopedic knowledge: some implications for lexicography. T. Magay, ve J. Zigany (Ed.), *Proceedings of the 3rd EURALEX international congress* (s. 1-10) içinde. Budapest: Akademiai Kiado.
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and dangerous things*. London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (2nd edition, s. 202-251) içinde. New York: Cambridge University Press.
- Lakoff, G. (2008). The neural theory of metaphor. R. W. Gibbs (Ed.), *Metaphor and thought* (s. 17-38) içinde. New York: Cambridge University Press.
- Lakoff, G., ve Johnson, M. (2015). *Metaforlar*. (G. Y. Demir, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Lakoff, G., ve Turner, M. (1989). *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago: Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, R. (1987). *Foundations of cognitive grammar, volume I*. Stanford: Stanford University Press.

- Langacker, R. W. (1991). *Concept, image, and symbol*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Levine, R. (2022). *Zamanın coğrafyası - kültürlerin zaman algısı üzerine*. (Ö. U. Hoşafçı, Çev.) İstanbul: Mayakitap.
- Levinson, S. C. (2000). *Presumptive meanings*. London: The MIT Press.
- Littlemore, J. (2015). *Metonymy: hidden shortcuts in language, thought and communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ortony, A., Clore, G., ve Collins, A. (1988). *The cognitive structure of emotions*. New York: Cambridge University Press.
- Özkaya, A. S. (2019). *Hunlardan günümüze Türk askerî kültürü*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Pala, İ. (2022). *İki dirhem bir çekirdek*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Panther, K.-U., ve Thornburg, L. (2017). Metaphor and metonymy in language and thought: a cognitive linguistics approach. *Synthesis Philosophica*, 64(2), 271-294.
- Panther, K.-U., ve Radden, G. (2011). *Motivation in grammar and the lexicon*. Amsterdam: John Benjamin Publishing.
- Parlak, H. (2009). *Kutadgu Bilig'in metindilbilimsel yapısı* [Yayınlanmamış doktora tezi] Ankara Üniversitesi.
- Rosch, E. (1999). Principles of categorization. E. Margolis, ve S. Laurence (Ed.), *Concepts: core readings* (s. 189-206) içinde. Cambridge: MIT Press.
- Sperber, D., ve Wilson, D. (1996). *Relevance: communication and cognition*. Oxford: Blackwell.
- Stainton, R. J. (1995). Non-sentential assertions and semantic ellipsis. *Linguistics and Philosophy*, 18(3), 281-296.
- Stainton, R. J. (2006). *Words and thoughts: subtences, ellipsis and philosophy of language*. New York: Oxford University Press.
- Steen, G., Dorst, A., Herrmann, J., Kaal, A., ve Krennmayr, T. (2010). Metaphor in usage. *Cognitive Linguistics*, 21(4), 7957-766.
- Steen, G., Dorst, A., Herrmann, J., Kaal, A., Krennmayr, T., ve Pasma, T. (2010). *A method for linguistic metaphor identification*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Şirin User, H. (2006). Eski Türkçede bazı unvanların yapısı üzerine. *bilig*, 39, 219-238.
- Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics*. London: The MIT Press.

- Taylor, J. R. (2018). The encyclopedic scope of semantics. *Ten lectures on applied cognitive linguistics* (s. 99-123) içinde. Boston: Brill.
- Tekin, T. (2017). *Orhon yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Tzu, S. (2014). *Savaş Sanatı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uçar, E. (2022). Tuñuquq yazıtlarının 13. satırındaki (I/ güney 6) cümlelerin yeni bir yorumu. *Türkbilig*, 43, 1-6.
- Uzun, L. S. (1995). *Orhun Yazıtlarının metindilbilimsel yapısı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Uzun, N. E. (1990). Atasözlerinin kısalığı ya da dilbilimsel eksilti sorunu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33(1-2), 141-150.
- Üstünoğlu, K. (1998). Dede Korkut Destanları ve sentaktik paralelizmde eksilti yapılarının rolü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 46(1998/1), 161-169.
- Üstünoğlu, K. (1999). Eksilti ya da sıfır tekrar. *U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 93-105.
- Üzüm, M. (2019). Epistemik kiplik işaretleyicilerinin söz dizimsel özellikleri: Özbek ve Türkiye Türkçesi. *Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji Dergisi*, 23(2), 452-492.
- Wasserscheidt, P. (2020, 07 08). *Situational ellipsis and its role in frames and cultural routines*. [www.researchgate.net: https://www.researchgate.net/publication/342788417_Situational_ellipsis_and_its_role_in_frames_and_cultural_routines](https://www.researchgate.net/publication/342788417_Situational_ellipsis_and_its_role_in_frames_and_cultural_routines) adresinden alındı
- Wilkens, J. (2021). *Eski Uygurcanın el sözlüğü*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- ZhiShang, Y. (2017). A study on semantic association ellipsis on the view of ICM by computer technology. *Advances in Engineering Research*, 150, 719-723.

